

ШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА

ПАНАС
МИРНИЙ

МОРОЗЕНКО

Narcis Mupman

**ПАНАС
МИРНИЙ**

МОРОЗЕНКО
Вибрані твори

Київ 1970

**Видавництво
дитячої
літератури
«ВЕСЕЛКА»**

У1
М63

$\frac{7-6-3}{162-70M}$

Редакційна колегія:

**Андрущенко В. Я., Бич-
ко В. В., Коваленко Н. Д.,
Острик М. М., Панч П. Й.,
Шевченко М. Є.**

Малюнки ЛАРИСИ ІВАНОВОЇ

**Портрет Панаса Мирного
роботи художника ВАСИЛЯ ЧЕБАНІКА**

Тече потік у ярочку... Ось його початок: б'є джерельце з-під гори, мов ящірочка, сюди-туди звивається в траві. А далі— поголубіла стрічка, поширшала, вже дзюркотить і журкоче струмок, по дорозі нові джерела його наповнили, і — потекла річка-невелчка... Так і велика ріка починається,— десь під горою, на луці або в лісі з маленької кринички. У неї вливаються струмки і потоки, річечки і ріки, вітер гонить хвилі по ній, і вже вона поїть своїми водами ниви, луки, ліси і відбиває в собі голубе небо і хмари, сонце і чайки, що пролітають над нею, журавлині ключі і гордого орла в піднебесі, блискавицю і веселку, місяць і рясні зорі, вечірню заграву і рожевий світанок... Плине широка й глибока ріка повз міста і села, поміж плавнями і степами. А ось і гирло. Тут береги ріки обриваються, і води ринули в море, в океан...

Отак і життя людини. В одного воно — як гірський потік, що бурує й котить каміння в долину, в другого — мов у тої степової річечки,— тихе, мілке, заросле лепехою... А в третього — як та живодайна, повновода й могутня ріка. Плесо її широке, береги оперезані плавнями, течія чиста й невпинна. Все росте, буває і в ній і коло неї.

Така ріка життя й великого художника слова українського — письменника Панаса Мирного (Панаса Яковича Рудченка).

Народився він за кріпаччини,— 13 травня 1849 року,— а помер після Жовтневої революції, коли ще не втихли громи боїв громадянської війни,— 28 січня 1920 року в Полтаві.

Почалося його життя в тихому містечку Миргороді на Полтавщині. Потекло воно вузьким срібним струмочком раннього дитинства.

Глибокий слід залишають у пам'яті перші дитячі враження.

А які ж то були враження?

Батько Панасів, Яків Григорович, спочатку служив на посаді канцеляриста, а потім став бухгалтером повітового казначейства. Мати, Тетяна Іванівна, походила з сім'ї дрібного чиновника. Отже, була то сім'я чиновницька. Панас Мирний в одній статті згадував: «Батькові жалування у ті часи було дуже невеличке, і якби не своя земля, то доводилося б сім'ї й голо-

дувати. А сім'я уже була хоч і невеличка, та й не мала на такий достаток: окрім старшого Івана, було ще два хлопці та дівчина. Кожного треба було й сдіти і ще про невеличку освіту потурбуватися...»

Батько з усіх сил тягся, щсб кожному з дітей дати освіту. На кого ж він хотів їх повиучувати? В тих умовах дітям чиновника єдиний стелився шлях — у писарі, в казначеї, в бухгалтері, тобто в чиновники. Поле діяльності — канцелярія; вислужування, рабське схиляння перед начальством; нудні папери, рахівниця... І то була батькова мрія — пустити синів по цій дорозі. Така доля призначалась й малому Панасові.

Ой, чи не замулється, чи не пересохне струмок його життя, чи не заросте лепехою? Де ті джерела й потоки, що наповнять його живлющою водою?..

Віддали Панаса вчитися в Миргородську початкову школу. 1857 року батька перевели з Миргорода в Гадяч, туди і вся сім'я переїхала. Там 1858 року Панас вступив до повітової школи, в якій провчився чотири роки.

Добре йому давалась наука, багато він читав і почерк мав чудовий. А добрий почерк для службовця в канцелярії — то майже талант.

Та найбільшою втіхою для Панаса були книжки.

Згадаймо лишень, що писав Тарас Шевченко про своє дитинство:

Давно те діялось. Ще в школі,
Таки в учителя-дяка,
Гарненько вкраду п'ятака —
Бо я було трохи не голе,
Таке убоге — та й куплю
Паперу аркуш. І зроблю
Маленьку книжечку. Хрестами
І візерунками з квітками
Кругом листочки обведу
Та й списую Сквороду...

Тут якраз до речі буде сказати кілька слів про цього мандрівного українського філософа-письменника Григорія Сквороду. 1861 року історик М. Костомаров, друг Тараса Шевченка, писав у журналі «Основа»: «Мало можна вказати таких н а р о д н и х осіб, якою був Скворода і яких би так пам'ятав і поважав народ. На всьому обширі від Острозька (Воронезької губ.) до Києва в багатьох будинках висять його портрети; всякий письменний малоросіянин знає про нього; ім'я його відоме дуже

багатом із неписьменного люду; його мандрівне життя є предметом оповідань і анекдотів; по деяких місцях нащадки від батьків і дідів знають про місця, які він одвідував, де любив перебувати, і вказують на них з пошаною; приязнь Сквороди до деяких з його сучасників становить родинну гордість онуків; мандрівні сліпці засвоїли його пісні; на храмовому святі, на торжищі нерідко можна зустріти натовп людей, які оточують групу цих рапсодів і з слізьми зворушення слухають: «Всякому городу нрав і права».

І якщо кріпацький хлопчик Тарас Шевченко дуже рано переписував собі на аркуш пісні Григорія Сквороди, то чи міг не познайомитися з ним дуже рано й Панас Рудченко на Лівобережній Україні — яку в свій час узадовж і вперек обходив Григорій Скворода і залишив по собі таку славу серед письменного й неписьменного люду? Мабуть, і портрет Сквороди висів у батьківській хаті. Бо то ж таки була сім'я службовця, і вчився ж Панас у міській повітовій школі, а не в глухому селі в дяка. Мабуть, малий Панас також в дитинстві чув пісні від кобзарів і лірників, не видаючи, що то «псалми» Сквороди, як вони тоді звалися. І ті мудрі пісні заронили йому в душу зерна великих дум про життя людське.

Звичайно ж, читав він «славету перелицьовану «Енеїду» Котляревського», бо ім'я Котляревського було відоме на Полтавщині і вся Полтавщина пишалася своїм земляком та його творами.

Не міг Панас не перечитати ще в школі творів Миколи Гоголя — теж земляка, його «Вечори на хуторі біля Диканьки», «Миргород», «Сорочинський ярмарок», бо це ж усе писано було про рідні місця Панаса Мирного. Молоду уяву також заповнили образи козаків-запорожців — Тараса Бульби, Остапа і всього товариства низового — безтямно хоробрих, сильних, гордих, вільних, цілком протилежних тому затурканому дрібному чиновництву, серед якого минало дитяче і юнацьке життя майбутнього письменника.

...Од людей щоденно чував Панас про сваволю панів і про ту кривду, яку вони чинили покріпаченому селянству, чув зойки й плачі поневолених, на ярмарку слухав думи, що їх співали кобзарі про минуле України, про козаччину. Слухав пісні й казки народні.

Враження від почутого та прочитаного лягало в його дитячу пам'ять, як зерно в ґрунт. Колись воно зійде, зазеленіє, закосить!

Панас мав старшого брата Івана, який дуже рано почав

займатися літературною працею. 1860 року, тобто коли Іванові було 15 років, надрукував він у газеті «Полтавские губернские ведомости» перші свої зібрані фольклорні матеріали.

Наслідуючи брата, яким він дуже пишається, Панас почав і сам записувати народні пісні та приказки, в нього поглибилась увага до слова, до народної мови. 1862 року, коли Іван був вільним слухачем Київського університету і було йому всього сімнадцять років, з'явилася його перша стаття в петербурзькому журналі «Основа», в якому друкувалися тоді поезії Тараса Шевченка та твори інших українських письменників. Тремтячими від хвилювання руками узяв Панас той номер журналу. Скільки було радості в обох юнаків!

Хтось скаже: «Та невже ж він у тринадцять років міг цікавитися такими речами?»

А чому — ні?

Леся Українка свій вірш «Надія», який і досі чарує нас своєю мелодійністю, написала 1880 року, коли їй було всього дев'ять років. Вірш породили думки про важливу подію, — її тітку О. А. Косач було вислано за діяльність проти царського уряду.

Перша збірка поезій Максима Рильського — «На білих островах» — вийшла в світ, коли поетові було 15 років.

Панас закінчив Гадяцьку повітову школу 1862 року, на цьому його шкільна освіта й закінчилася. Але ж учитися він не перестав — навпаки, він іще з більшою наполегливістю здобував освіту самотужки, перечитував твори українських, російських та світових класиків.

Історія світової культури знає багато випадків, коли дуже талановиті люди неймовірними зусиллями волі самотужки опановували знання свого часу. Приклад шукати недалеко. Геніальний російський письменник Максим Горький ніякої — ні вищої, ні середньої школи не закінчував, але він жадібно здобував освіту сам, він ніколи не міг угамувати своєї праги знати все про людське життя. І, як наслідок цього, Максим Горький ще замолоду вийшов на вершини світової культури і був одним з найосвіченіших людей своєї доби.

Панас Мирний належить саме до такої категорії людей. Школа дала Панасові тільки перший поштовх у навчання, а далі він уже сам проходив свої «університети». Через три роки після закінчення школи юнак записує в своєму щоденнику думки, які викликають подив і зачудування. Коли він устиг стільки перечитати, щоб так зріло міркувати! Адже ж одразу по закінченні школи пішов Панас працювати писарчуком! На самоосвіту в ньо-

го залишалось дуже мало часу. Після служби до пізньої ночі, одриваючи години од сну, читав він і писав. І так цілий вік. І коли був юнаком, і коли став відомим письменником...

Напевне, ще в школі читав він і друковані, а також недруковані твори Тараса Шевченка, які ходили в списках з рук у руки, мов палаючі смолоскипи революції: «Заповіт», «Сон», «І мертвим, і живим, і ненарожденим...», «Холодний Яр» та інші. Ходили вони по руках потайки, але в душах читачів викрешували блискавиці й котили гуркотливими громами бунтарського духу, закликали до революції.

По всій Росії, а особливо на Україні, вибухали в той час селянські повстання. Гнів народу двиготів, гув у глибинах, віщучи землетрус, ось-ось прорветься земна кора, шугне до неба вогонь і потече лавина — кара народна панам і паненятам за всі вікові кривди, за кров, за гніт, за сльози.

Схаменіться! будьте люде,
Бо лихо вам буде.
Розкуються незабаром
Заковані люде,
Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших...—

гримів голос Тараса Шевченка.

Російський цар і пани стурбувалися, бо бачили, як перед тим по країнах Західної Європи прокотилася могутня хвиля революції. До того йшло і в Росії. Що ж робити? Як уникнути революції? І вони знайшли вихід.

Із щільно закритого казана, в якому кипить вода, час від часу випускають пару, бо як не випустиш — вона розірве найтовщі чавунні стінки. Отак і пани зробили. Вони випустили бунтівливу «пару» народного гніву, — скасували кріпаччину, але шукали, одурили селян. Пустили їх «на волю», але без землі або з дуже убогими наділами. Селянин опинився на волі, можна сказати, — сам собі пан, та якщо своєї землі немає, то мимоволі підеш до пана проситися на роботу і працюватимеш за ту платню, яку він тобі призначить. І працюватимеш до сьомого поту. Він тебе купив і за ті копійки кров з тебе висмокче і жили повитягає. «Голодна воля», — так назвав її пізніше Панас Мирний, ставши письменником.

Коли скасувалася кріпаччина, учневі Гадяцької повітової

школи Панасові Рудченкові було 12 років. Перед очима допитливого підлітка відбувалася велика громадська подія. Кругом нього клекотіло й гаморіло. Одні ради були й такій волі,— хай і голодна, аби воля... А інші чекали нагоди, щоб силоміць відібрати в панів землю.

Юний Панас Рудченко не міг ще збагнути усього дитячим розумом, але враження від подій і від розмов старших глибоко відкладалися в його пам'яті. І згодилося все це пізніше йому не раз. І тоді, коли писав «Лихий попутав», і тоді, коли малював картини життя народного в повісті «Лихо давнє й сьогочасне».

Могутні потоки вливалися в річище юності Панаса Мирного, потоки од великих рік Григорія Сковороди, Івана Котляревського, Миколи Гоголя, Тараса Шевченка... Повнили його й невичерпні джерела усної народної творчості. Враження від життя, від громадських подій, від людей клекотіли й нуртували в його юній душі. Панас із захопленням читає номери журналу російської революційної демократії «Современник», у якому 1863 року був надрукований роман М. Чернишевського «Що робити?». Панаса зачарували образи нових людей-революціонерів, чистих, чесних і справедливих. У них він гобачив вірець справжньої передової людини свого часу.

Душа юнака була сповнена великих поривань, а жорстока й нещадна дійсність штовхала його на службу в задушливу канцелярію.

На той час у нього вже виробилися тверді і ясні погляди, він бачив у житті Правду і Кривду і рішуче став на бік Правди. Він бачив знедолене, ошукане, пригноблене селянство — і став на його боці, віддав йому всю любов, весь пал свого гарячого серця. Бачив, як панство зневажало українську мову, як ту мову не допускали в школи, в установи, як кривдили її і пхкали на неї пани, як забороняв її царський уряд,— і полюбив свою рідну мову навіки найніжнішою любов'ю, полюбив її за красу, мелодійність, яскравість, барвистість і співучість. Потім він цілий вік плекав її і леліав, мов садівник свій неосяжний квітник з усіх квітів-медоносів, з усякого зілля запахушого. То розгортав у своїх творах, мов на килимах дорогих, її скарби незчисленні, показуючи всім: ось дивіться, які це коштовності, які самоцвіти, які в цій мові зорі мерехтливі, яке небо глибоке, яку музику вітру в ній чути і дихання людське. Погляньте, які думи в ній ширяють, які почуття вирують,— то бунтівливі і гнівні, то ніжні, як дівоча або материнська пісня, як перше слово дитини. Прислухайтесь, скільки плачу і стогону в ній, скільки журби і горя, скільки радощів і веселощів...

У статті «Про життя Тараса Шевченка», будучи уже відомим письменником, визнаним майстром слова, Панас Мирний писав: «Найбільше й найдорожче добро в кожного народу — це його мова, бо вона не що інше, як жива сховаика людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування.

...Митці-письменники допомагали кожному народові розвинути його мову і тим високо підносили його угору серед інших народів, бо найбільше усього славиться і шанується поміж людьми той народ, у якого його мова широко розвинута і збагачена творами всякого письменства».

Такі високі завдання поставив перед собою і Панас Мирний і ті завдання блискуче виконав, — розвинув українську мову в художній прозі й уславив свій народ невмирущими творами. Але тоді він ще тільки плекав у юнацьких мріях надію на те, що йому пощастить написати щось сильне, глибоко сердечне й зворушливе, твір, який нещадно затаврує зло і неправду.

Тоді це був худорлявенький височенький хлопець з тендітним обличчям, з м'яким поглядом і лагідною вдачею. Зовні — дрібний чиновник у канцелярії, — писарчук Прилуцького казначейства. А душа юнака, збурена ідеями й образами творів Тараса Шевченка і Миколи Чернишевського, вже готувалася до великого творчого подвигу в житті. Як то тяжко мати молоде орлине серце в грудях і жити в неволі!

У серпні 1867 року його перевели в Миргородське казначейство помічником бухгалтера. І знову — як пташка в клітці. Працював там майже чотири роки.

5 березня 1870 року Панас Рудченко, доведений таким життям до розпачу, писав у щоденнику: «І найшли на мене думки одна другої тяжче, одна другої важче. Пригадалася моя служба і в Гадячому, і в Прилуці, і тута. Невесело, і як невесело зробилось на душі... Серце моє наливалось огнем, у грудях ходили прибої гніву... О, чим я тобі відомщу, дурний начальнику, за твої даремні поприки, за твоє огудне і неправдиве слово?! Ні, я виставлю тебе напоказ усьому світові, твої дурні привички, твоє насилування чоловічої совісті. Ти не даш молодій людині ступня самостійно ступити — яке тобі діло до його віри, до його совісті, до його щастя і нещастя?..»

Прибої гніву поривали юнака повстати проти насильства й неправди. Він був художник від природи, і найсильніша зброя в його руках — слово, образ, мова. З цією зброєю він і вступив у бій з неправдою.

Одна з перших повістей його зветься «Лихо давнє і сьо-

гочасне». Письменник зосередив свою увагу переважно на лихові сьогочасному, бо воно дужче допікало народові. У минулому пан чинив сваволю над своїми кріпаками, а тепер панич окрадає «вільних» селян, залишених без землі, без наділів, ошукує, визискує їх, тільки хитріше.

Лихоліття покріпацької доби змалював він і в знаменитому соціально-побутовому романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», написаному в 1872—1875 роках. Мов хірург на тілі хворого, поробив він глибокі розтини і до кисток розкрив болячки поміщицько-буржуазного суспільства царської Росії.

Як зародилась ідея роману?

На той час письменник працював у Полтавському казначействі. До речі, там він, у Полтаві, дослужившись до високих чинів, і прожив, працюючи, до самої смерті. На службі він — Афанасій Якович Рудченко, а в літературі — Панас Мирний. На службі, про людське око, офіційно він — чиновник, а дома, за письмовим столом, — революціонер-демократ, письменник, який своїми художніми творами складає обвинувальний акт на тяжкі злочини поміщицько-буржуазного суспільства, на всю його бюрократичну систему, ставить увесь несправедливий лад перед судом народу, перед судом історії і совісті.

От одного разу письменник їхав з Полтави до батьків у Гадяче. По дорозі він почув історію про розбійника Василя Гнидку. «Звідки взявся такий лиходій? Що його зробило таким лютим розбійником-велюдом?» — задумався письменник. Цю історію Панас Мирний і поклав в основу сюжету роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Але, узявши цю конкретну історію, він наповнив її своїми спостереженнями, опрацював її як художник, дослідник громадського життя, мислитель.

Головний герой роману — Чіпка Варениченко, — від природи здібна й розумна людина, хороший сім'янин і добрий громадянин. Він вірить у добро, в справедливість, уперто обстоює свої селянські інтереси, домагається правди, але щоразу зустрічає непробійну стіну офіційної несправедливості, аж поки не зневірюється взагалі, аж поки не заюшується його ображена, скалічена душа нестямною жадобою помсти всьому і всім на світі. Сліпий од злості, він стає страшним месником, розбійником, іде на злодійство, вбивства, не визнає добра в людях, не відає перепон совісті. Чіпку та його товаришів піймали, засудили до каторги. Але то був суд не тільки над Чіпкою. То був суд над усім тодішнім соціальним ладом. Письменник немов складає вирок тому суспільству.

Чіпка був хорошою, справедливою людиною. Він — здібний,

розумний, він міг бути творчою силою в громаді, та пани з їхнім чиновницько-поліційним ладом скалічили Чіпку, зробили з нього розбійника й душогуба. Своїм романом автор говорив панам: «Його лиходійства — справа ваших рук, порядки ваші — злочинні, провина лежить на вашій совісті». Потрібен соціальний переворот, щоб очистити суспільство й завести новий лад на основі справедливості й людяності...

Своїми порадами допомагав Панасові Мирному висвітлити всі сторони громадського життя його брат Іван, що підписувався псевдонімом Іван Білик. Іван навіть написав деякі розділи роману, але ж основну працю художника виконав Панас Мирний.

Було йому тоді 26 років. Творчі сили його саме розквітли. Береги його життя широко розійшлися, вітри доби відймали і гнали по річці його життя високі хвилі.

Коли роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» був готовий і лежав у цензурі, саме тоді страшне лихо впало на українську мову, літературу, на всю українську пресу, — 1876 року вийшов царський указ про заборону видавати твори українською мовою. Роман побачив світ аж 1880 року за кордоном, у Женеві.

Заборона видавати твори українською мовою викликала в Панаса Мирного бажання писати цією мовою ще з більшою творчою активністю, глибше пірнути в стихію народної мови й видобути ще дорожчі скарби її, ще дужче зачарувати читачів її милозвучністю, душевністю, гнучкістю й силою.

Чим тяжчих утисків і нагінок зазнавала українська мова, тим з більшою любов'ю, ніжністю і дбайливістю ставився до неї Панас Мирний. Він поставив перед собою завдання вивести мову в художній прозі на таку височінь, на яку вивів у поезії Тарас Шевченко...

Панас Мирний протягом усього свого життя вболівав за жіночу долю. Ще образ Катерини з поеми Тараса Шевченка глибоко вразив його. Та й життя кругом постійно ранило його чутливе серце тяжкими жіночими драмами. 19 лютого 1870 року він записує у своєму щоденнику: «Я часто задумуюсь над жіночою долею: та ж людина, а життя зробило з неї рабу-невільницю. Накипівша у серці туга, надломлююча душу більість від витребеньків свого повелителя часто і густо виливається тим живим сріблом, тією щирою пшеницею — тихим, тяжким та важким поспів'ям...»

В ранній повісті «Лихий попутав» розповідається про життя дівчини-сироти, яка цілий вік робить на людей і просвітку не знає. Одурена, окрадена, скривджена й зганьблена.

Юні читачі! В цій книзі ви перечитаете твори, які тільки

введуть вас у великий і багатолюдний світ, сповнений страждань і сподіванок, світ епохи Панаса Мирного. Та не самі тільки похмурі картини малював він. Як ото доля наша вміє вишивати мережку життя людського, влітаючи то чорні, то червоні нитки, так і письменник поруч лихих людей виводить добрих, сердечних, поруч кривди змальовує й добрі поривання людські, поруч горя та сліз показує радощі і вітху. Та мало радості, мало світлого було серед днів негоди того часу. А все-таки було. Само серце письменника горіло великою любов'ю до людей,— добрих, але скривджених,— і тепло тієї любові розлите по всіх творах його.

Ласкаво й ніжно він писав про дітей, про їхні чисті жадання, мрії, добрі порухи серця...

Отаким чудовим і сердечним семилітнім хлопчик Пилипко з оповідання «Морозенко». Нас глибоко вражає трагічний зміст цього твору, якому автор знайшов таку довершену форму, розкрив у такій гармонійно побудованій композиції. Кажуть: у краплині відбито весь світ. Оповідання «Морозенко» і є така «краплина». В ньому знайшла свій художній вияв головна тема творчості Панаса Мирного: «лихо давнє і сьогочаснє», особливо — сьогочаснє, і нестерпно-цекуча гіркота жіночої долі, долі сироти-наймички, яку занастив панич.

Після скасування кріпащини сирота Катря вирвалася «на волю», пішла в місто за наймичку. Місто її перемолло, перечавило й викинуло, вона повернулася на село і опинилась у холодній і обдертій хаті на врані катастрофи. Їй би веселіше було повіситись, аніж отак жити, коли б не дитина, не Пилипко. Щоб син не виривався в таку холоднечу до хрещеного батька посипати, вона лякає його страхітливим дідом Морозенком. Та Пилипко, сповнений любові до мами й бажання порятувати її, таки викрадається серед ночі, іде в далеку дорогу, щоб принести додому грошей сороківку, ковбаси й паляниці.

Хлопчик замирає в лісі, в царстві Морозенка, і ця трагічна сцена, змальована з реалістичною правдивістю, і разом з тим — з казковою феєричністю, вражає нас до глибини серця.

Панас Мирний дуже любив природу, тонко відчував її настрої і вмів яскраво розповідати про красу степів, річок і гаїв рідної Полтавщини.

Чарівне оповідання «Серед степів». Ось автор милується степом, тішиться ним: «... синє небо, побратавшись з веселою землею, розгортає над нею своє блакитне, безмірно-високе, безодньо-глибоке шатро: де тоне ваш погляд у безкрайому просторі, як і ваша душа — у безмірній безодні того світу та сяйва,

синьої глибини та сизо-прозорої далечизни...» Художник слова знов накладає і накладає пензлем мазки ще тонші й виразніші, ніжні, ледь помітні й — широкі, на півнеба, на півсвіту...

Автор, сам зачарований, приголомшений красою світу, у захваті заплющує очі, й тиха радість починає обнімати його серце. Аж ось зустрічається йому валка возів: це правляться селяни з родинами, з усім збіжжям і начинням у далекий-далекій край — на Амур. Немає їм тут землі, немає радості серед цієї розкоші. І візник Яким гитається, як записатися на Амур. Чого? Хіба є де кращий край на білому світі, ніж оцей, свій?

— Так воно-то так, добродію. Що й казати? Хороше в нас, красно, і всього вволю є... Тільки все то, добродію, чуже та не наше.

І тут, серед степів, серед цієї краси невимовної, серед раювання природи, чути, як стугонить незлагоджене громадське життя, як тріщать опори, на яких воно тримається.

«Бо вже ж тая Кривда стала правдувати», — співали тоді в пісні. Кривда й виганяла трудівників-хліборобів з рідного краю...

От Панас Мирний і написав «Казку про Правду та Кривду».

Розповідає її дітям стара-престара бабуся. Сили і явища природи наділені тут людськими пристрастями й поставлені в людські взаємини, між ними точиться безнастанна боротьба. Кривда й над людьми гору взяла: «у став рід на рід, коліно на коліно, розпочали січу душоубну...»

«— Бабусю, а настане коли такий час, що Правда одоліє Кривду й почне на землі панувати? — спитався бабусі білолиций Івась.

Усі діти уп'яли очі у бабине обличчя, дожидаючи, що та скаже. Бабуся нічого не одказала, тільки низько-низько склонила голову, і та стара голова її на тонких в'язах чогось дуже хиталася».

Нелегко з Кривдою боротися, — каже письменник. — І нехай кожен змалку знає це і готує себе до боротьби з нею, до боротьби за перемогу Правди і її панування.

Якою дорогою піти? Дорогою совісті й порядності чи, може, совість і честь заважатимуть? Може, вони тільки зайвим тягарем будуть? Ще змалку, ще в підлітка, душа пускає пагіння у той чи в інший бік, і вже видно, на яку стежку схильна стати ця маленька людина. Отак і в оповіданні «День на пастівнику» ми бачимо ті різні схильності у трьох пастушків. Вони всі брати. Грицько й Івась — рідні, а Василь — двоюрідний. Вони по-дитячому сваряться, по-дитячому й миряться, а в тих сварках уже видно, що їхні незгоди мають якусь соціальну

підоснову, ще, може, незначну соціальну нерівність, але яка, безсумнівно, дедалі зростатиме. У Василя батько — полковий писар і якісь грошенята присилає додому. Василь учиться в школі, він хлопчик розумний, здібний, допитливий і вольовий. Але він уже знає, що йому в житті не по дорозі з Грицьком та Івасем. Грицько й Івась у школі не вчать, вони тільки глибоко зітхають, коли мова заходить про школу. Про занежаяне й покинуте князівське дворище Ратівщину вони знають страшні й дивовижні перекази, в яких справжні факти перемішані з неймовірними вигадками. Для Грицька й Івася оте дворище тільки й цікаве своєю казковістю. А Василь — практичний. Він ладен чортам душу запродати, аби тільки доскочити отакого мастку.

«Василь глухо зітхнув.

— Ох! Хіба уже не доживу до того... — промовив.

— До чого? — спитав Грицько.

— А Ратівщина моя буде! — аж скрикнув він».

Згодом з нього вийде зажерливий і жорстокий жмикрут.

Ще молодим, двадцятидвохлітнім, Панас Мирний з душевним трепетом стежив у пресі за подіями Паризької комуні і болісно пережив її поразку. Потім близько стояв до революційного руху народників, сам належав до гуртка «Унія». Пережив радість революції 1905 року і звідав пекучої гіркоти, коли вона була придушена. Всією своєю творчістю, всім своїм життям він належав народові й разом з народом чекав і готувався до «слухного часу», до великої справжньої волі.

«Ні, не слава — ота шинкарка п'яна — поривала мене в мої молоді літа до роботи, — писав він у маленькому етюдику 1909 р. — Моє невеличке серце ще змалечку пестила любов до тебе, мій бездоленний краю, і вона — оповила мою душу чарівними снами і підбурювала думки до роботи».

«...Страшною марою оде сучасне життя стало передо мною і лякало мою юнацьку душу своїми злодіяцькими заходеньками. Що воно буде? І як воно далі буде? Допитувалася моя залякана душа, та, призвичаена ще змалку до роботи, вона не піддалася жахові й — потай усіх, темними ночами — скликала свої яскраві думки до гурту, наструнчувала занепалу силу і почала викладати оті випадки лихого життя дрібними рядками на папері».

Дожив Панас Мирний до Жовтневої революції, до нової ери. І коли обірвалися в широкому гирлі береги його життя, все прекрасне творіння його попливло далі — в бурхливе море, в океан майбутніх поколінь, у безсмертя...

МИКИТА ШУМИЛО

МОРОЗЕНКО

Оповідання

I

— Спи, Пилипку, спи! Он чуєш, яке надворі схопилося! Гуркоче, гуде та виє... Розгулявся Морозенко! Нема впину старому дідузі: аж пищить усе, а він, немилосердий давить... Знаєш Оленчиного Андрійка? Вкусив бідного за пальчик, аж ногтик побілів, пучка опухла. Тепер мати його і вовтузиться з ним: не знає, сердешна, яку йому пораду дати. Почне одтирати — Андрійко плаче: пальчик болить; давай хукати, одігрівати, а хлоп'я ще дужче займається... А все через те, що не слухав матері. Мати казала йому: не ходи, синку, надвір — Морозенко лютує! — а він не послухав, пішов. От і вкусив його Морозенко за пальчик. А тепер обом лихо: Андрійкові лихо — пальчик болить, а матері друге — Андрійко нездужа!

Так звечора на Меланки казала Катря Зайчиха своєму семилітньому синові Пилипкові, забившись з ним від страшного холоду аж за комин, у самий теплий куточок печі.

Було ще не пізно — тільки починало смеркати, а Катря вже зовсім на піч забралася, не знати від кого й задля чого сінешні двері закрутила, хатні заціпнула, зняла невеличкий каганчик з полиці, засвітила й мерщій побралася з сином на піч, захопивши й світло з собою.

Череп'яний каганчик, що вилупила його Катря з розбитого кашника, з каплею рижієвої олії на дні, ледве блимав у темному кутку своєю сизою горошиною на кінці гнота; пузатий комин заслоняв той підсліпий світ від хатнього мороку; на печі хоч сякий-такий світ борюкався з темнотою; зате хату окривали непроглядні померки... Видно, світ неохочий заглядати в темні пристановища, де ховаються злидні від холоду! Та й що там було освічувати! Хатні голі стіни — полупані, мороз повиступав на їх сизим інеем; чорні

двері розмалював він білими візерунками, а на шибках повимуровував цілі барани криги; тала та крига помалу спускалася по стінах аж до долівки чорними потьоканами... В кутку під божницею замість стола стояла узесенька примостка на чотирьох паколах, убитих в землю. Не лежало на тій примостці, як у добрих людей буває, ні хліба шматочка, ні солі дрібочка; на двох голих дошках тієї примостки чорніли тільки дірки, де були колись сучки, що повигнивали та повипадали. А вгорі з кутка виглядав невеличкий образ — не знать, святого чи святої, бо на йому малюнок потемнів, позлущувався, одні тільки чорні очі сумно визирали з пожовклого обличчя, немов скаржилися на холод та голод, що доводилося терпіти хазяїнам хати... А насупроти столу, між череватою пічкою й другою стіною, притулився піл з чотирьох тоненьких драничок, таких хистких, що вони хиталися та вгиналися й тоді, як хто до їх підходив, немов перестерігали не накладувати на їх нічого, щоб, бува, не проломилися, Та на їх і не лежало нічого — пустісінькі та голісінькі, як і та гола та дебела жердка, що висіла в кутку над полом. І навіщо її там привішено? Удень, правда, на їй бовталось лихе ряденце, а на ніч вона zostавалася голою дровенякою, причепленою наче на те, що коли кому заманеться, було б де повіситись. І диво дивне! — як се Катрі ніколи не западала така лиха думка, коли кругом неї було таке убожество непроглядне, нужда та недостача безмірні, холодні та голодні злидні.

Одначе то б було ще дивніше, якби в Катриній голові заклонулась така чорна думка вночі на Меланки, якраз перед Василем! Всякому звісно, що в ту ніч старий рік кінчається, а новий починається. На віки вічні старий зникає, занесе з собою і добре й лихе, приховає пережите й перемучене і стражданням закручене; а коли що й зоставить у людській схованці-споминці, то все ж то буде не кипуче життя-страждання, а тільки спогадка про його, не живе в'їдливе лихо, а тільки його холодна облуда. Натомість Новий рік прийде, нові надії принесе з собою, а за ними, може, хоч невелику крихітку щастя. Та багатому багато його треба, а бідному й то гаразд, коли буде що на завтра кусати, буде чим забезпечитись від холоду!

У Катрі всі ті запаси якраз на Меланки вийшли. Ще з осені вона з ними тяглася та держалася,— скупилася і хлібом, і топливом, думала перехопитись через зиму. Та ба! Об різдві вона побачила, що не тільки через зиму, а хоч би через святки перехопитись... «Тільки б через святки! — дума.— А там робоча пора настане. У багатих людей назбирається немало чорної одежі, поношеного білля, треба його попрати. Піду до кого, або хто покличе — може, хоч на хліб перепаде! А може, в кого трісочок або кізячків випрошу, буде чим у хаті прокурити. Так і перетягну через зиму,— аби через свята!»

І ось сьогодні вдень Катря послідню мисочку борошенця витрусила, щоб спекти сяку-таку перепечайку, послідне полінце спалила, щоб спекти її, послідній бурячок у борщ покришила, послідню пучку солі в його вкинула... «Очистилася! Зовсім очистилась. Назавтра хоч і в рай святий, то чиста!» — думала Катря, пораючись біля печі.

Поки серед череню лежало трухле полінце, дожидаючи підпалу, Катря була ніби покійна. Правда, чорні думки й тоді вже снували по її обличчю, нерадісно світили карими очима. А як вона запалила останнє полінце, як огненні язики охопили його кругом, то їй здалося, буцімто її серце горить-палає. А як почав борщ укипати, то в її серці такі кип'ятки піднялися, що як вона не кріпилася, а не видержала...

— Пилипку! Синочку мій! Що ми будемо завтра їсти! — скрикнула вона, і гарячою течією гірких сліз полилися ті кип'ятки з очей додолу...

Пилипко підскочив до матері, припав до її обличчя й тихо промовив:

— Цить, мамо, цить! Завтра, мамочко, Новий год... Я завтра піду до хрещеного батька посипати... Дасть мені батько сороківку грошей, а дядина велику паляницю, ще й ковбасу на придачу... От й буде нам що їсти. А на гроші топлива купимо... багато-багато, щоб на всю зиму стало!

Катря втихомирилася. Та як же було й не втихомиритися, коли син обіцяє такі багаті приноси?

А Пилипко, як тільки знову заклопоталася мати, вже й з хати махнув.

— Куди ти, розхристаний та неодягнений? Мороз надворі лютий! — крикнула вона йому наздогінці.

— Я на хвилиночку, мамо... Я зараз і вернуся.

Справді, Пилипко не забарився. Вскочив у хату, як пуп, синій, зубами цокоче.

— А що, не я тобі казала: не йди! І куди ти ходив?

— Я за пашнею, мамочко, бігав.

— За чим?

— За пашнею. Сусідній хлопець обіцявся пашні на посипання дати. Я до його бігав. Ось вона, так з рукавичкою й оддав,— хвалиться син, показуючи матері рукавичку.— Та тут, мамо, не тільки пашня, і горох є, і квасоля — всього насипав Федір!

— І куди ти, сину, підеш по такому холоду?

— Як куди? Кажу ж: до хрещеного батька.

— Господь з ним, дитино моя! Хіба близький світ до його тьопатися? Як через ліс, то три, а шляхом — п'ять верстов буде... Ще змерзнеш у дорозі!

— Я змерзну?.. Та я літом було на одній нозі до його дострибаю!

— То літом, сину, а се зимою. Шляху немає, сніги глибокі, загрузнеш де-небудь та й не вилізеш. Не ходи, мій голубе! Хай, як потепліє, тоді підеш.

— А що ж ми завтра будемо їсти! Чим хату натопимо? — спитався син, зазираючи матері в очі.

Вона аж стріпнулася, мов хто колочу голку встромив у її серце. «Боже мій, у такі літа та чим свою голівоньку він клопоче?!» — подумала вона, ледве здержуючи сльози. І, пригорнувши сина до себе, почала його умовляти:

— Не клопочи, сину, про завтрашнє — господь милосердний об нас поклопоче. Ти в мене малий, одна в мене втіха й надія. Не доведи боже, лучиться що з тобою недобре, навіщо тоді й мені на білому світоньку жити? Не ходи, синку!.. Не ходи, моя дитино рідна!

— Я б, мамо, й не пішов, так як же Федорові рукавичку назад вертати? Ти,— скаже,— не ходив; ще сміятися буде.

— Ми пашню висиплемо, а рукавичку оддамо. Не ходи, мій голубчику! Ти ж в мене слухняний, послухайся мене: не ходи!— І почала голубити Пилипка.

— Ну, добре, не піду вже, тільки не вбивайтеся так, мамочко! — упрохував вже Пилипко матір, цілуючи її і в лоб, і в щоки.

Катря наче заспокоїлась, а проте неймовірна думка не кидала її голови, клопотала її. Вона знала свого Пилипка, який він вразливий до чужого горя. То ж до чужого,— а до свого? Хіба він не чув, яким вона несамовитим голосом заволатала, останні запаси витрушуючи на сьогодні? Хіба він не бачив по її заплаканих очах, яка різуча мука на сто крат крає її серце? Хіба вона не знає, як ті сльози та мука боляче впинаються в його жалісливе серце? Та він на що хоч піде, аби його мати не плакала. Він і обдурити — обдурить, аби її заспокоїти.

Вона не помилилася. Пилипко, вмовляючи матір, тільки заспокоював її. В його малій голівоньці гвіздком стриміла думка: от хоч би що, а піти посипати! І торік він ходив, ще меншим. Хрещений батько дав йому сороківку грошей. Шагів з п'ять він випосипав по селу. То ж торік було, тоді він був малим, а тепер... Тепер він дядині скаже, що в їх нічого їсти. Дядина — добра людина, надає йому й хліба, й ковбас. Ото він звеселить матір, як нанесе додому подарунків! «Мати стращає, що я замерзну. І чого б я змерз? Та я як чкурну, аж закурить! Мені аби з хати вибратись, щоб не запримітила мати, а там...»

— Ти б синку, сьогодні віддав Федорові рукавичку,— трохи згодом почала Катря.— Ну, я сама спорожню та й віднесу назад. Скажу: у нас своя є... Дай сюди рукавичку!

— Так я, мамо, похвалився Федорові, що в нас рукавички немає. Хай я завтра в обід сам йому віддам, а то в брехунах зостануся.

— Ну, добре. Хай і по-твоєму буде! — одказала, зітхнувши, Катря й почала в хаті поратись.

Пилипко собі буцім загрався, а тим часом пригадував, куди б його заховати рукавичку, щоб мати не побачила. Він тепер каявся, що похвалився матері про неї. Не похвалився — мати б нічого не знала, не клопоталася, а тепер не одстане, одне товктиме: не ходи та не ходи.

Тільки що мати вийшла чогось надвір, він зразу схопився, метнув очима по хаті, побачив непримітне

місце між піччю і паколом від полу і мерщій туди рукавичку.

— Сиди там та не писни! — скрикнув на неї й пошваривсь невеличким пальчиком, мов на кого живого.

Рукавичка виставила до його напалька, наче, глузуючи, дражнила: отже, візьму та й похвалюся! От тільки мати на поріг, а я зараз їй на очі.

— Бач, яка осоружна: я її прошу, а вона мов нарошне виставляється!.. Підожди ж ти!

І він побрався аж під піл, щоб переховати рукавичку.

Катря, вернувшись знадвору, здивувалася: «Де се Пилипко, куди йому дітися? Чи не на печі?» — подумала і, не сподіваючись нічого, підійшла до полу, зазираючи на піч.

— Сину! Де ти? — спитала.

— Гарр... — загаркав Пилипко з-під полу, вдряпнувши матір за чобіт. Катря з жаху одскочила аж на серед хати.

— Ненечко! Матіночко! Злякалися? — вискочивши з-під полу, скрикнув Пилипко й повис у неї на руках.

Він усміхався до неї і рожевим своїм личеньком, і ясними оченятами, і білими, мов жорновки, зубенятами.

— Нехай тобі, сину, добро сниться, як ти злякав мене! — промовила вона, піднімаючи його вгору, і пригорнула до себе.

Пилипко вчепився за материну шию руками, припав до неї головою і так утішно на всю хату залився! Не маючи з ким погратися, він пустував тепер хоч із матір'ю.

Мати собі раділа. Хай дитина краще бавиться, ніж буде сушити себе важкими думками. Поцілувавши сина в лоб і в розхристану голу душу, аж тричі міцно поцілувавши, вона донесла його до полу й, положивши на тонкі дранички, ще раз поцілувала. Не знає, де й ділася недавня туга, сум та журба гірка.

— Моя дитиночко рідна! Мій синочку коханий! Краще так забавлятися, ніж підеш куди не знаєш за чим! — нагадала знову Катря.

— Та я ж вам казав уже, мамо, що не піду! Які-бо ви неймовірні! — обіззався він з докором.

— Чую, чую, моя дитино! Я знаю — ти слухняний, ти послухаєш своєї матері! — палко шептала Катря, а проте думка про синові заміри не кидала її голови.

Вона зійшла до неї й тоді, як Катря послалася й лягла з сином спати. Через те вона й на добраніч загомоніла з сином: щоб одвернути його від його заміру йти посипати, стала лякати Морозенком, що вкусив Оленчиного Андрійка за пальчик.

— Та я, мамо, не боюся Морозенка,— одказав Пилипко,— не страшний він мені! Андрійко малий, не знав, що робити, то він його і вкусив за пальчик, а я не боюся його!.. Якби він став мене кусати, то я б його по зубах, по зубах!

— Ні, сину, і ти бійся його, хай йому всячина! Може б, і Андрійко оборонився, якби знав, коли він нападеться, а то він завжди підходить крадькома. Вкусить та й подався далі!

— То як же від його, мамо, й устерегтися, коли він такий? Ми оце тут поснемо, а він підкрадеться та й покусає.

— Тут не покусає, сину, бо тут тепло. І зуби в його розтануть, як він підкрадеться до нас.

— А де ж він живе? де його хата? — спитався Пилипко.

— Надворі, сину. Де віхало найстрашніше та холод найлютіший — там його й хата...

— Як же він не змерзне, мамо? Ти кажеш, що він старий, а от не боїться холоду.

— Чого ж йому боятися, коли він й є сам холод.

Пилипко задумався. Дивно йому й чудно йому. Він знає, що таке холод, він бачив не раз і віхало. Непривітне все те, дошкуляє. Отже, щоб то було старе або молоде, він не знає,— щоб мало обличчя, не бачив,— а от мати дідуганом Морозенка взиває. Він знає й діда старого, горбатого, з білою бородою і запалими підсліпуватими очима. Отже, то дід добрий — нічого не зашкодить, а от Морозенко,— каже мати,— кусається.

— Мамо! А бачив хто Морозенка, який він?

— Не знаю, моя дитино. Я не бачила, то й не знаю. А люди кажуть, що він старий-старий та кремезний... Голова з гору, замість волосся вкрита

снігом, а борода сплетена з довгих-предовгих вістряків, що намерзають у ясний день під стріхами. А ніщо так у його, як зуби! Наче голочки, гострі, тонкі, непримітні; він як кусає ними, то впускає в тіло. Через те воно так і болить та трудить, як він вгородить в його свої зуби!

— І очі є в його, мамо?

— Є, сину! Кажуть: очі в його з криги, білі та блискучі, от як тонкі скалочки з льоду бувають, тільки замісто чоловічків в їх холодні огники світять. Страшні такі очі, крий господи! Як наведе він ними на кого, так наскрізь холодом і прониже!

— А ноги він має? І руки?

— Є ноги й руки. Ноги в землі, не видно, а руки — довжелезні хапала, він ними завжди махає. Холодом дихне, а руками махне,— так по всьому світу снігом та холодом і стеле. А як розсердиться чого, то ще дужче руками замахає,— тоді вже ціле віхало здійсмає.

— Нехай йому всячина, який він страшний, мамо! — глибоко зітхнувши, мовив Пилипко.

— Страшний, сину... А найстрашніший малим діткам. Він їх любить кусати, а часом і зовсім собі забирає.

— Я ж, мамо, не малий, мені його нічого боятися.

— Бійся й ти, синку. Ти великий на те, щоб тебе вгору підняти або матері на руки взяти, а Морозенкові ти саме впору. Таких, як ти, він найбільш полюбляє. Часом, буває, ви вискочите надвір, то він зараз і почне з вами загравати: за пальчики кусає або за носа ловить, а то на щоці вліпе такого холодного поцілунка, що від його аж шкура побіліє, а потім геть злущиться. То ж, коли він вас в селі недалеко від домівки застукає; а як — не доведи боже! — де в голому полі або в лісі заскоче, то там вже й душу витягне.

Пилипко замовк, притаївши духа; мовчала й Катря. Завдавши синові такого страху, вона була певна, що він побоїться піти посипати, їй тільки того й треба, щоб він не зірвався в такий холод в таку далеку путь! Їй самій, привичній до всякої лихої години, й то часом аж плач бере, як вискочить надвір. А то ж то йому, малому! — без одежі теплої, без чобіт добрих.

Хай трохи попомліє душею від страху, а як засне, переспить. Страх минеться, забудуться ті страховища, що душу лякали, сон своїм спокоєм все те заснує, а все ж зостанеться споминка про ту страховину, й та споминка одсахне сина від лихого заміру.

Вона глянула на його. Пилипко не спав, лежав тихо; широко розкриті очі направилися в куток печі, він ними й не змильне, так дивиться прикро. Куди він дивиться? Що він там вбачає? — Він нікуди не дивиться. Погляд його ганяється за таємною думкою, що стоїть перед ним нерозгаданою марою, як той нерозгаданий страх, що опанував його душу й серце. Що воно, відкіля воно, не питайте! Чутно тільки, як оте страховище пронизує його мале серце, як воно кидається в кожній жилочці, озивається в кожному суставі. Отже, назвати його не підбереш слова, піймати й розглядіти не натрапиш часу. Так пробігає блискавиця через наше тіло, незчуєшся, звідки світне, прониже і не знає куди зникне.

— Синочку! Пізно вже... ти спав би. Ну, я тебе перехрещу, щоб ніщо лихе до тебе сонного не приставало,— мовила Катря, дивлячись на замислене личенько Пилипкове, й почала його хрестити, а перехрестивши, здавила злегенька за носик. Пилипко усмінувся, повернувся боком до матері. Тиха дрімота почала його колихати, злегка закриваючи очі. Незабаром після того він заснув.

II

Приспавши сина, зосталася Катря одна із своїми думками самотніми. Невеселі вони були в неї! Та й кому зійде на думку радість, коли на завтра нічого їсти, нічим в хаті прокурити в люті морози? Як не забивай собі баки іншими гадками, а думка про щоденні потреби скаредного життя верне тебе до його, почне крутити та вертати коло його,— от як крутяться голуби над пожежею. Дарма їм, що посмаляться крила; байдуже, що незабаром огонь пожре їх захист, оселю: несподіване страховище вабить їх, тягне до себе. Кругом чорний морок, димище та курище розіп'ялося, а під ними так видно та ясно! Доки сили

стає, пугають вони, сполохані з гнізд своїх, над широким полум'ям, в диму та курищі, в гарячій від палу повітрі, поки не посмаляться. Тоді від знемоги опукою падають у жарке вогнище.

Чоловік — не птиця, Катря — не голубка. Хоч кругом неї вихорілась пожежа злиденного життя, душила димом та чадом її знеможену душу, хоч в тому чорному диму й крутились та вертілись її самотні гіркі думи,— та не падали вони на вогнище, не смалились і не горіли, а ще більше розпросторювались і гуляли собі по волі — не на безкраїм просторі, а в холодній хатині, б'ючись об сирі стіни, заглядаючи в голі кутки, прислухаючись до пекучих перебоїв серця. То їй вчувалася своя голодна печія, то синів безпомічний викрик: «Мамочко, їстки хочу! Мамочко, папки! Мамочко, змерз — холодно!»

Ну що, справді, дасть вона завтра синові їсти? Чим прокурить черевату піч, щоб обігріти його, мало-го? Піти в кого позичити? Хто ж їй позичить? Чи, може, Христа ради руку простягти? Хто ж на те зверне увагу? Гладка, скажуть, не хоче робити та в старці пошилася! Ну, та, може, хто й зглянеться, зарятує на день або другий. А там же? А далі? Коли б вона сама була, то байдуже їй журитися. Хіба мало високого дерева в лісі, глибоких ополонки на річці? Тільки б, може, нагнулася довга гілка над тілом або зашуміла вода попід льодом, сердячись, що хтось незвичайний зрушив її сонний покій. А от біля боку лежить її втіха й надія, спочиває її крихітка серця, що вона з таким болем одірвала від свого й пустила на світ окремим життям. Все на світі переживеться й минеться, все замовкне, як і ми самі замовкнемо; все зникне, як тінь та, коли ми очі закриємо, одно зостанеться — воно, наша частка, що зв'язує мертвого з живим, нагадує живому про помершого, та нитка, що тягнеться без перериву через сотні, тисячі віків. Не дай господи, вона перерветься!

Через те Катря більше боліла за сина, ніж за себе. Та й чого їй за себе боліти, коли все, що було доброго та живого в душі, так перетрухло та перемліло, такою корою покритося, що нічому вже проломити її.

Чого тільки вона не пережила на своїм віку, не звідала? Десяти літ вона зосталася сиротою, без

батька, без матері, в панському дворі. Не на те при-
мостила її доля там, щоб на волі рости, як билина в
полі, а щоб підставляти свою спину під нагальну пра-
цю, томити свою сирітську голову чужими клопота-
ми, вислухувати докори та нарікання, скоптувати
стусана й духопелика від кожного, в кого засверблять
руки. Батька її ще замолоду в москалі віддали, щоб
знав, як треба коритися кріпацькій долі, а мати сох-
ла та скліла, поки зовсім не зоскліла, покинувши на
білому світі одинадцятилітню сироту. Зосталася вона
одним одна із Зайцевого роду. Були, правда, дядьки
та тітки з матернього боку, та ті за двором жили, а
туди заходили тільки вряди-годи, щоб часом помани-
ти її сухарем з остюками. Була ще в неї хрещена ма-
ти, що коли-не-коли мила й чесала її, та були панські
індичата, що вона пасла малою, а більше нікого бли-
зького не було. Індичата їй найближчі були. Вона з
ними росла, ними втішалася. Оце набере в пазуху не-
величких індичат та й майне з ними по степу. Старі
індики курлюкають, женуться за нею. А вона, наче
вітер, степом гуляє, заливається реготом, бо індича-
та, підскакуючи в пазушині, лоскочуть її попід бока-
ми. А як побільшають індичата, почнуть добиратися
ростом до старих індиків, то вона почне на їх гукати,
свистати,— і знову регоче, коли вони до неї, наче мо-
скалі на муштрі, всі разом забелькочуть. Дурниця,
дитячі забавки та витребеньки, за які не раз птични-
ця чесала руки об її спину. Сількісь! Коли та дурни-
ця забавляє нас, тішить, то чом же й не потішитись
нею? Хіба не так само бавляться люди, ганяючись за
достатком, почотом, славою? Та сама дурниця, тіль-
ки іншої пори, інших літ... Одно тільки: невеличка
Катруся, бавлячись з індичатами, сама себе забавля-
ла, й від її іграшок не було нікому ніякої втрати, хоч
птичниця, засилаючи духопелика, і гукала щосили:
«Ти ж, сучко, напелехавши повну пазуху індичат, по-
давиш їх!» А ми, ганяючись за достатком, почотом
та славою, так часом бавимось з людьми, що від на-
ших забавок буває їм дуже солоно!.. Нам байдуже
про те, як було байдуже й Катрі, чи краще індича-
там по степу біля старих індиків бігати, чи в її пазу-
шині пицати. Вона знала одно: се її забавляло, во-
на й бавилася. Маленька, дурненька! Та й тепер, вид-

но, вона не порозумнішала, бо, пригадавши давне, трохи не скрикнула: «І чому я довіку не зосталася невеличкою дівчинкою з невеличкими індічатами?!»

Так думала Катря, та не так судила їй мачуха-доля.

Минуло їй п'ятнадцять літ. Вона тільки-тільки що стала розпускатися, як та рожева квітка вранці на зорі, стигнути їй наливатися, як червонобокi яблука об спаса. Ясне сонце та запашне степове повітря допомагали роботі дівочьких літ. Висока Катря та брова, на лиці, як калина, чорне волосся, наче хміль, кучерями обвиває її голову, карі очі так утішно виглядають з-під довгих вій, загара на обличчі доводить, що не буряковий квас, а гаряча кров дзюрчить у її жилах.

Раз її вгледів пан — і... Катря від індічат пішла в горничні. Вона не скаже, щоб там їй жилося погано: було їй вдоволь і пити, і їсти, і в чому походити; одно тільки — не було волі! Їй хотілося, як тому вітрові, по степу ганяти, надихатись польового повітря, щоб аж у грудях займалось, нажаритись на сонці палючому, що як не займеться!.. А вона мусила сидіти в чотирьох стінах та хіба коли-не-коли по садку походити, в холодку та в тіні, куди тільки крізь густе гілля пробивається ясне сонячне проміння. Польова билина, вона не призвичаєна до густої садової тіні. Чорна загара геть спала з її повного виду — білий він у неї та свіжий, мов пелюсточка з рожевої квітки; волосся від пахучої масті та щоденного вичісування вирівнялось та вигонилось — не стирчить на голові кучерявим хмелем, а гладенько причесане, рівно облягає кругом її білого чола, сама вона ще піднялась, вирівнялась, налилася, немов обточена стала,— очей не одірвеш від неї!.. То все було зокола. А що було на душі в Катрі, що заводилося у її серці? Вона нікому не казала, та її ніхто й не питав. «Яке несподіване щастя випало Катрі! — гомоніли дворові.— Що було з неї, а чим тепер стала? Сказано — не родись вродливим, а родись щасливим!» — «Брехня! — думала Катря, — через ту вроду не маю я щастя зроду!»

Незабаром після того вийшла воля. Все зашуміло кругом, прорвалася гребля людській сподіванці на краще життя. Цілі довгі віки мостили та гатили її, держали в запруді ту велику воду, а се вона зразу

прорвала ту міцну греблю й понеслася широкою течією по селах, хуторах. На дивовижу всім дворовим, винесла та течія і панську горничну Катрю з двору на волю! Кріпаки за те трохи її на руках не носили. Сказано: своя кістка, своя кров! Не обросте вона жиром у розкошах — до свого рідно обізветься! Були, правда, і такі, що казали: «Дурна, дурна Катря та нерозумна! І що б там з нею сталося, якби вона зосталася в дворі? Ні, заманулося свого хліба, волі! Побачить, яка та воля, як не раз, не два голодна й холодна посидить!» Отже Катря не потунала на те: їй притьмом захотілося волі — й вона попливла за тією бурливою течією, що, знявшись з дворів, понеслася по всьому широкому краї, вигукуючи та викрикуючи: «Хоч гірше, аби інше! Буде нашим ворогам чужим потом умиватись, нашою кров'ю впиватися!»

Пішла Катря в село до дядька та дядини, та недовго була в родичів. Не їй, молодій та дізнавшій розкоші, було миритися з тим мозоляним хліборобським життям, до якого прикрутила доля її родичів. Ще поки стояла весна красна, з теплом привітним, з цвітом розкішним, з запашними лугами та степами, вона по них швендяла, пригадуючи свої дитячі забавки. А як настали жнива, з довгими палючими днями, невеличкими короткими ночами, з важкою похопливою роботою, то їй стало невміч: удень немилосердно сонце пече, стерня в руки й ноги кола, нагальна праця з ніг валяє, а нічка прийде,— хвоста того зайчого коротша,— ні виспатися, ні одпочити як треба!.. Насилу Катря одбула жнива та й подалася з села в город, де стільки галасу та гомону, дива та чуда всякого. Село, риючись у своїй чорноземлі, серед підметів та городів, гаразд не зрозуміє городського життя. Байдуже кротові, що поверх його узенької нори привітно сяє ясне сонечко, а в прозорому повітрі літають і радісно щечечуть усякі пташки! Дарма й сонцеві, що в глухих нетрях землі риється якесь сліпороде звір'я: хай собі риється та підпушує землю, на котрій тепло, поєднавшись з світом, зародить таку буйну рослину! Сількісь і пташкам — відкіля береться їх живність: куди оком не скинь, де не приткнись — всюди її багато; а коли хто зжене з одного стебла, то недалеко й

друге — тільки знятись та перелетіти! Всякому своя доля: один рук не докладаючи працює, а другий його працю без клопоту поїдає!

Катрі спершу сподобалось городське життя: хатня робота не важка, зайвого часу чимало і дива всякого багато. А до того ще, вродлива та при здоров'ї, Катря кидається кожному в очі. Витріщаються підсліпі очі, уздрівши перед собою польову квітку: загра-затіпається порожнє серце, як заманячить перед ним брова дівоча постать. Не дивно, що Катря не мала одбою од улесливих речей та здивованих очей. І москаль серед муштри до неї бровами моргає, і шевчик або кравчик посила їй навздогінці такі солодкомовні привіти, що в неї аж дух спирає в грудях, і блідолиці паничі, стрінувшись з нею, оживають, проясняються й геть-геть проводять її своїми очима. А Катря землі під собою не чує!.. Ой, стережися, польова пташко, знизу блискучих котячих очей, а згори бистрих пазурів хижих шулік! То вони біля тебе ворожать: одні крадькома, попідтинню, а другі звисока, ширяючи в безкраїм просторі синього неба. Кожному хочеться жити, кожному треба житись!

Не вбереглася пташка шуліки, як не вбереглася й Катря своєї недолі. В сусідньому дворі такий хороший панич і такими солодкими медяниками годує! Наїлася Катря тих солодких медяників,— аж тепер їй нудно, як про те згадає. Медяників швидко не стало — панич оженився на панночці, де вона служила за горничну, а їй ткнув у жменю дві червоних бумажки; аж у неї у віччі від них почервоніло. Спасибі й за те! Все-таки не з порожніми руками прийдеться в село вертатись.

Незабаром Катря вернулаь до вдови-дядини, що під той час, поховавши чоловіка, одним одна на старості літ зосталася. Спасибі дядині — не прогнала Катрі й, узявши в неї гроші до схову, обіцяла навіть після смерті оддати їй свою хату з городом. Хоч та хата й валилася, а города того жменя, а все ж таки свій захист, своє пристановище. І птиця собі гніздечко звиває.

Оселилася Катря в селі. Пішов кругом гомін про неї; чутно смішки та пересмішки: корисна в городі з'їжа, он які гладкі відтіля вертаються! Слухала те

Катря та мовчала, навернула лихо важким гнітом горя та душею мліла. Все, що було в її серці живого, закам'яніло, все, що було в душі доброго, зотліло! Зосталися горе та сльози та... Пилипко з'явився на вітиху!

Пилипко її справді втішив. Не було тих любих назвів, щоб вона йому не прикладала, не було тих утішних слів, котрими б вона його не взивала! Вночі не спить, його доглядає, вдень серцем за його мліє, коли робота одірве від його на яку хвилину. Нема для неї щастя й спокою, як біля його. Хай собі довгі язики що хочуть говорять: ротів людям не позамазуєш і слухати — не переслухаєш. А воно, мале немовлятко, одна в світі вітиха й надія!

Полюбила й тітка мале внуча. Тихе та втішне, воно стало забавкою старій бабусі. Наперобій одна перед другою хапали вони його на руки, носилися з ним; його забавляючи, самі бавилися.

Ото під таким доглядом і ріс Пилипко, піднімався на ноги і став мазуном своїм і чужим. Вздрівши його, чоловік зостановиться, гляне на те пишне панське личенько, ясні блакитні очіці та біле й м'яке, наче льон, волоссячко. «Гарний городський гостинчик, нічого казати!» — подума собі. А жінки аби не спіймали Пилипка, то й з рук не спускають: та вхопять, а друга й свої руки підставляє, щоб перехопити.

Зовсім би добре жилося Пилипкові, коли б було чого уволу їсти. А то не вряди-годи приходилось одним сухарем давитись. Ще поки стара бабуся жила, і с'як і так жилося. Катря піде на роботу — тітка з Пилипком дома. Один бог знає, де вона видирала за для Пилипка шматок м'якої палянички або крайочок булки! А як стара на той світ переставилась, погіршало на сім і Пилипкові, й Катрі. Він сам собі дома голодний та холодний сумує, а вона на чужій роботі серцем за його мліє.

Отак не забарилася Катря перебігти прудкою думкою довгу й родючу ниву свого безталання й опинилася знову в холодній хаті, в тісному куточку на печі, рядом із своїм Пилипком, що назавтра збирався йти до хрещеного батька посипати, щоб принести їй і паляницю, і ковбасу, й грошей.

«Куди йому йти та й у чому його йти по такому лютому холоду?» — подумала Катря. А як же їй справді назавтра бути? Що вона дасть йому завтра поїсти? Чим вона в хаті прокурить? Чи то свята земля давніше запасів більше родила, що їх вистачало? Чи менше їх утрачалось? Чи, може, вона тоді молодша була, щиріше робила, більше заробляла?

І знову невсипуща журба захопила її в свої цупкі обіймища, занудила та затрудила материне гаряче серце, заскреблася червоточиною в попеченій від горя душі, важким гнітом навернула ясний розум. Ні, немає розгадки, просвіту не видно!

— Хоч би що продати!..— І вона позирнула кругом себе. Підсліпий каганчик ледве присвічує з коми-на, допомагає підсліпим від сліз очам оглядати злиденне добро. Он дірява ряднина чорніє, простяглася під Пилипком замісто постелі. «Кому вона і на що годиться?» Он невеличка подушечка піддержує його кучеряву головоньку. Вона була колись велика, з пуху, та через кілька літ зносилася, що й не пізнати. Пуху в ній, правда, ще багато: якби розскубати та розбити, і на велику б стало. Замість пуху, напірник можна соломою або сінцем набити — і на солomé псаєлівому добре спиться. От якби продати! Та кому ж його? Коли? Он ще кожушина вовною вгору, мов вівця, простяглася. Колись за неї двадцять рублів давали. Ще й тепер можна рублів із п'ять зачепити. Та як його без кожушини по такому холоду на роботу бігати! Хоч би потеплішало швидше, в свитці б можна. Застарчила б кожушину. П'ять рублів — гроші: на них би місяців зо два протягти можна, а там потепліє. Хіба однести шинкареві в заставу! А може, там ще що знайдеться? — Каганець почав примеркати: останнє світло в ньому вигорало. По кутках печі стовпились морок та чорна темнота. Катря провела рукою по черені, чи не налапає, бува, ще чого, про віщо вона, може, забула. Мозоляна рука черкнулася об суху глину й загарчала. «Ні, не забула, не помилилась, нічого більше немає!» — подумала вона і глянула на Пилипка. Сонна дитина тихо лежала перед нею розхристана, розкидана. Катря витягла з-під себе другий край ряднини і вкрила нею сина, поцілувавши його в заплющені очі. Нагорілий гніт блиснув, зашквар-

— Морозе, Морозеночку,— замолився він тихо. Пусти мене до хрещеного батька.

«Морозенко»

чав, сиза іскорка стрільнула вгору і згасла... В хаті зробилося темно, як у домовині.

Катря підвелася, встала й почала спускатися з печі на піл, з полу додолу. Ось вона босими ногами почовпала по холодній долівці прямо до стола. Вхопившись руками за край його, вона звела очі в темний куток. Там нічогосінько не видно. Сількісь: вона знає, що там стоїть образ. Перепочивши край стола, вона одступила ступнів зо два назад і почала хреститись. Міцно зцупивши пучку, вона ще міцніше почала накладати нею то на лоб, то на груди, то на плечі, чутно було глухе постукування серед темноти, а більше нічого. Аж ось почулось важке зітхання, наче дух виправся з тіла. «Господи, боже мій!» — роздався глухий голос у темноті, мов виривався з-під землі. Ще трохи згодом щось посунулось, наче впало. То Катря опустилася навколішки й замолилася вголос:

— Господи! Я не вчена тобі молитись, я не зугарна тебе святим словом просити... Я не за себе... Не на мене ти зглянься — зглянься на його... Дай мені пораду в моїм горі... Пошли мені розум добути, чого не стає нам! А ти, мати божа, царице небесна! Заступнице наша! Напути його на все добре, захисти його від усього лихого; від холоду й від голоду, від хвороби та болісті, від наглої смерті!

Далі вона, припавши головою до холодної долівки, замовкла. Вся постать у неї тремтіла, голова трусилася, сльози рясно-рясно посипались з закритих очей.

Хоч зарані заходилася Катря висипати ними на Новий рік своє щастя, а все-таки трохи полегшало на душі, як вона нешвидко підвелася з землі. Хоч туга серце, наче в жмені, давила, та не різала його своїми гострими острогами! Поточуючись, наче чмелена, почовпала Катря назад до полу й подралася з полу на піч. Помацки налапавши сина, вона обережно перехрестила його і на край подушки рядом з його кучерявою головонькою схилила свою задурену голову.

Чорна, непроглядна темнота стояла кругом. Надворі ревля сердита буря, стугоніла в стіни, стрибала по оселі, вила в димарі, гуркотіла у вікна. Катря не дослухалася. Натомлена важкими думками голова не здужала з дослуханням справлятися, натруджене бо-

лістю серце забажало спочинку. Незабаром обгорнуло Катрю німе забуття, захитала дрімота, а міцний сон прикрив її своїм спокоєм.

III

Бралось далеко за північ. Позасипали люди по своїх теплих захистах; спить-дрімає земля під глибоким снігом; знемігся вітер, утомилося й віхало, затихло. Не сплять тільки зорі в далекому небі, та не спить той старий дідуган Морозенко, яким Катря лякала свого Пилипка. Білим інеєм чіпляється він за дерево, гладенькою кригою вистилає собі слід по снігу, дихає в повітрі таким холодом, що аж кипить усе кругом його. Розходився, сердитий, немилосердно давить, колеться від його натовпу чорна земля, тріскається на її снігова кора, ділиться на шматки товста крига над водою. Глухий бренькіт від того йде понад землю, розпросторюється в холодному та густому повітрі, а дійшовши до лісу — стукається об кожну деревину. Там, у його темній гушавині, виють вовки-сіроманці. Сумно всюди, холодно й страшно. Кругом висить морок та мла непроглядна буяє, тільки сніги виблискують трохи та глупіють зорі в високому небі... Аж ось вплив з-за гори Волосожар і почав виблискувати своїми зірочками, немов танцював перед світом.

У той саме час злегенька скрипнули сінешні двері в Катриній хаті й замовкли. Трохи згодом рипнули й подвірні, випускаючи Пилипка надвір. Загорнений у довгу материну свитку, закутаний її чорним платком, у шкарбунах на босу ногу, з рукавичкою в руках, він, мов заєць, вискочив з сіней та й полинув прямо з села на ліс... Серце його, як у невеличкої пташки, стукало, билось, дух затинався в грудях; а малі ноженята, байдуже про непомірні чоботи, своє робили: він ними швидко чекрижив все вперед та вперед.

І який він радий, що прокинувся зарані, який веселий, що мати не чула, як він встав, узувся, одягся й вийшов. От якби йому так і звернутися, щоб мати ще спала. Він би багаті приноси положив на столі, а сам приліг біля неї. Он уже й світ бовваніє надворі, білу-

ваті смуги пробиваються крізь намерзлі шибки в хату. Він вдає, що спить, а мати вже проснулась. «Синочку! пора вставати»,— шепоче вона йому тихо. А він, мов не чує, ще дужче зажмурює свої очиці, потягається, наче й геть-то розіспався. «Бач, як міцно заснув,— дивується мати.— Поспи, синку, поспи ще трохи, поки я приберусь,— каже вона, злізаючи з печі.— А то де взялось?!» — скрикнула мати, вгледівши на столі хліб та ковбаси. А він схопився, визирає з-за комина та давай реготати. «А що, мамо, злякався я вашого Морозенка?! Що, злякався?» І він миттю плигнув з печі на піл, з полу додолу. Мати його підхопила, пригорнула до себе. «От якби-то так сталося!» — запобігає вперед думкою Пилипко та, знай, налягає на ноги, поспішаючи до лісу.

Ось він вибіг уже й за село, на широке роздолля. Перед його очима манячить ліс, притрушений інеєм зверху та прикритий снігом, наче страшенна біла гора, бовваніє він здалека... Подихнуло на Пилипка вільним холодним повітрям, ущипнуло за ніс: аж покотилися сльози з очей, і невеличкі крижинки зразу на віях повисли.

— Та ну, не страши: не боюсь я тебе! — промовив Пилипко, струшуючи рукою крижинки з очей.— То тільки мати лякала.— І він не пішов, а побіг підтопцем.

Ось він добіг уже до лісу. Не сніговою горою тепер він здавався Пилипкові, темним страшидлом з чорними корявими ногами, білими лапатами руками та величезною, закутаною снігом головою... Скільки в того страховища ніг та рук? І не перелічити!.. Ось воно одну ногу підставило під Пилипкові шкарбуни, мов перечепити збирається. Пилипко ухильнувся, обминув. Ось другу знову засилає, третя з снігу вилазить. Ось лапата рука зачепила його за голову, й зразу обтрусило всього снігом. Він як обпечений одскочив. Щось десь луснуло, посипало наче горохом. Он друга рука наставляється, третя здалека на його киває, мов перестерігає: не ходи далі!.. Пилипкові зробилося страшно: чорні кружала заходили перед очима, на голові піднялося волосся вгору, наче джмелі, загуло у вухах. Серце як не вискочить, б'ється, дух запинається в грудях. Він зостановився.

— Морозе, Морозеночку,— замолився він тихо.— Пусти мене до хрещеного батька. Я тільки до його одного піду посипати і, що випосипаю, віддам тобі половину.

Недалеко від його сич засичав, сова зарепетувала, а йому здалося, що то Морозенко регоче.

— Хіба тобі мало половини, що ти регочеш? То я все тобі віддам, усе — і гроші, й ковбаси. Пусти тільки.

— Пу-гу-гу-у-у! — застогнав пугач серед лісу, а Пилипкові здалося, що то загукав Морозенко: — Не пуцу!

— Бач, який ти лихий та недобрий!.— почав докоряти Пилипко.— І що б тобі сталося від того? Я ж не твоє братиму, а буду прохати в хрещеного батька. Он бідкається мати, що в нас на сьогодні нічого їсти, нічим протопити в хаті. Пусти, голубчику!

— Ха-ха-ха-ха-ха-а-а! — знов зарепетувала сова, й гучна луна того скаженого репету по всьому лісі роздалася.

— То ти тільки вмієш реготати? — скрикнув Пилипко.— Так не боюся я тебе! — і, піднявши кулачата вгору, він подався вперед.

Так цвірічить і стриба горобець перед котом, що вловив гороб'я і, міцно здавивши зубами, покручує довгим хвостом та висвічує хижо очима. Ой, стережися, невеличкий горобчику, того лукавого викручування та хижого висвічування! Лети собі мерщій у своє гніздечко виплакувати своє горенько з своєю дружиною. Стережися й ти, невеличкий Пилипку, свого лютого ворога, що тобі з ним боротись несила! Вернися мерщій у свою голодну та холодну оселю, де тебе ненька рідненька пригріє й потурбується про твої недостатки.

Не встерігся знічев'я горобець, не встиг і цвірінькнути востаннє, як накрив його кіт своєю пазуристою лапою. Не встерігся й Пилипко свого ворога, що заманив його аж в середину глухого лісу, де він збився з шляху і різався трохи не по пояс глибокими кучугурами снігу. Не лічив Пилипко, скільки разів приходилося йому падати й набирати снігу не то що в шкарбуни, а й за пазуху, й за чорний платок на голові. Сількісь! Сніг він отрусить та й знову дере

вперед; дурноверхе завзяття його підганяє. Ліс перед ним мов вироста; він давно вже вскочив у його і повинний би був перейти, а от йому кінця-краю немає. Мороз уже не раз, мов опік, боляче вщипнув його за ноги в лихих шкарбунах, за голі малі кулачата й за личенько біле, рожеве. Не потура на те Пилипко, зостановиться перепочити, потре те місце, де болить, похука в малі рученята та й знову підтлюпцем далі.

Ось він вибрався на чисту поляну. Кругом ліс обступив її, а вона, чиста та біла, лежить собі, відпочиває під холодним снігом, і тільки зірочки виблискують по її своїми сизо-жовтуватими іскорками. Де се він? Куди забрів? Скільки разів доводилося літом бродить йому по лісу, а він не припам'ятає такої поляни. Чи не Морозенкова се, бува, горниця? Чи не задля себе він прибрав її так чепурно, чисто? Кругом обставив деревом високим з кучерявими верхів'ями, пообтикав невеличкі полянки поміж деревом кущами тонкої ліщини, від вітру холодного закриває. Певно, се його світлиця. Он під кожною деревиною по пеньку чорніє, то задля гостей, що як найдуть, то було б де перепочити. Чом же тепер нікого немає? Чи були та порозходились, чи ще й не приходили?

— Сісти лишень тут і собі та відпочити,— промовив голосно Пилипко.— Здорово ухоркався, аж піт проймає, сяду та перепочину.

Пилипко вибрав найзручніший пеньок і сів на йому.

«Ну, та й добряче сидіти: є куди простягти ноги й спиною об віщо обпертись»,— подумав Пилипко, простягаючи натруджені ноженята й прихилиючись головою до товстої деревини.

Йому було так хороше. Холоду він не почував, руки й ноги теплі-німіли, неміч чи сон колихав його стиха...

— Відпочину та й знову піду, хоч світом доб'юсь до хрещеного батька. Докажу-таки матері, що Мороза її не злякавсь. Не страшний він мені, хоч спершу було наче страшно. А тепер... ні! не боюсь... не страшний.

Пилипко затих, наче заснув. Що се таке? Він почув, наче що стрільнуло в йому; голова ходором

заходила, посипались іскорки з очей і разом все перед ним освітилось.

Загорілася вся поляна якимсь сизим світом. Серед того сизого сяйва почали сніжинки ворухитись, почали підніматись, вставати. Та які вони невеличкі, тендітні та білі! Личко з мачине зерно, самі з горошину, а рученята; та ноженята, наче волос, тоненькі.

— Годі нам спочивать! — гомоніли.— Швидко світ буде, дідусь наш прийде. Погуляймо та в довгої лози пограймо! — І почали ставати одна до другої спиною.— Разом! — хтось гукнув. Руки посплітались, задні посхилялись і передніх підняли вгору; далі передні пригнулись, піднімаючи задніх,— і пішло, пішло. Все кругом колесом так і заходило! «Та й проворні які»,— подумав Пилипко.

— Буде! погрілись! — хтось крикнув.— Давай танцювати, нашого гостя дивувати! — Якого? — хлопця малого, що йшов до хрещеного батька посипати та присів у нас на пеньку одпочити.

Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!
Якби-то нам жениха...
Невеличкого, малого,
Хлоп'яточка молодого!

«Дивись, ще й глузують!» — думав Пилипко. А вони кругом його, як той рій, заходили! Крутяться, немов завірюха знялася.

— Шкода, що немає музики! — знову чує Пилипко.— Де в гаспида подівся наш музика? Видно, вихилив чимало, стрічаючи Новий рік, та й заліз у дуплі відпочивати. Ходімо його збудимо. Доки він, бісова п'яниця, буде рутити!

Декілька пар кинулося ген до дуплиного дуба. Закрутилися над дуплом та незабаром у йому й зникли. А ті, що zostались біля Пилипка, заспівали:

Вставай, вставай, п'яниченьку!
Годі тобі спати.
Заграй ти нам на скрипоньці,
Дай потанцювати.

Незабаром з дупла показався чорний цвіркун, на весь рот позіхаючи та ногою голову почухуючи.

— Прочумайся, п'янице! Ач, як розіспався! — кричать до його сніжинки.

— П'янице! — огризнувся цвіркун.— Який я п'яница? Ви мене напували, чи що?

— А від чого ж спиш?

— Від чого? Сон найшов!

— Знаємо ми, відкіля той сон. Цілу ніч у попа гуляв, попову дочку звеселяв. Прочумайся ж та грай мерщій!

— У попа й без мене були свої музики. Віддає дочку після водохрестя, то там такого гостей зібралося, що й протовпитись ніяк. Цілу ніченьку гуляли. Музика тне, а всі танцюють.

— От і ти нам заграй, щоб і ми потанцювали.

— А плата буде?

— Буде.

— Яка.

— З інею водиця цупка.

— Подавіться ви нею! — скрикнув цвіркун, сплюнувши.

— Ну, годі, не комизься та мерщій проспися. Бо як повернеться наш дідусь Морозенко, то буде тобі лихая ненька!

— Ви так і звикли про все доводити дідові!.. Цоко-тухи! Становіться вже, буду грати.

І, надимаючись, він почав:

Цвірінь, цвірінь!
Якби теплий черінь
Та гаряче просо,
То спав би я й досі!
А тут мені холодно,
Жити мені голодно.
Бух!
Піти надіти кожух.

І цвіркун мерщій плигнув у дупло. Всі сніжинки зареготались.

— Дивись, які тут дива! — промовив чи подумав Пилипко.

— Ще й не такі побачиш! — хтось до його обізвався.

Се зразу щось як загуде! Тонко та голосно запицало, наче хто в невеличку дудочку заграє:

Се наше Віхало йде
Та музики за собою веде! —

скрикнули разом сніжинки й закрутилися серед поляни. Захитались гілки на високому дереві й почали струшувати з себе іній. То не іній, то ледве примітні білі голенькі хлоп'ята злітали з гілок, і кожне, вхопивши за руку сніжинку, почало біля сніжинок крутитись та гопака вибивати. Сніжинки, собі зіп'явшись на пальчики, дрібно ногами вибивали; сухе листя на ліщині надималося, гуло, деренчало; ліщина об ліщину терлась-скрипіла, а вітер поміж гілками так завивав, що в Пилипка аж у вухах пищало. Сніжинки з інеєм крутилися, збивалися в купу, і та купа росла, більшала і, наче стовп, підіймалася вгору.

Віхало! Віхало!
Наше любе Віхало!
Прийди ти до нас
Звеселити нам час! —

все кругом пищало, верещало, гуло.

Аж ось з'явилося й Віхало. Товсте та кругле, наче здоровенна копиця, воно десь із-за дерева взялося і, вхопившись за верхів'я гілок цупкими лапастими руками, почало опускатися серед поляни. Товсті, як лантухи, його ноги в повітрі гойдалися, снігова одежа на йому крутилася, лопотіла, а кустрата голова на всі боки майтолалася.

— Помочі дайте! Помочі дайте!.. Піддержуйте, щоб не впав, бува, я та не забився,— товстим хриплим голосом загукало Віхало.

Сніжинки з інеєм ще більше закрутилися, стовпом здіймаючись угору, і той стовп підвели під Віхало.

— Ху-у! заморився! — сказало Віхало і по стовпу почало спускатися на поляну.

— Гу-гу-у-у! — загуло Віхало, і все кругом його закрутилося.

У Пилипка потемніло в очах, голова кругом заходила, у вухах дзвонило, мов у дзвони, гадки почали меркнути, зникати. Його щось хитає, колише.

Засни, засни, мій синочку,
Малая дитино! —

чує він, наче крізь сон, чийсь любий голос. То мати над ним котка співає чи хто інший? Ні, то не матусин голос, то хтось другий над ним нахилився.— Чого ж воно тісно так стало? Хто се на мене таким холодом дише? — плутається в Пилипковій голові.— Се ти, дідугане Морозе? Се твої лихі вчинки?

— На щастя, на здоров'я, на Новий рік!..

Загуло в Пилипка у вухах, тисяча свічок засвітило в очах, і він побачив дідугана Морозенка. Здоровенна, наче винницький казан, голова його була закустрана цілим оберемком білого снігу, довга, як помело, борода виплетена з товстих вістряків криги; товсті настовбурчені брови густо покриті білим інеєм, а сіро-зелені очі, наче Волосожари, виблискують холодним світлом. Тихо схилився він над Пилипком, подививсь, мов милувався, на його личенько біле, покійне і, світнувши хижими очима, приложивсь до теплих ще устонецьків Пилипкових своїми холоднопалаючими устами. Не зітхнув Пилипко, не струснувся!.. Все в йому й кругом його затихло, покрилося темним холодним спокоєм...

Вже білий світ носився понад землею; надумалось сонце вставати й послало вперед себе аж два червоні стовпи. Стоять вони на краю неба, піднялися високо вгору, буяють своїм червоним світлом, пророкують людям щось лихе на сьогодні...

На щастя, на здоров'я, на Новий рік!

Роди, боже, жито, пшеницю і всяку пашницю,—

почулося Катрі крізь сон.

Вона кинулась, одкрила очі та й не стямилася. Де лежав Пилипко, тільки слід його: чорніє діряве ряденце, бовваніє прим'ята подушка.

Вона миттю стрибнула з печі додолу й побачила табун посипальників, що товпились біля порога.

— Ви не бачили Пилипка? — питає.

— Ні...— поторопіли ті.

— Боже ж мій, боже! — вдарилася в телеси Катря. — Він таки не злякався, не послухався — пішов!

Та, вхопивши наопашки кожушанку, як навісна,

помчалася з хати. Хлопчики постояли трохи і, здивовані, пішли собі далі,

— А куди се? Куди се так швидко? — гукали до неї з дворів селяни, дивуючись, що Катря так зарані й так прудко біжить улицею.

Не дослухалася вона до того допитування, вона навіть не бачила нічого перед собою, окрім одного Пилипка.

— Пилипку!.. Сину мій!.. Синочку!.. І куди ти пішов по такому лютому морозу?.. Куди ти знявся по такому скаженому холоду?..— гукала вона на бігу, думаючи, що це гукання раніш від неї добіжить до сина, подасть йому звістку, як побивається за ним його мати.

Вітер подихав проти неї і геть односив назад Катрин нестямний лемент.

Не донявши гуком, вона надолужала бігом. Аж мерзла земля гула під нею, так вона мчалася! У грудях дух затинався, серце, як не вискочить, билось, а вона неслася! Вона не потурала ні на що. Хіба вона дихає для себе? Хіба серце б'ється для неї? Хіба не все одно, коли те й друге стане, як його на світі не стане? І чому вона не птиця? Чому в неї не вирости крила? Стрілюю б вона пустилася навздогінці, рябцем би впала, де його спіткала, сизим орлом підхопила на свої крила і миттю додому примчала!.. Та ба! Нема в неї крилець, їй богом не дано літати. Хай же одбувають за все ноги!

І Катря не жаліла своїх ніг: скільки хапало духу, мчалася, спотикалася об грудку, падала у високі кучугури снігу і, викарабкавшись, знову неслася далі та далі.

От вона вже й біля лісу. Ось і в ліс вбігає. Бита дорога послалася вправо. А то чий слід верне наліво? На чистім снігу свіжий слід малої ноги. Катря як вкопана стала. «Невже се Пилипчин слідочок? Збилось уночі з шляху?» — вдарило Катрі в голову. «Та невже ж то, господи?» — скрикнула вона, не знаючи, що їй робити: чи йти по шляху, чи вернуть по сліду. «А може, воно далі й на шлях натрапило? Піду по сліду», — подумала Катря і, наче п'яна, хитаючись, тихо поплелася свіжим снігом у гущавину лісу.

Ясне сонце почало підніматися десь далеко за

лісом, і його червоний світ слався в лісі по снігу, а на опушених інеєм гілках стрибало його ясне проміння, висвічуючи то жовто-зеленими, то червоно-синіми іскорками. Наче зачарований велетень, стояв ліс, опушений ввесь інеєм білим, прикритий і пронизаний наскрізь сонячним сяйвом. В ньому було тихо; холодне повітря від лютого морозу, здається, загуло, ані ворухнеться — чисте, прозоре, спокійне.

Хто втерпів би не зостановиться, щоб налюбуватися тією чарівною красою?

Отже Катрі байдуже про те! Не до того їй, щоб чим милуватись на світі. Вона тієї чарівничої краси не примічає та й не бачить. Вона вбачає тільки свіжий слід по снігу і боїться його загубити. Чорною марою тиняється вона по тому сліду, хилиє то направо, то наліво, куди він поверне, їй навіть не западає в голову, до чого він доведе: вона тільки одного бажає — швидше, хутчіше знайти свого Пилипка!

Он слід ріжеться прямо на куц ліщини. Ні, не в куц він пішов, а повернув поза куцем. Чмелена Катря за ним повертає й опинилась серед невеликої круглої поляни.

Бистре око її не помилилося, вгляділо зразу, що Катрі треба, і вона, як стріла, полинула до пенька, на котрому сидів Пилипко, прихилившись до дерева головою.

— Пилипку!.. Синочку мій! — нестямно скрикнула Катря і вхопилася за його.

Палючий огонь не опік би так боляче їй рук, як опекло їх холодне Пилипкове тіло!

У Катрі перед очима дим закурив, запекло біля серця, голова кругом заходила. Якась невиразна думка знялась в її голові, проплазала гарячим мозком та там і заколіла.

Опукою повалилася Катря біля сина та вже більше й не підводилась. В неї од нестямки розірвалося серце.

На третій тільки день кинулись селяни шукати Катрю і знайшли її, вже задубілу, біля мерзлого сина.

— Отаке-то вчинилося! Недаром сонце всі оці дні такі стовпи ставило,— мовив старий дід, оглядаючи

холодні трупи.— Шкода молодї сили — подавив мороз.

— Та й краще! — одказав Катрин близький сусіда, високий та сухий, наче дошка, чоловік.— Не задав би мороз, то голод догриз!

— А хлопчик? Яка то була втішна дитина! — знову каже дід.

— Не жалкуйте, діду, малого: раніше вмерло, менше горя знатиме! — знай одно товче Катрин сусіда.

Люди тільки важко зітхнули та перехрестилися.

Чи не від божевільних речей Катриного сусіди?

СЕРЕД СТЕПІВ

Оповідання

*Присвячується моєму давньому
спільникові І. Біликові.*

Доводилося вам їздити пізньої весни чи раннього літа по Україні? Міряли ви її безмірні шляхи зелених та рівних степів, де ніщо не забороняє вашим очам виміряти їх і вздовж, і вшир, і впоперек, де одні тільки високі могили нагадують вам про давнє життя людське, про бої та чвари, хижацькі заміри та криваві січі, де синє небо, побратавшись з веселою землею, розгортає над нею своє блакитне, безмірно-високе, безодньо-глибоке шатро; де тоне ваш погляд у безкрайному просторі, як і ваша душа — у безмірній безодні того світу та сяйва, синьої глибини та сизо-прозорої далечизни?.. Якщо вашим очам доводилося хоч раз бачити все те, то не забути вам того довіку.

Ось ранок... Ясний та погожий ранок після короткої ночі. Зірочки кудись зникли-пурнули у синю безодню блакитного неба; край його горить-палає рожевим огнем; червонуваті хвилі ясного світу миготять серед темноти; понад степом віє її останнє зітхання; положисті балки дримають серед темної тіні, а високі могили виблискують срібною росою; піднімається сизий туман і легесеньким димком, чіпляючись за рослину, стелеться по землі... Тихо, ніщо не шерхне, ніщо не писне... Ось зразу шугнуло світом, наче хто торкнув головошку, що, догоряючи, тліла,— і сизе полум'я віхтем знялося вгору серед червоного жару. Вітрець легенький дихнув; поблизу в траві засюрчав коник; десь далеко ударив перепел, а там над шляхом понеслась-полилася, наче срібний дзвіночок, жайворонкова пісня. Недалеко від неї розкочується друга; перепели в траві розпочали перегукування; коники один перед другим навперейми сюрчали... Рухився більший вітрець і пішов-похилив по траві, котячи непримітну хвилю, виграючи срібною росою...

Ще наддало світу; ще раз кинуло з-за гори рожевим огнем; крайнеба, мов кармазином вкрите, мигоче, папить, мов личенько сором'язливої дівчини. Аж ось, здається, наче хто приснув! З-за гори скакнула невеличка іскорка серед рожевого сяйва й довгою променястою стрілою перетяла увесь степ; рядом з нею стелеться друга, а третя мчить на vzdogінці... Ось цілий пук знявся! цілий оберемок мчить! І на далекому небосклоні заграв-засвітив край іскристого кола... Зраділа земля: усміхнулись високі могили срібною росою; закурілись положисті долини пахучим туманом; жайворонки, як не перервуться, щебечуть, перепели хававкають та падпадьомкають, а неугавні коники завели в траві таке сюрчання, аж у вухах ляскотить... Сонце! Сонце! се тебе, довічний світе, стрічаючи, вітає земля... Геть собі все темне та зле, цур тобі, лихе та недобре! Прокинулась світова мати, показала нам личенько красне!.. Слав її, пишная земле, молись до неї, живий світе! Мчися їй назустріч, тихесенький вітре, і прогортай, продимай стежки й доріжки, щоб наша мати не запорошила дорогої сукні!.. Співає кругом вас увесь світ, все живе; і ваше серце, тріпаючись, як пташка під сіткою, підспівує світові, б'є й дзвонить у глуху дошку вашої груднини. Яка то радість його огортає, яке нестямно-хороше почування його колише!.. Ваше тіло щипає привітний холодок, ваші очі веселить краса світова, вашу душу чарує його щастя... Ви чуваєте, що ви — частина того світу, невеличка цяточка його живого тіла, непримітний куточок його безмірної душі. Його мука — ваше лихо; його радість — ваше щастя; його втіха — ваша забавка. Скажи ж мені, царю земний — чоловіче, що твоє, а що світове?

Мовчить цар землі: зачарований світовою красою, він наче дрімає... Ось десь узявся невеличкий кібчик і, виголошуючи свою голодну пісню, високо знявся над вашою головою. Серед прозорого світу чорніє його блискуче пір'я, широко розпросторені крила ледве тремтять у чистому повітрі; здається, мов хто спустив його на непримітній ниточці з самого неба і держить над землею. Ваші очі уп'ялися в його; ваше серце дожидає, що далі буде... Ось щось злегка луснуло — наче перервалася нитка, що придержувала

того кібчика на одному місці; злегка тріпнулися його крила — і кібчик опукою пустився на землю. Не встигли ваші очі вслідкувати за тим, де він спуститься, як він знову знявся вгору, дзьобуючи гострим носом невеличкого коника. «Смерть... розбій!..» — тьохнуло у вашому серці. «Серед цієї краси світової, де заклъовується радість та щастя, де прокидається любов до всього, лиха смерть та розбій появились!.. Нащо то? За що?..»

Відразу помутилася у ваших очах краса світова, тихая радість почала зникати, щось вас злегка вщипнуло за серце; не болість, а якесь недобре почування окрило вашу душу...

— Якиме! Пора запрягати! — кажете ви своєму возниці.

А Яким, лежачи під возом на кобеняці, дримає. Його шапка насунулась на закриті очі; його гаряче тіло пестить і лоскоче ранішня прохолода. Йому так гарно, так смачно світом дримається. Він цілу ніч не спав, поглядаючи на коня, щоб той не зайшов куди далеко від воза, де ви на пахучій траві цілу нічку так смачно спали, під дозором тихої зоряної ночі.

— Якиме! — гукаєте ви, звішуючись з воза.

— Агов? — обзивається Яким.

— Пора, — кажу, — запрягати.

Яким почухався, цмокнув, буцім промовив: «Хе-е, а не запріг би ти й сам?» — і, позіхаючи, почав зводитись.

Ось кінь запряжений. Яким підсунув зелену траву в задок, вимостив її там, щоб вам було добре сидіти, сам скакнув на голий полудрабок і, підбираючи віжки, гукнув:

— Ану, гнідко, спочив за ніч? Рупай далі, поки рано!

Гнідко струснув шкурою, сіпнув і повагом пішов шляхом, закидаючи то на той, то на другий бік голову, щоб хоч подивитися на те місце, де йому було так добре — і паші доволі, і спочинку чимало.

Яким, видно, помітив гнідкову думку й почав його докоряти:

— А, не хочеш? Угинаєшся?.. Не хотів і Яким уставати, та, бач, збудили... Но-о!

Ремінний батіг ляснув серед гнідкової спини, зо-

ставляючи на ній довгу смугу. Гнідко, мов опечений, кинувсь-стрибнув і, фиркаючи, пішов дрібною ходою.

— За що ти його, Якиме, оперезав отак? Хай собі повагом тягне,— кажете ви.

— А коли ж його підтющем, як не ранком? — одказує неласкаво Яким.— Поки холодок, хай тюпає, бо як сонце припече, то тоді й повагом важко... Но! — гукнув знову Яким, смикнувши сердито за віжки.

Гнідко ще дужче придав ходи. Заклацали його копита об суху землю, загули колеса, котячись по рівному шляху.

Той гуркіт і клацання гудуть у вашій голові, одзиваються в спині. За ними не чутно ні неугавного сюрчання коників, ні веселого щebetання пташок, ні голодного кіб'ячого гуку. Одно безперестанно: гур-гур-стук! гур-гур-стук!.. Ясне сонечко викотилось геть з-за гори, обдає своїм теплим промінням, а легенький насупроти вітер несе з холодком пахощі степової рослини. Вам знову робиться гарно. Знову цар землі закрива свої очі, а тиха радість почина обнімати ваше серце.

Ось ви виїхали на невисоку гору. Сірим змієм плазує шлях з гори в долину поміж зеленою травою безкрайого степу. Ясне сонце геть підбилося вгору, розсіває своє золоте марево по зеленій долині. Ні пером не списати, ні словом не сказати тії несподіваної краси, якою до вас усміхнулася долина!

Зелена трава горить-палає зеленим огнем, на її довгих листочках грає й сяє, мов самоцвітне каміння, чиста роса; то стрільне вам у вічі тоненькою голочкою жовтого світу, то зачервоніє круглою горошиною, то засиніє синьоцвітом, то посипле зеленими іскорками... І то ж по праву руч і по ліву руч. Куди ви не повернетесь, все горить-палає, вся долина пишається, мов зверху радугою вкрита!

Ви дивитесь і дивуєтесь; вам здається, що ви їдете не по вбитій дорозі зеленого степу, а якимсь невідомим краєм краси, та чару, та вільного пахучого повітря. Вам легко дишеться, легко живеться. Все, що вас колись давило та смуток будило, зникло; знову любі та милі почування почали вас огортати, сні якісь душу колишуть; з самого глибу серця виринають думки непримітні, гадки легкокрилі, самі мчаться

і вас мчать за собою... Куди? не питайте! не шукайте!

Серед тієї п'яної омани, серед того чарівного хмелю до вашого вуха доноситься якийсь глухий гуркіт, якийсь неясний скрип... Це зразу вас неначе що під боки штовхнуло.

— Тпру-у! — чуєте ви голос Якимів, що відразу надержав гнідка.

Ви хитнулись, кинулися, озираєтесь.

Недалеко перед вами стоїть валка у вісім возів. Верхи на тих возах високі, виплетені з лози, прикриті зверху лихою рядниною. Шкапійчини, що були запряжені у вози, закустрані, заморені, понуро голови похиляли. Біля першої шкапи стоїть високий чоловік, сухий, як скіпка, чорний, як сажа. У нього тільки зуби біліють та виблискують гострі очі з-під настовбурчених брів, а то увесь він засмалений сонцем та густо прикритий чорною кіптягою. Здавалося, стоїть перед вами стара верства з трухлими, облупаними боками, вся почорніла від негоди.

— Чого ви стали? — гукав Яким.— Не бачите, що навпроти їдемо? Звертайте!

— А тобі хіба повилазило, що ми не порожні? — сердито обізвався чоловік.

— Не порожні?! — передражнив його Яким.— А ми хіба порожні? Он, бач, пана везу!

— Ну, то й вези його з богом! — глухо одмовив чоловік і почав на шкапійчині чуба поправляти.

Яким звернув гнідка з шляху й повагом почав обминати валку.

Проїжджаючи побіля переднього воза, ви бачите, що з-під його халабуди визирає до вас молодиця з невеличкою дитиною на руках, два хлопчики з білими, як молоко, головами, дівчинка з заплетеною в косах замість кісників верьовочкою з валу. Біля другого воза, схилившись на шкапу, стояв ще молодий парубок і цікаво дивився на нас, а з воза виставилося покарбоване обличчя бабусі з пов'язаною чорним платком головою, біла закустрана борода дідова з червоним, попеченим сонцем лицем та ясними очима.

— Здрастуйте! — привіталися ви до діда.

— Здрастуйте й вам! — обізвався дід беззубим ротом.

— Куди бог несе?

— Далеко,— повагом одмовив він,— звідси не видно!

— Це, пане, переселенці,— додав Яким, стьобнувши гнідка, щоб мерщій обминути воза.— А он, гляньте, яка хазяйлива молодиця: і кучу з курми за собою везе, а он і kota взяли з собою... Бодай вам добро снилося! — базікав Яким, підганяючи гнідка вожжиною, щоб швидше поминути валку.

Та ви вже не слухаєте Якимового базікання, не дивитесь і на переселенців, що виставилися з-під своїх наметів і цікаво вас озирають, не милуетесь красою світовою, що перед вами, як килим, розгортається, б'є у вічі, до серця радістю доходить... Голова ваша похилилася, смуток облягає душу, нерадісні думки почали за серце щипати.

«Переселенці! — б'є у вашу голову.— Серед цього краю розкішного, серед цього достатку безмірного народилися переселенці? Чого їм тут недоставало? Чого їм ще кращого треба? Якого добра вони шукають на світі?»

І потемніла перед вами краса світова, полиняла її врода пишна, покрилася якимсь густим туманом та розкішна долина, серед якої ви недавно так раділи, такі любі почування гріли ваше серце. Тепер воно у вас чогось поривчато забилося, глухо, обрубко стука у вашу груднину, і його глухий бренькіт нудьгою обзивається у вашій душі.

— Торкай гнідка, Якиме, торкай! — не знаючи, що робити, просите ви.

Яким стьобнув гнідка. Знову його копита заклацали об суху землю, знову загули колеса по рівному шляху.

Переїхавши долину, ви знову починаєте підніматись на згірок. Гнідко проти гори не заскаче, тягне тихою ходюю; вітер не мчиться вам назустріч, не пестить холодком вашого обличчя,— затих; сонце геть-геть піднялося, почало допикати. Ось воно в бік вас пригріло, ось припекло в плече, жарко цілує в щоку. Десь і докучлива муха взялася, лізе вам прямо у вічі. Вас розбирає досада на несподівану гостю. І який лихий заніс її в се безлюдне місце? Ви одмахуєтесь рукою, а вона, не потураючи на те, здійметься, політає

над вами й то об ніс удариться, то сяде на щоку і знову плазає до ока.

— Добра б тобі не було, осоружна! — скрикнули ви і з нестямки вдарили по щоці рукою.

Тільки відляск роздався та піт почав вас обливати.

— Ану, Якиме, поганяй! Що ми, мов тими волами, плуганимося? — сердитесь ви, дивлячись на Якіма, що хиляється перед вами з одного боку на другий.

— Но-о! — гукнув Яким, ударивши гнідка вожжиною.

Гнідко наддав ходи, а все проти гори не заскаче.

Нудно вам робиться й душно; сонце пече. Оце настає вже день. На небі ні хмариночки, ні плямочки; високе та синє, воно дедалі починає жовтіти; не то що від сонця, і від нього починає пашіти та гріти. Степ, струснувши з себе росу та зігнавши непримітні тіні, горить рівним жовто-зеленим кольором; висока трава починає гнутись-хилитись, поверх неї тільки гарячий вітер гуляє та сонце розсіва своє пекучо-іскристе проміння. З-під гнідкових ніг та з-під воза почина вириватись кіптяга, курить, обдає вас пилом; чисте пахуче повітря стає важким, курним. Ви вже скільки разів чхнули, скільки разів ухопились за груди, ледве переводячи духа.

А сонце підпливає все вище та вище, пече все дужче та дужче: стає душно, аж млосно. Ох, де б того холодочку взяти, хоч на хвилиночку під нього свою голову приткнути!

Он гень-гень у жовтій млі безмірної далені, аж біля самого небосклону, довгою смужкою синіє щось. Що то? Дощова хмара висовує з-за гори своє верхів'я, чи темний ліс дримає на сонячній спеці? Коли-не-коли тягне звідти холодочком.

— Якиме! Що то маячить?

— Де?

— Аж он гень-гень... Бач?

— Бачу... Ліс, видно, буде, а може — і слобода над річкою розтяглась, бо звідти прохолодою тягне, — угадує Яким.

— Твоїми б, Якиме, устами та мед пити! — мовите ви, радіючи, що Яким відгадав ваше бажання.

Від нестямної спеки ви зневіряєтесь на свої очі. Вас бере думка: а що, як то тільки одно марево, що

так часто морочить чоловіка в безмірних пісках безводного степу? Пекуча згага та гірка печія його так знемогли, що перед очима не знать де беруться кучеряві садки, темні лісочки і сині річечки кругом їх оббігають. Ось-ось вони перед очима грають; ще трохи — і ви загасите нестямною згагу, потушите пекучу печію... Верства всього зосталася до того, а як дві, то й багато... Луп! — і ви витріщаєте здивовані очі... Де ділися ті садки та ліски і річки чисті, бігучі? Перед вами одні тільки піски жовтіють та безмірна пустиня розлягається буро-червоним палом.

«Ні, ні! — думаєте ви, — в нас того не бува, то десь далеко від нас, у чужій стороні... Он і Яким угадує, що то не омана, а вже Яким привичний до того — не обманеться. Ох, коли б швидше! Ох, коли б скоріше!»

А сонце, мов розсердилося на вас за такі думки, витріщилося, пече, тисячами гарячих голочок вгороджується у вашу одержу, добирається до вашого тіла, точе-висмоктує гарячим потом з нього всю воду, смале і суше почервоніле обличчя. Ви чуєте, як у вас гусне кров, ледве плазає вона в набряклих жилах, трудно до серця доходить, скільки-то, бідному, наддав лишньої роботи! Омліваючи, воно так поривчасто б'ється, то застугонить, мов спересердя, у глухі груди, то, одходячи, затруситься важко та дрібно, то на хвилину зовсім перестане кидатись — замре! Сон не сон, облягає вас якась сонна млявість, і думки снують у вашій голові — не думки, а якісь невеличкі уривки мучених думок.

— Ну, та й допікає! — чуєте ви немов відкілясь здаля. То Яким занепалим голосом гомонить.

— Ану лишень, бадьоріше! — обзивається він до гнідого.— Швидше до місця доїдемо, десь у холодочку спочинемо. Он, бач, ліс бовваніє. Но-о!..

Вас сіпнуло; ви кинулися, наче проснулись, розкриваєте очі... Справді, он по горі синіє рослина: то, мов стіг сіна, горбом здіймається вгору, то гострою швайкою піднімається в небо, то невеличкими копицями розкидалася по гребінчастій горі. Свіжий вірець на вас подихає... Ох, легкокрилий брате! Виходь із свого тихого захисту — гущини лісової, з-під широких гіллястих кущів та глибоких темних ярів, де ти в холодочку пахучому спочиваєш опівдні, ховаючись

від гарячої спеки. Вилазь за возлісся, на гори високі, спустися в долини широкі й подми, повій на степи безкраї та довгі, на лани безмірно широкі! З синької річки, де ти на легесеньких хвилях любиш гойдатися, зійми непримітну пару, оберни її в чорну хмару і повісь, розстели її по небу синьому, заховай від нас сонечко ясне, захисти від його недоброго заміру — розпекти нас, розтопити!

Ваша голова закрутилася; заходили зелені кружала перед закритими очима; під серце щось підступило, давить вас, дух у грудях спирає... Як сніп той, ви хилитесь і прилягаєте на тому місці, де сиділи.

Сон то чи друга, страшніша неміч вас похилила? Ви ніяк не розберете; думки ваші сплутались, голову наче що руками здавило, болять вона, пече її. Вам би хотілось гукнути Якимові, щоб дав допомоги звестися, та язик ваш не повертається, онімів, голос ваш заслаб, зник. Ви почуваете, що там у вас, десь глибоко всередині, ледве кидається серце, ледве ворухиться життя, що незабаром, через хвилину, воно ще раз тріпнеться, й замре на ваших устах його останнє зітхання. Вам страшно робиться, гарячий холод пробіг поза вашою спиною, торкнувся вашого серця й наче опік.

— Еге! Та ви он як — спати?! — доноситься до вас голос Якимів, мов з-під землі.— Овва! Таке добро, а вони спати! Вставайте лишень та хоч надишетесь вволю!

Ви кинулись, зводитеся, розкриваете здивовані очі. Що за диво? Ви в лісі. Серед товстючого високого дерева ген на гору коритом потягся шлях; довге гілля посліталося над ним високою оселею; зелена тінь та холодочок вистилають його, і хіба де ненароком ясне сонечко, пробившись крізь густу листву, метушиться по землі ясною плямою або тліє невеличкою жариною.

Зразу не знать де поділася ваша сонная неміч, вернулася до вас ваша сила. Гнідко, натужуючись проти гори, тихо ступає; збоку йде Яким, придержуючись за полудрабок рукою, цмока на гнідка, злегка тримає за віжки. Вас так і рвонуло скакнути з воза. Яким не захопився спинити гнідка, як ви вже і долі, стукнулись об суху грудку ногами, злегка поточилися і, потягуючись, розправляете натовлену спину. Вам стає

гарно: по кожній жилочці пробігає несподівана міць, в кожному суставі вона обзивається молодою радістю, серце ваше б'ється повно та рівно, груди дишуть глибоко та вільно, душу чарує почування любе.

Ще недавнечко вас пекло і палило, ще недавнечко ви не знали, де дітися серед рівного безкрайого степу, а тут де не взялася гора й ліс по горі густий та високий. Страшенне дуб'я гордо повиганяло свої голови вгору, широко розпросторило гілки на всі боки; гінка бугилова та широколисті лопухи примостилися коло них у холодочку — розкошують; по широких полянах молода ліщина з жовто-зеленим листом гріється на сонячній спеці; на низах куці темно-зеленої калини посхиляли віти додолу; по них солов'ї неугавні засіли, безперестанно несеться їх щебетання вповдовж усього лісу; невеличкі пташки сперечаються з ними своїми піснями — цьомка та прицмокує в чорнобилі кропив'янка, щось белькоче чирик з високого в'яза, віщує літа сива зозуля, жовтобрюха іволга перегукується з одудом, а з куців ліщини йде-несеться важке горличчине туркотання...

Помалу ви беретеся все вгору та вгору. І непримітно наче, а натуга гарячить вашу кров, серце стукає дрібніше, зітхання важчає, затинається... Та ось незабаром і ви на горі, на широкій поляні високостві. Тут уже й дерево рідше, і трава нижче, й запекло її сонцем. Ось уже й небосклон стає видко, не ховається він за лісом, а тікає кудись далі за гору — може, знову на степи безкраї, на лани широкі, де гарячий вітер віє та пече-припікає сонце ясне? Ось, ось і... ви, як вкопаний, стали...

Мати вроди, красо світова! Де ти береш такі пишні барви, кольори блискучі? Який митець, якою талановитою рукою наложив їх на тебе так густо та рівно, так втішно та мило і покритив зверху чарівним світом, наче золототканим серпанком? Ой ви, малярі, на весь світ славетні! Ке мені вашу палітру й краски, пензлі й полотна! Я буду малювати тебе, цяточко небесного раю, невеличка крихотко краси світової!.. І ви, кобзарі, голосні, співаки пророчого слова! Дайте мені того живого вогню, що ним ви пропікаєте людські душі, чаруєте серце й здіймаєте цілий рій думок та гадок, цілу вервечку пишних мрій у заклопотаній голові

людській! Бо не моїм слабким голосом виявити світові про той закуток щастя, де краса світова побраталася з тихим спокоєм, де чарівна врода заручилася з незвичайним дивом!... Краю мій! родину моя! Багато по тобі пройшло-потопалося літ і віків, багато розлилося сліз та горя, посіялося кісток та крові; та не занехаяло це твоєї пишної краси, твого безмірного достатку. Зате занехаяло твоїх базталанних дітей: несуть вони, босі й голі, свою голодну волю на чужу чужину, проклинаючи тебе, як ту лиху мачуху, що, лицяючись до чужих, забула про рідних дітей. Це гнів на тебе божий? Чи кара за чужі гріхи?... Годі! Не згадуймо про людей, про їх діла і заміри! На лоні матері нашої природи відпочинемо ми наболілим серцем...

Ви на горі, на самому шпильочку. Від вас по праву руч збігає шлях, наче змії-велетень, в'ється він поміж деревом, а по ліву — яри та бескети, непролазні хащі та гострі голови червоного глею, а прямо перед вашими очима розіслалася долина. Сама наймисливіша ткаля не затче такої рясної плахти, як мати природа заткала на диво людям ту широку долину! Зелені луки з пишними квітками стали їй за основу; поодинокі купи зеленого дерева порозкидалися темним затканням; над річкою село з білими хатками та вишневими садками облягало її узорчатою лиштвою, а чиста річка оторочує синьою гальонкою. В її темній глибині відбивається і ліс, і гори, і село з хатками та садками, і небо безодне та сине з білими, наче з паветиння, хмарками, і сонце пекуче та ясне з його незвичайним сявом. А там далі, за річкою, що обставилася стіною темно-зеленого очерету, потяглося нив'я довгими поясами, розіслалися лани широкими килимами, ховаючи свої краї аж там, де земля сходиться з небом, де блакитний край неба зливається з темно-зеленою далечиною. І над всім оцим патром розкинулося високе та глибоке небо, сяє іскристе сонце і обдає все гарячим світом; ясні плями і темні тіні ходять-перелазять з місця на місце. О чарівнице-природо! Нащо ти мене вабиш своїм чаром? Нащо прикувала на одному місці та й не пускаєш? Пусту мене! Он, бач. Яким уже спустився згори і, не доїжджаючи мосту, повернув на пишну поляну, щоб самому відпочити

і свого гнідка попасти! Он уже він має думку утаборитись там, бач — розпрягає. І ви мерщій побігли шляхом до Якіма.

В холодочку гінкого широкогіллястого осокура, серед пишного килима густої трави утаборився Яким із своїм добром. Віжками прип'яв гнідка до сусідньої берези, а сам, розставивши триніжок, налаштувувачись варити кашу, з відром побіг до річки, що недалечке плескалася в положистих берегах. Вода в ній чиста та прозора; сонце пронизує її зверху аж до самого дна, і тільки посередині чорніє — то або глибина відзначається, або зелене жабуриння вкрило чисте дно. Тихий вітер віє вповдовж річки, здіймає невеличку хвилю і широкою складкою жене вповдовж течії. Ось погнало її аж до берега, плеснуло ген на пісочок, підхопило порожню черепашку, сіпнуло її у воду, погойдало, погралось і знову викинуло на берег.

Вас так і потягло до води, до її чистої хвилі, до її цілющої прохолоди. Мерщій все з себе! Шубовсть?.. Заклекотіла, потемніла її прозора товща, широкі круги знялись по верху і, розходячись на всі боки, покотили один за другим, здіймаючи невеличкі бульби; поперечні хвилі захиталися, подалися назад і, стукаючись одна об одну, пішли собі вистрибом, попереджаючи одна другу. Шу-шу-шу-у! плиг! лясь! шу-шу-шу-у! плит? лясь! Посеред того мутного кип'ятку тільки біліє ваше тіло, подаючись під водою впоперек річки. Ось вам уже стало важко пливати під водою, дух почав затинатися в грудях, і ви мерщій виринаєте з-під хвилі, раді та веселі, струшуєте воду, що потьокками збігає з вашої голови, розплющуєте очі і, перевівши духа, обдивляєтесь кругом себе. Чиста вода вас обмиває, чоломка і в груди, і в плечі, лоскоче попід боками; з високості сонце прище на неї своїми огненними стрілами, посилає вам гарячі поцілунки, гойдається поверх прозорої хвилі. Ось ви незнарошне приснули — невеличка радуга знялася біля вас, світнула в очі й незабаром зникла; ось ви повели рукою — закипіла тиха хвиля, підняла цілий оберемонок білого шуму й кинула на вас, ви пірнули — шум помчався вповдовж течії, і ви знову виринаєте серед тихої та чистої хвилі. Вам стає гарно, несказанно гарно серед тієї рідкої прохолоди; вас обіймає якась міць, напру-

жує ваші жили, викликав радість у серці, пориває на іграшки, забави. Наче мала дитина, ви починаєте бавитись серед води — то ляжете на спину і колишетесь на тихій хвилі, задивляючись у синє небо, то, коли вас однесе, перекидаєтесь на груди і, вимахуючи руками, пливете проти течії, а то пірнете на глибині, а вириєте аж на бережку.

Аж Яким задивився на вас. По його загорілому обличчі грає тиха усмішка.

— Раді, що до води добралися, та й бавитесь! — вимовляє він до вас.

— А що ж ти, Якиме, не купаєшся? — гукаєте ви до нього.— Поки окріп закипить — освіжись!

— Дивлюся, як ви бавитесь, та й себе тягне,— одказує Яким.

— А коли тягне, то чому не купаєшся? Чи, може, плавати не знаєш, боїшся втонути? То он з берега не глибоко, побовтайся.

— Та я колись трохи плавав, а тепер не знаю, чи не забув,— повагом одказує Яким, починаючи роздгатись.

«Як то ти там плавав колись?» — думаєте ви, дивлячись, як повагом Яким скидає з себе одєжу, і зразу замишляєте проти нього: от коли б тільки він увійшов у воду, потягги його на глиб — хай покаже, як по-сокирячи уміє плавати.

Ось Яким роздівся: чорний та запечений сонцем, стоїть він на березі і якомсь неймовірно поглядає на воду. Ось підійшов до води, обережно ступив одною ногою і, струснувшись, подався назад.

— Чого ще випробовуєш? Вода тепла! — гукаєте ви.

— Де вона там тепла? Аж мороз поза шкурою пішов, як черкнувся ногою! — каже Яким і знову неймовірно поглядає на воду.

— Коли ти одною ногою торкнувся, то, звісно, вона здалася холодною. А ти — разом!

— От-так! — гукнув Яким і, наче хто здоровенну каменюку шпурнув, кинувся у воду.

Закипіло, заревло навкруги, аж річка охнула й нестямно на всі боки захиталася. Ви й незчулися, як Яким біля вас виринув.

— Го-го-го-го-о! — загукав він товсто на всю гор-

лянку, аж луна в лісі розляглася.— Брат ти мій, яка холоднеча! Ану — грітися! Ану — аж на той бік!

І, мов добрий косар, замахав Яким руками, ріжучи руками впоперек хвилі. Вода під ним гула-клекотіла, видавлений слід довгим поясом відзначався по річці, а Яким, повертаючи голову то на той, то на другий бік, знай махає руками, мов сажнями вимірює річку. За кожним його замахом, наче дровеняка, спливе поверх води його загоріле тіло, то так і плигоне вперед, поки він замахнеться другою, злегка прикриється воно водою, а там знову знирне і поверх води мчить на той бік.

«Чи то б хто подумав, щоб Яким, отакій неповороткий, та отак плавав»,— дивуетесь ви. І — ну навздогінці!.. Шкода! Не вашим слабим рукам сперечатися з дужими Якимовими; нема в вас ні того хисту, ні тієї дотепності. Яким, мов риба, пливе і води, здається, не черкається, он уже недалеко до того боку сягає; а у вас уже руки помліли, дихати стає важко, а ви ще й до середини не добулись, щоб перепочити, ви перекидаєтесь на спину.

— Еге-е,— регоче Яким з того берега, шаруючи руки піском.— Ви всіма нападами? А нуте, ще пожіночому!

Той глум Якимів коле вас, щипає; досада впивається в серце.

«Постій же! — думаєте ви.— Я таки тебе здивую!» — І, перекинувшись на бік, починаєте пливти.

— А це ж по-якому? По-павучачому? Так павуччя тільки стрибає! — регоче Яким.

Та ви вже не дослухаєтесь досади; ви раді, що добралися до неглибокого місця, де ви ногами черкнулися дна. Слава богу! А то вам довелось скільки разів і похлинутись водою; руки наче хто пов'язав, а ноги позмикав — не слухаються вашої волі.

— Хай тобі всячина, Якиме! — перепочивши трохи, мовите ви.— З тобою не спливеш. А я думав, що ти тільки по-сокирячи і вмієш.

— І по-сокирячи, як схочу! — регоче Яким і знову пускається вплав.

Посеред річки він почав показувати, як по-сокирячи плавати: то пірне, то вирне, то заплече в до-

лошки, то заверещить: «Рятуйте!», то зарже, як жеребець.

— А це вам й по-жіночому! — гукає він знову, розплатується на воді, мов жаба, вихав спиною, перебирає ногами так, що вода кругом нього, наче під потоками, пінить та шумить.

А це зразу Яким як зажеліпає:

— Ох ти, бісова тварюко! Тпру-у! — і чимдуж замахав руками.

Не встигли ви підвестися, подивитися, чого то Яким так затурбувався, як він уже й на той берег виплив і голий помчався вподовж луки.

Що там лучилось? Ви підводитеся і бачите, як гнідко, вивернувшись на траві, наміряється перекинутись; хитнеться з боку на спину, підніме ноги вгору, замеле ними та й упаде на бік.

— Бач, падло! — гукнув Яким біля гнідка, коли той таки перекинувся.

Гнідко, зачувши біля себе грізний голос Якимів, підвівся на передні ноги, глянув на Якіма й зразу підскочив на задні, схиляючи низько голову, мов засоромився, що без хазяйського приводу трохи побавивсь.

— Стій, я тебе, бісова звірюко, скупаю! — свариться Яким і почина одв'язувати повід. Гнідко наблизився до Якіма, скоса блиснув на нього своїм червоним оком і тернувся об бік мордюю.

— Ану! Чи бач, зрадів?! — І Яким замахнувся кулаком на гнідка. Той, прищурюючи око, геть одвів голову набік.

Через хвилину і гнідко, і Яким уже пливли річкою. Гнідко, задравши мордю й виставивши, мов човен, широку спину, плив тихо, раз по раз порскаючи та хропучи, а Яким, ухопившись за хвіст, ззаду підганяв гнідка, як той намірявся звернути набік.

— Купай же, Якиме, гнідка, а мені час і вилазити, — кажете ви Якимові, почувачи, що вода взяла-таки своє; частіше та частіше, обсипа вас з-за спини морозом, зуби цокочуть, ви повинні міцніше їх зціплювати.

Повагом ви перепливали річку, мерщій вискочили на берег одягатися. Одежа, напечена сонцем, гріє вас; тепер вам любе її тепло: воно зупинило несподіваний

холод, що вас так зразу обняв, викликає якісь утішні почування, будить думки; глибоко вони до серця доходять. Обличчя ваше сумне, задумане; сказати би, ви розсердилися на кого. Та то тільки так здається, то тільки зокола; то незвичайна облуда тихої відради, що розпускається у вашому серці якимсь теплим привітом.

Ось ви мовчки, не дивлячись нікуди, оділись; мовчки знялись, почимчикували під тінь широковерхої осокорини, де Яким розклав багаття; ненароком глянули на казанок з водою над вогнем — чи не кипить ще? — і, наглянувши недалеко зелену, як рута, полянку, вивернулися на ній, як на м'якому килимі.

Тихо. Ви чуєте, як ваше серце б'ється об груди глухо, обрубо... А то що шумить? Ваша кров? Ні, то червоне полум'я, знявшись угору, лиже чорне дно казанкове і сичить на ньому незнарошне пролита вода, злегка лопочуть дрова; з річки доноситься гук та регіт Якимів, порскання гнідкове... Над вами стоїть гінка сокорина, високо вгору буяє, широко розвела на всі боки свою густу верховину і прикрила вас легенькою тінню. А он, на праву руч, здіймаються гори, підковою обняли вони ту долину, де ви лежите; вся верховина їх покрита густим лісом, а боки покриті глибокими ярами та крутими проваллями... Он понавертало цілі купи жовтої глини; понаставляло гострих стрільчатих голів червоного глею. Он гола скеля стоїть, трохи похилилася набік; на самім її вершечку примостилася біла береза, журливо спустивши віти додолу... І над усім цим високо розпросторилося блакитне небо; блискуче сонце обдає все своїм яскравим світом. Здається, перед вами стоїть картина й любо вражає ваші очі своєю чарівничою красою. Ви так здивилися на все те, так замиливалися, що незчулися, як і ваші очі закрились, як тихе забуття почало колихати вашу голову.

— Еге-ге! Я думав, що ви тут доглядаєте? А ви спати! — чуєте ви голос Якимів.

Розкриваєте очі, зиркнули... Яким, пустивши гнідка по волі, мерщій кинувся до триніжка, звернув казанок набік і надержує, поки той перестане клекотіти. Гнідко пішов попаски, вищипуючи свіжу траву та вишукуючи зеленішу місцину.

— Гей! гей! гнідко! гнідко! — гукає Яким, зігнувшись над триніжком і не знаючи, що йому робити: чи казанок доглядати, чи гнідка завертати?

Ви поспішаєте на поміч, берете з Якимових рук держалко з казанком, а він біжить мерщій гнідка ловити.

«Клопіт!» — думаєте ви, задивляючись, як Яким забігає вперед гнідкові, хитрить його переїняти. «Клопіт!» — б'є у вашу голову, як ви звернули увагу на себе. «От якби було не вивертатися під осокором та доглядати казанка, то й клопоту б не було, може б, уже досі й каша зварилась, не ссало б так за серце, не в'яло під грудьми...»

Яким не забарився гнідка зловити, прип'яв його віжками до берези й мерщій кинувся до казанка. За його працею швидко й каша поспіла.

Доводилось вам коли-небудь польову кашу їсти? Щерба одна, засипана злегка пшоном та задобрена шматочком сала з цибулею,— от і все. А що то за смачна та добра! Пахощі страви поєдналися з пахощами польового повітря, будять у вас смак непевний, викликають голод ненаситний!.. Шматок чорного засохлого хліба, що ви ледве вгризете його зубами, здається краще найсолодшого медяника; ложка щерби, що ви вливаєте в рот, якимось смачно лоскоче за язик, гаряча пара, припахуючи злегка старим салом, приязно б'є в ніс і ще більший смак викликає. Ложка, шпарко переходячи від рота до казанка, щоб знову до рота сягнути, не похопиться вас задовольнити. Здається, навхильці пив би, очима їв — так хороше та смаковито. І за серце перестало ссати, і під грудьми не в'яне, якась сила вас проймає, легкість та скорість бадьорить. Ось уже ложка почала й дна казанка досягати, гарчить по ньому, наміряючись повніше набратись; там, на самому споді, каша густіша та ще смачніша, так вона й розпливається в роті, так і розходиться, мов те масло на гарячій сковорідці.

— Та й мастак ти, Якиме, кашу варити! — скажете ви, кладучи ложку, як уже в казанку не залишилося нічого.

— Хіба то я її варив?

— А хто ж?

— Огонь! — жартує Яким.

— Та огонь-то огонь... А хто готував?

— Яка там готівля? Укинув пшона та затовк салом — от і все.

— А чого ж вона така добра?

— Польова каша завжди добра. Може, через те, що не в печі упріває, а серед вільного повітря. А може — ви виголодались добре? — додав Яким. — На голодні зуби, кажуть, і підшва смачною здається. Голод — не тітка! — гуторить весело Яким, перемиваючи ложки та складаючи добро в клунок.

— А що ж, пора, може, і рушати? — питає він, швидко упоравшись.

— Якщо ти зовсім управився, то й рушимо.

— Ось тільки воза підмажу та й готов.

Сонце геть повернуло на захід, як ви рушили з місця. Проїжджаючи мостом, ви ще раз глянули на чисту річку, де ви купались, на зелену долину, де ви вилежувались та підкріплялися. Чиста водо-прохолодо! Тихий краю, земний раю! Раз на віку довелось вас здибати, та довіку не забуде серце вашого ласкавого привіту!

Ось і село. Ген по горі розіслалося воно невеличкими дворами з вишневими садками, з білими хатками. По дворах, як і слід, комірчини, хлівці всякі: кругом тини та загороди... Нащо то? Від кого люди розгородилися? Від якого ворога захищають своє добро отими тинами невисокими? Самі від себе? Від свого сусіди?.. Ох, люди, люди! На широкому світі є багато і волі, і простору, і добра всякого без міри, та ваше ненажерливе око не задовольняється тим, чого треба, — гарбає скільки засягне! Треба тинів та ровів, щоб вашу ненажерливість спинити!

Вам стає чогось боляче, досадно... З гори так далеко видко. І темно-зелена долина, огорнена горами, і гори, покриті лісом, і луки, порізані синьою річкою. З-під гори сонце навкосяка обдає все те своїм золотим світлом, пестить і красить своїм привітним сяєвом, мережає темними поясами тіні... Все таке хороше, красне! Дивитися б та милуватися, а вам став досадно. Чисте та привітне село здаля здається вам і тісним, і вонючим — з дворів несе хлівами, по вулицях трусько та вузько; привітні білі хатки здаються середині темними та нещирими, заздрість та ворожнеча

звили там своє гніздо і з-за їх тихого захисту визи-рають на світ божий, бажаючи його полонити... Швид-ше з села! Геть мерщій на вільне простір'я!

Ось ви вже й за селом, у царині. Сумні млини об-лягли широкий майдан, мов сторожі; сірий їх покліт здається вам пузатими павуками, а довгі крила — чорними пазурами. То вони виставились на краю села сторожити здобич? Поглядають з гори на безкраї поля і тихо регочуть: рости, буяй, зелена рослино, на на-шу користь! Вигрівай та вирощуй ясне сонце, добре зерно! Не мине воно нашого ненажерливого рота, пере-мелемо ми його своїми кам'яними зубами! Як та зем-ля зимою покриється білим снігом, переведемо ми все те на біле борошно. Нащо нам твоя теперішня краса та пишне вбрання? Годуй ними розумну тварину та всяку скотину, а ми свого господаря чимсь м'якшим погодуємо!

Ось ви минули царину, минули й млини; вихопи-лись знову на безкраї поля, на безмірну просторість степу. Бурого гадюкою в'ється по степу шлях битий, а він, німий та мовчазний, розпросторився по землі, дрімає. Сонце блискучим покотьюлом котиться до спо-кою; його, здається, так мане та невідома далечінь за горою, що вся загорілася, аж палає рожевим по-лум'ям. Від неї й той край степу червоніє, що прису-сідився до неї. У повітрі тихо; туман чи кіптяга за-висли у ньому, здіймаються над степом димчатим пологом; темні тіні стеляться довгими поясами від заходу аж до сходу. Високе небо починає синіти, дише на землю прохолодою. А сонце спускається все нижче та нижче, наближається до гори все більше та біль-ше; його блискуче сяєво меркне, густа червона краска криє здоровенне коло. Вам стає сумно; голова хи-литься на груди.

— Завтра, мабуть, вітер буде! — обзивається Яким.

— А що?

— Сонце он як червоно сідає,— вказує він.

Ви зводите очі. Серед рожевого полум'я, наче чер-воні бокла, стоїть-колишеться сонячне коло. От-от во-но черкнеться темної гори, що здіймається біля само-го неба! От-от воно стукнеться об неї!.. Що то тоді буде?... Ні, не стукнулося. Тихо, наче хто бережно

руками опустив його, посунулося воно за гору. Широка тінь знялася від неї, якась невідома сила погнала її звідтіля на вас, розстилаючи вповодж степу... Западпадьомкали перепели в траві, засюрчали неугавні коники, і жайворонки, качаючись чорною горошиною в синьому небі, посипали свої дзвінки пісні. Як і ранком, вони защебетали, загукали, та тільки без тої відради, що ранком, не було того молодого завзяття, що тоді; — якось сумно, боляче-сумно, наче хто провважає кудись когось близького собі й розлягається та розливається жалісливим лементом.

Ось сонце ще більше осіло; мов скиба стиглого кавуна, червоніє воно тільки половиною. Ось і половина зменшується... тільки четвертина... далі — скибочка... кільце тільки... ось і воно пливе-зникає... Зразу кинуло вам у вічі темнотою, а через хвилину серед червоного зарева заходу знявся здоровенний блискучий стовп, пугаючи високо в небо своєю широкою верховиною... Небо нахмурилося, темніє; степ вистилає густа чорна тінь. Жайворонки спускаються нижче, тихнуть, сідаючи на землю; коники перестають перегукуватись у траві, одні перепели неугавно падьомкають. Ще трохи згодом захід починає блідніти, ясний серед нього стовп меркне, зникає; серед високого неба, на його темно-синій оселі, починають загортитися зірочки; мов з далекого даленя хто жариною грається — доходить їх світ до вас, — то блисне, то зникне. Темнота кругом розіходиться, здіймається з землі вгору, пугає під саме небо. Уже вам стає видко тільки кругом себе, а далі все меркне в сірій темноті тихого вечора. Нею покривається степ, мов поринає в сірім морі туману та пилу: краї його чорніють, зісходяться і зливаються з краєм далекого небосклону; синє небо темніє, виблискуючи зірочками, ясними, мов хто розіслав над землею темно-синій оксамитний полог, оздобивши його золотими гудзиками.

— А що, чи не втаборимося на ніч отута? — питає Яким, повертаючи до вас почорніле обличчя.

— Як знаєш... Мені все одно,— одказуєте ви йому нехотя, ліниво.

Яким повернув гнідка з пляху. Повозку ващу щось підняло трохи спереду й незабаром наче в рів спустило, колеса стукнулися, насад затріщав.

— Чи то плях так вибили, чи ровом окопалися? — промовив Яким, надержуючи гнідка.

Ось і задні колеса піднялися вгору і, спускаючись, стукнулися об землю. Повозка покотилася не битим шляхом, а травою.

— Тпру-у-у! Годі! — мовив Яким, припиняючи гнідка, і стрибнув з воза.

— Отут будемо й ночувати! — додав він і почав розпрягати коня.

Ви сидите на повозці, вам не хочеться вставати. Гуркіт коліс та подорожня стусанина обзиваються у вашій спині, шумлять у голові, гудуть у вухах. Вам здається, що ви їдете, що вас хитає. Ось ви простягаєте ноги, посуваєте їх аж у передок. Вас злегка кольнуло у бік, заболіло під грудьми... Потягаючись і розправляючи спину, ви розвертаєтесь на возі. Якийсь тихий спокій вас обнімає; втома одбирає руки й ноги; лежав би так і не ворухнувся! Крутом вас тихо, аж глухо-тихо; якби Яким не вовтузився біля гнідка, припинаючи його на ніч до прикорня, то, здається, нічого б не було чутно; тільки темнота метушиться перед очима, немов хто махає чорним платком перед вами. А там, над вашою головою, чорним шатром розстилається темно-синє небо із золотими зірочками. Скільки-то їх там? І яких тільки немає? То осторонь далеко одна від другої порозбігалися, стоять собі й лупають до вас своїм світом, то позбиралися у гурти і виблискують неясним сяйвом, а то позливалися в довгу-довгу вервечку й білуватим поясом перетягли все небо... Піску, кажуть, менше на всій землі, ніж зірочок тих у якій-небудь частині неба. І то ж усе живі істоти, як і наша земля; кожна з них живе своїм життям, тягнеться до своєї подруги, от як і наша земля до сонця... І всім їм місце є в тому безмірному краї... Якою ж величезною повинна бути та обшир, що їх у собі розмістила? Чим ти виміриш ту безмірну пустиню, що зветься світом? І думкою не збагнеш тієї без кінця-краю озії!.. А там, за нею, що? — Та нічого, то все вона — безмірна світова обшир — пустиня. То тільки ми тут, на землі, привикли бачити кожному початок і кінець і думаємо, що все на світі повинно їх мати... Що ж ти таке тут, пилино світова, царю земний, чоловіче? Коли твій розум не збагне

того світового простору, твої очі не проглянуть його пустоти, твоя думка не досягне його краю, скажи ж мені, що ти таке з своїми високими думками, з своїм гордовитим розумом? Куди ти пнешся з ними, куди лізеш?.. Життя землі заснувало твоє життя, дало тобі покорм, виробило з нього кров, виліпило у твоїй голові мозок, сказало: думай ним!.. І ти, двоноге звіря, високо підняло свою голову вгору, загордувалося. Цей безмірний світ-мир тільки задля тебе! Все живе, що родить і плодить сира земля, твої слуги, тобі на потребу!.. Оханиця та кругом себе обдивися! Та земля, що твоє життя зародила, вона його й розорить, зігне його болістями, підкосить хворобами, знищить смертю! «Земля єси — і в землю підеш», і твій гордий розум — мозок виточить гидкий черв'як, що ти його за своє життя топтав ногами. Що ж ти за цар такий, — скажи мені? Що ти за сила така, коли себе ні від чого захистити не зможеш? Покинь же свої високі думи, горді заміри та поглянь кругом себе. Поверни свої очі назад у свої прожиті віки, у свої минулі століття... Що ти там бачиш? Бої та січі, змагання та чвари... кров братова червоніє на тобі до сього часу... Зачатий у крові, вигодований та вищений нею, нею ти живеш до сьогодні; заснувавши своє життя на хижактві, ти ті хижацькі заміри переніс і на громадські справи: помежував братів на стани, поділив їх на коліна, виставив одного проти другого і втішаєш себе отим змаганням, забуваючи про братерство... Були в тебе свої проводарі, з'являлися пророчі люди, були й пророки великі... Поймали вони тебе своїм огненним словом, та не пройнявся ти їх святою вірою: прийняв ти облуду за душу і, прикривши зверху блискучими шатами, грів коло серця свої хижацькі заміри. Життя твоє й досі давнє! А глянь на світ, на його красу пишну, на його обшир безмірну... Здається, всього багато є — і краси, і достатку. Для всіх вона однакова, всім би його стало...

— Добродію! Ви не спите? — спитався вас Яким, уклавшись спати біля воза на траві.

— Ні, не сплю, — одказуєте ви, раді, що хоч голос Якимів одвів вас від тії плутанини, яку закуйовдили ваші невпинні думки. — А що скажеш, Якиме?

— Та... хотів вас попитати...

— Питай, що таке?

— Ви не знаєте, добродію, як його записатися на Амур?

— Куди? — аж скрикнули ви.

— На Амур... Сторона є така... Землі там, кажуть, неомірно: йди бери, займай скільки хоч — ніхто тобі не заборонить.

— Чи ти, бува, не здурів, Якиме? — гукнули ви, підводячись на возі.— Ти ж їхав зо мною цілісінський день, з ранку й до пізньої ночі?.. Бачив цей край — який він хороший та пишний. Де ти знайдеш другий такий на білому світі?

І ви почали Якимові гаряче викладати про все, що вам довелося бачити сьогодні, про ті чарівні та милі почування, які ви пережили, про красу й достаток свого краю.

— Та воно-то так, добродію. Що й казати? Хороше в нас і красно, і всього вволю є... Тільки все то, добродію, чуже та не наше. Он у мене жінка, діток троє, а землі ні клаптя немає. Огород такий, що з своєї стріхи та на чуже капле. От ви і розсудіть: як тут його жити? А Амур — сторона, кажуть, багата: землі тої неомірно; лісу — скільки хочеш, річки — так і кишать рибою! От якби хто знайшовся такий добрий та допоміг мені туди з сім'єю добутися...

— А ти був там? Бачив своїми очима все те, про що оце тут наказав?

— Я не був, а всі так кажуть. Ото, що сьогодні стрівали, теж на Амур пішли... І курей, і кішок повезли з собою... Добро!

— Хороші бубни за горами, а зблизька шкурятяні — знаєш?

— Знаю,— нехотя одказав Яким.— Так ви, значить, не раєте на Амур? — не швидко спитав він.

— Не тільки тобі, а й рідному батькові не пораю! Багато вашого брата туди пішло; були люди із достатком, та й ті знищились, перевелись ні на віщо... Діти повимирали, самі від хвороби та всяких напастей ледве ноги волочать. Радніші б і назад вернутися, та ніяк доставитись.

— А ви сами, добродію, звідти? Бачили там самі нашого брата? — попитався Яким.

— Ні, я там не був — по газетах пишуть.

— А-а... пишуть?.. Ну, так будемо ж спати,— одказав Яким,— бо он уже й Волосожар зійшов, незабаром почне світати.

Серед нічної тиші та темноти до вас донеслося, як Яким почав лаштуватися до відпочинку: щось таке він підсовував, щось розгортав і, позіхнувши, незабаром почав висвистувати носом.

Чи не час, бува, і вам відпочити? Час, час!.. Та чи зійде-то сон на вашу заклопотану голову? Чи заспокоїть він ваше розражене серце та роз'ятрену душу?

[1903] ¹

¹ Тут і далі у квадратних дужках подається рік першої публікації твору.

ПРИГОДА З «КОБЗАРЕМ»

Оповідання

Це було ще за панщини.

Мені скінчилось тринадцять літ, а брат мій був на два роки молодший від мене. Нас у сім'ї тільки двойко й було. Ми жили ще дома, на хуторі, за п'ять верстов від города, хоч папа, а найбільше мама давно вже клопотались про те, щоб нас віддати до школи. Мене готували до інституту, а брата до корпусу, та тільки дожидали, поки братові вийде десять літ, щоб разом віддати; бо якби віддавати кожного з нас нарізно, то приходилося б держати при домі задля другого і гувернантку, і вчителя. А папа одно наказував мамі вести діло так, щоб менше було розходу.

Братові минуло десять літ весною, і все налагодилося так, щоб восени відвезти нас у губернію, а тут я візьми та й занедужай. Прикликали лікаря. Лікар подавився на мене та тільки головою покрутив.

— Погано, — каже, — коли б то вискочила!

Усе літо я хворіла, і тільки як почалися жнива — я вичуняла; та була така квола, що лікар не пораяв з осені віддавати мене до інституту, а передержати хоч зиму дома. Через це ми й zostалися ще на один рік на хуторі.

Поміж повітовим панством наша сім'я лічилася за людей середнього достатку. У папи було триста десятин землі та душ із сорок кріпаків, а в мамі нічого не було, хоч вона була з дуже значного і багатого роду. Ходила чутка, що за нею обіцяно було дати маєток у тисячу десятин, та як вона не захотіла вийти заміж за того, за кого бажалося її батькові та матері, а пішла за нашого папу, та ще й неабияк, а утьоком, то за нею нічого й не дано.

Папу все повітове панство дуже поважало, лічило його за розумного чоловіка й кожен раз вибирало за

повітового суддю. Як настане було пора виборів, то всі клопочуться, кого вибирати за маршала, чи за справника, або засідателя, бо ті, що займали ці посади, все чим-небудь не догодили виборцям, і ото їх намірялися скинути, а других настановити. Про одного нашого папу тільки казали, що їм кращого судді не треба, що ця посада задля нього навіки призначена. І скільки я не запам'ятаю, то він завжди був суддею, аж поки повітових суддів не скасовано.

Папа був низького зросту, натоптуваний, обличчя мав кругле, червоне, волос чорний, очі виразні, темнокарі: у них завжди жевріли якісь іскорки, немов він усміхався ними, жартував. З себе він був тихий, спокійний, обхідчастий, хоч на річ дуже гострий і правдивий, а тільки він завжди оздоблював її ласкавими словечками або пересипав смішними приказочками, так що кожний, слухаючи його ущипливу мову, ніколи не ображався.

Мама, навпаки, була білява, високого зросту, статна, з себе показна. Голову завжди несла якомсь високо, немов дивилась на всякого згори вниз. Як говорила, то завжди нарозтяг, і хоч річ її була ласкава, оже якась сувора, неприємна — холодом несло від її ласкавої речі.

Розмовляючи з ким-небудь, вона ніколи не забувала додати, що вона вчилась аж у столиці, в патріотичному інституті, де їх частенько наглядала сама цариця, та як їй добре жилося в покійного тата, дуже значного пана, у котрого за обід щодня сідало не менше як тридцять душ і була з своїх дворових ціла капела, що славилась на всю губернію.

— Як вони грали! Ох, як вони чудово грали! — зітхаючи, казала вона.

— Аж у мене й досі в вухах гуде! — насмішкува-то перебивав її папа.

Мама призво кине на нього своїми сіро-зеленими очима й замовкне, а папа переведе розмову на близькі всім сучасні речі, і зразу всі весело загомонять.

Ми, малі діти, помічали, що ніхто нашої мами з повітових панів та паніїв не любив. Хоч і часто вони забігали до нас на хутір — у свято з празником поздоровити, а в будень по ділу якому, та, як папи не застануть дома, побудуть хвилину-другу та мерщій,

наче огню вхопивши, втікають назад; а як папа дома, то таки й геть-то посидять, чимало побалакають з ним.

За приводом маминим життя в нашому домі було розмірене й завжди однакове: яке сьогодні, таке й завтра. Уставали ми й лягали у призначений час; у призначений час сідали ми чай пити, снідати, обідати, йти на гулянку, учитися або яке діло робити. Мама гостро наглядала за тим, щоб усе робилося, як вона установила, і щоб ніхто не посмів порушати її наказів.

Один тільки папа не вважав на те й робив усе, як йому хотілося або як випадало. Уставав раніше всіх і, нашвидку одівшись, не вмиваючись, виходив наглядати по хазяйству; часто заклопотавшись там, спізнювався до чаю або сніданку; не в одну пору вертався з служби додому; після обіду зараз лягав спочивати, тоді як ми всі повинні були йти гуляти; спав він досхочу й часто просипав вечірній чай; а як уставав, зараз радився з прикажчиком про роботу на завтрашній день; а потім запирався у себе в кабінеті й передивлявся судові діла, писав що або читав.

Мама дуже сердилась на такі непорядки, не раз змагалася з папою, що він хоче їх держатися і через те багато часу марно втрачається. Папа більше одмовчувався на те. Раз тільки, як дошкулило йому оте мамине змагання, суворо одказав їй:

— Держатися такого порядку, якого тобі хочеться, можна тільки тоді, як самому нічого не робити та панувати, а я до цього не звик!

— Мужик! — сердито одказала йому мама й гнівно та величаво, неначе цариця, мерщій напрямилась у свою хату.

— Якби оцей мужик та не робив діла за вас, панів, то довелось б вашій вельможності з голоду пальчики кусати! — гукнув навздогінці папа та й собі пішов до кабінету.

Після цього мама вже ніколи не зачіпала папи, і тільки він один, неважаючи на заведений порядок, робив усе по-своєму: всякого ж іншого, хто б ослуухався маминого наказу, не минала нудлива докора, а часом і сувора кара.

Найбільше від усіх доставалось моїй прислужниці Марті. Як що-небудь не так, зараз Марту кличуть —

і ну вичитувати, а іноді й власним пальцем ув око ткнуть, щоб краще дивилась і ясніше бачила! Не вважалося на те, чи Марта тому виною, чи я, завжди нетерпляча до всього того, чого треба було довгенько заждати.

— Панночко-голубочко! — було просить Марта, вичісуючи мою косу.— Постійте спокійно хоч хвилиночку. У вас волоссячко нерівне, треба його добре причесати та пригладити, бо як заплету косу, то воно й висмичеться, а мені від мами за це достанеться.

— Ну, то що, як достанеться? Та й що там достанеться? Поб'ють та й годі! — нетерпляче гукаю я Марті, викручуючись на всі боки.

— Воно ж і лайка дошкуляє! — ласкаво одказує Марта.— Поки ще тільки лайкою обходиться, а як звелють вибити? Он учора нахвалялись, що як ще раз ви будете отак зачісані, то мене на конюшню одішлють.

— Ну, то що, як на конюшню? — одно сперечалася я.— Навіщо ти там здалася? Коням гриви розчісувати?!

— Якби задля того! — каже Марта.

— А то ж задля чого? — зацікавившись, допитуюся я.

— Щоб конюх Тришка березовим віником почесав.

— Вибив? — догадуюся я.

— Атож... А конюх Тришка такий немилосердний, як стьобне — то аж кров стрельне у вічі!

Ота річ Мартина мене так вражає, що я відразу оторопію. Мені ввижається бородатий Тришка в червоній сорочці та чорній плисовій безрукавці, огрядний та страшний з себе. Він однією рукою четверо коней, запряжених у ридван, на задні ноги осаджує. А то ж як такий ударить?.. У мене дух захопило, і я, мов кам'яна, стою, а Марта тим часом мою косу розчісує.

— От і добре, що ви трохи постояли. Я тим часом волоссячко розчесала. Бачите, яке то гладеньке та рівненьке стало. Тепер і коси заплетуться до ладу,— каже Марта, заплітаючи коси.

Та я не слухаю ті речі. Мені вже ввижається та страшна подія, як Тришка б'є та як кров угору скаче!

— Хіба він тебе коли бив? — доходячи до пам'яті, допитуюся я в Марти.

— Хай бог милує! Мене не бив,— одказує вона.—

А Секлетину-птичницю бив. Вона ото й розказувала. Як цвяхоне,— каже,— то кров так цівкою і стрибне вгору! Аж дух займається...

— За віщо ж він Секлетину бив?

— За те, що не доглянула індичат та рано випустила пастись, поки ще роса не спала. Як напилися вони тієї роси, то до обіду трохи не всі поколіли. За те її бариня й звеліла на конюшню одіслати... От я й коси заплела! — каже далі Марта.— Бачте, як гарно: наче зернятко одно до другого притулилося, так пасмечко до пасмечка поприлягали. Тепер тільки кіснички вплету, кренделиком коси зложу та лентою перев'ю — наче намальоване буде! — утішається Марта своєю роботою.

Отак бувало завжди втихомирює мене Марта своєю розмовою: я було трохи не обмираю, слухаючи, як вона розказує. А розказувала вона завжди так гарно! І наче просто, а так виразно та чуло, що воно до самого серця доходить, перед очима як живе стоїть, манячить перед тобою, веде, тягне за собою. Слухала б не наслухалася!.. Найпаче, як за день утомився з гувернанткою балакати по-французькому та німецькому або з учителем нудні уроки витверджувати та поведе мене Марта спати вкладати... Отам-то ми з нею наבלакаємось! Отам уже я наслухаюся і її чудових казок, і її веселих приповісток! Чого, чого тільки вона не каже, поки не поснемо обидві?

І дивно мені: оця Марта така некрасива, що, здається, кожна б повинна одвертати від себе, а проте вона не то що не одвертала, а завжди кожному кидалася в очі, привертала до себе й найбільш усього білими та рівними, наче жорновки, зубами та великими чорними очима, котрі завжди виглядали якось ласкаво, жевріли та вигравали темними іскорками, що так і сипались із її зрачків, неначе вона ними гралася-перекидалася, говорила любі та втішні речі. І голос у неї був тихий, якийсь співучий та ласкавий, що так і прокрадався в саму душу, доходив до самого серця. І здатна вона була до всякого діла, до всякої роботи, мала великий хист до всього. Ніхто краще за неї не гаптував у п'яльцях, ніхто рівніше не виводив прутика, не виплутував найдрібнішої мережки; ніхто не вмів виробляти таких штучних та красивих квіток із

паперу, як вона. Через це тільки мама й держала її у дворі.

— Якби вона не була така майстерна в роботі,— казала не раз мама,— то я б і однієї години не держала при домі оту циганську кобилу.

А я так любила оту циганську кобилу, що й душі в ній не чула! Я їй, як рідній, сповіряла і свої малі радощі, і своє дитяче горе. Не було в мене нічого такого, з чим би я затаїлася перед своєю Мартою. Як підемо одпочивати, то я було їй все розкажу. І вона мене теж любила; вислухуючи мої дитячі скарги, вона завжди близько приймала їх до свого серця, умовляючи мене не звертати на те уваги.

— У світі завжди більше лихого, ніж доброго,— казала вона мені.— Як звертати увагу на одно лихе, то тільки собі більше шкоди заподієш: почнеш журитися — зсушиш себе... А як не вдаряти на нього — хай воно йде собі за водою, а тільки добре приймати, то від того краще буде і тобі, і людям. Лихе минеться та й забудеться, а добре — довіку зостанеться добрим, житиме поміж людьми, поки й світу сонця!

Отакими речами вона завжди угамовувала мов невеличке горенько, і я, забуваючи про свої образи, прохала її розказати яку-небудь веселу казку або приповістку. Марта розказувала, а я слухала. Іноді й брат, уже зовсім роздітий, почувши нашу розмову з сусідньої хати, де він спав,— босоніж прибігав до нас, і ми з ним, укрившись коцем на моїй постелі, разом слухали отих іноді страшних, а іноді веселих казок та приповісток Мартиних.

— Що ж це — усе я та я тільки розказую вам, а ви мені ніколи нічого не розказуєте? — якось раз каже нам Марта.

— Ми не вміємо... не знаємо,— одказуємо їй.

— То що, як не знаєте? Зате ви вмієте читати. От би й прочитали мені, щоб і я почула, що там у тих книжках пишуть.

«Що ж би їй такого прочитати?» — задумалася я.

— Хочеш,— питаю,— я прочитаю, як бог творив світ і перших людей, як вони жили в раю, як согришили й що їм було за те?

— Прочитайте, моя панночко! Прочитайте, моя голубочко!

Узяла я книжку й почала читати. Марта прислухалася, водячи за мною очима по книжці та зупиняючи мене на якому-небудь невідомому їй слові.

Довго я їй читала, а вона слухала.

— Добре,— каже.— От якби тільки воно було по-нашому, по-простому написано, а то багато деяких слів не второпаю.

— Книжки,— одказую їй,— простою мовою не пишуться.

— Чому? — питав Марта.— Хіба нема книжок, написаних простою мовою?

— Не знаю,— кажу.— Мабуть, нема, бо мама каже, що проста мова годиться тільки задля темних мужиків, а не задля книжок, що їх пишуть учені люди.

— Звісно, як пани ті книжки складають, то вони їх і пишуть по-своєму, по-панському; а якби ми, мужики, вміли писати, то ми їх і складали б по-своєму, по-мужицькому,— відповіла Марта.

— Мама каже, що мужича мова погана, недотепна ні до чого!

— От дивіться! — дивується Марта.— Чому недотепна ні до чого! Скільки людей нею балакає, і всім вона й любя... От і ви слухаєте казок, що я розказую, та ще як слухаєте?! І барин часто балакають по-нашому... То бариня не люблять нашої мови, так вона їм і здається поганою, недотепною!

— Мама каже, що й наша панська мова не така делікатна, як то французька.

— А мені своя найделікатніша! — усміхнувшись, каже Марта.

— Її я люблю, як ти розказуєш,— кажу я Марті.— Ти дотепна до цього.

— А я таки бажала б послухати книжки на нашій мові! — нарешті додала Марта.

Швидко після того довелося мені те жадання Мартині задовольнити.

Раз якось папа вернувся з служби додому, тільки-тільки що ми посідали обідати.

— Це щось, видно, дуже незвичайне скоїлось, що ти якраз поспів на обід! — усміхаючись, каже йому мама по-французькому.

— Ось воно, те незвичайне, що мене примчало до-

дому,— каже папа і показує мамі якусь невеличку посилочку, загорнену в полотно.

— Що ж то таке? — зацікавилась мама.

Та папа, не вдаряючи на ту цікавість, мерщій пішов із своєю посилочкою до кабінету. Незабаром він вернувся й мовчки сів за стіл.

— Що ж там таке привіз ти? Чого мовчиш? Хвалися вже! — напосідає мама.

— Дай спершу наїстись добре, та тоді вже й похвалюся,— весело граючи очима, каже папа.

Ми всі теж зацікавилися: дивимось на папу й ждемо, коли-то він почне хвалитись; а папа, не вдаряючи на те, мовчки їсть.

Отак мовчки трохи не увесь обід пройшов. Перед тим уже, як уставати, папа, повертаючись до мами, сказав:

— То мені один земляк наш, що служить у столиці, заслав подарунка. Та якого ще подарунка, якби ти тільки знала!.. «Кобзаря»! — нарешті, випалив він.

Мама призво глянула на папу і, закопилівши губи, промовила по-французькому:

— У нас отих обіранців, що з кобзами по ярмарках швендіють, хоч греблю гати! Коли вже вони тобі такі любі, то міг би їх і тут назбирати, а він ще з столиці виписував!

— Ти не глузуй, а спершу сама подивись, що то за кобзар,— одказав папа.— Це книжка така, що один кріпак із нашого краю написав. Приятель пише, що книжку ту він на велику силу роздобув, хоч вона вже давно у світ вийшла: як тільки вийшла, то наші земляки зразу її розхватили, і тепер тії книжки ні за які гроші не добудеш.

— Воображаю, какая это должна быть прелестная книжка, написанная необразованным крестьянином, да еще, может быть, и по-малороссийски! — одказала мама по-руському.

— Авжеж, по-нашому! — скрикнув папа.— Тобі не любя наша проста мова, кажеш: і груба вона, і недотепна ні до чого путнього, а тільки задля того, щоб варнякати нею. А ти прочитай, то сама побачиш, як чоловік з таланом може орудувати тією простою мовою. Які він чудові вірші понаписував! Поет, на-

стоящий поет! — радісно додав папа і, швидко схопившись, чимдуж почимчикував до кабінету.

Обід скінчився, то й ми всі повставали з-за столу й перейшли в гостинну, куди незабаром прибув папа з книжкою в руках. Він сів у своєму кріслі і, розгорнувши книжку, почав читати «Думи мої, думи мої».

Мама, як тільки зачула просту мову, зараз перепинила папу і сказала гувернантці одвести нас гуляти.

— Їм не пристало слухати таку мову,— додала вона по-французькому.

Як нам не хотілось іти, як бажалося почути, що папа буде читати! Та не послухатись маминого наказу не можна, і ми з братом нехотя вийшли з хати.

Того ж таки вечора я похвалилася Марті, що папа аж із самої столиці, получив книжку, написану простою мовою.

— Що ж у тій книжці пишеться? — питає Марта.

— Не знаю,— одказую їй.— Тільки що папа почав читати про якісь думи, а мама звеліла нас вислати.

— Кепсько... Послухати б! — щечече Марта.

— Підожди. Книжка у папи в кабінеті. Я знаю, яка вона. Коли-небудь, як папи не буде дома, я її не примітно візьму та крадькома й прочитаю тобі.

Недовго нам довелося того дождити. У неділю папа з мамою зібрались провідати сім'ю якогось знайомого пана. Після сніданку вони зразу поїхали, наказавши гувернантці нас доглядати.

— А як ми забаримося, то й обідайте без нас,— додала мама.

— Слухай, Грицю,— зашепотіла я братові.— Ти вигадай що-небудь таке, щоб гувернантку зіпхнути з очей, а я тим часом книжку у папи спворюю та хоч трохи прочитаю з неї Марті, поки наші вернуться додому.

— Так і я ж хочу слухати,— каже брат.

— Я тобі розкажу потім... А може, як-небудь книжку викрадемо на ніч: тоді й тобі прочитаю.

— Добре,— одказав брат і зараз повернувся до гувернантки.

— Фрейлен Луїзо! Даваймо в що-небудь гратися! Ви любя! Ви мила, фрейлен Луїзо! — почав лащитись

до неї брат, обнімаючи її.— Ви зостанетесь тут, у столовій, а ми з Лідєю по других хатах будемо ховатись і як крикнем: «Уже!», то ви й будете нас шукати,— замовив він до неї по-французькому.

— Вуй, вуй, вуй! — швидко одказала вона.

Ми мерщій полинули від неї. Брат побіг у другі хати, а я до кабінету. Дивлюсь — на столі в папи, якраз на кінці з правого боку, лежить та сама книжка, якої мені треба. Як забачила я великими літерами надруковане слово «Кобзар», то мерщій ухопила книжку, ткнула її під пелерину й чимдуж подалася з кабінету до своєї хати. Там сиділа Марта і щось вишивала у п'яльцях. Вона, не дивлячись на неділю, любила і в свято вишивати.

— Ось вона, та книжка, що я хвалилася тобі! Давай будемо читати,— кажу Марті, і ми прийнялися за книжку. Марта, схилившись над п'яльцями, вишивала, а я, примостившись біля неї на ступі, почала читати «Думи мої».

— Марта слухала і якось тихо зітхала, а я, дочитавши до половини, припинилась.

— Це скучне,— кажу.— Я не розберу, що воно той, хто книжку писав, хоче сказати.

— А я все розбираю,— одказує Марта.— То він журиться, що не знає, де свої думи подіти, кому їх сповістити... Та й гарно ж як!

— А мені не подобається,— кажу я.— Давай другого чого цікавішого пошукаємо.— І почала переглядати книжку, що в ній було надруковано.

— Ось «Перебендя»... Що то таке — «Перебендя»? — питаю.

— То так старців у нас називають,— каже Марта.

— Я про старців не хочу читати! Подивлюся далі!.. Ось «Катерина»... Чуєш, Марто, «Катерина»? Хочеш — про Катерину прочитаю? — питаю я, перегортаючи листочки в книжці, щоб дознатися, чи довга та «Катерина».

Не встигла Марта одказати, як я скрикнула:

— О-о-о, довга яка! Давай коротшого пошукаємо... Ось — «Тополя». Це не довга. Читати «Тополю»?

— Та читайте вже! — нетерпляче відказує Марта.— А то як кинуться вас шукати, то так нічого й не прочитаєте.

Почала я читати «Тополлю». І короткі стрічечки, і дзвінкі вірші зразу подобались мені; а сумне оповідання про кохання дівоче, про журбу та горенько, як милий покинув її, зацікавили й мене, і Марту. Вона, покинувши вишивати і підвівши голову, дивилася у вікно, сиділа, наче закам'яніла, слухала, боячись, щоб і словечка не пропустити. Далі оповідання ще стало цікавіше, так і тягло нас за собою, як почала я вчитувати, як мати, неважаючи на журбу доччину, силувала її йти заміж за багача старого, як дочка з горя пішла до ворожки поворожити про милого... Пекучий жаль і гіркі сльози проймали мене. Як же почала я читати пісню, що дівчина, випивши зілля, заспівала, то мене наче хто здавив за горло... голос мій тремтить, бринять у ньому сльози, а Марта так і залилася ними! Як горох, посипалися вони в неї з очей та так і впали на роботу у п'яльцях. Мерщій вона підвела руки, ухопилася за виски долонями і закрилася від мене ними, щоб я не бачила, як вона плаче... Ледве-ледве дочитала я до кінця та й сама розплакалася.

Коли це — як стріль стрельнув! — Марта кинулась і скрикнула:

— Ой лишенько! Наші вернулися.

Зиркнула я у вікно, а Тришка як вітер промчався тройкою і вже повертає до рундука. Відразу не знать де й ділюся наше горе й наші сльози, замість них страх опанував нас обох.

— Мартусю! Що ж ми тепер будемо з книжкою робити? — запептала я, тремтячи уся.

— Цитьте! Нікому не хваліться, як будуть питати, — витираючи сльози, швидко проказала вона, мерщій ухопила книжку, як кішка, стрибнула на стула й заховала книжку на грубі. Потім спокійно сіла за роботу, проказавши мені: — Ідіть стрівати своїх.

Витерши платком очі, я мерщій одціпнула двері й чимдуж побігла стрівати папу й маму.

— Отак! — каже мама. — Не застали дома та й назад вернулися.

— І краще, — одказує папа. — У гостях тільки б марно стратили день, переливаючи з пустого в порожнє, а дома сидячи, я сьогодні «Кобзаря» дочитаю.

«Господи! Що ж мені в світоньку робити? Як отого «Кобзаря» на місце положити, щоб папа не дізнався, що я його брала?»

— А ти чого така розстроєна?.. Плакала? — глянувши на мене, питає мама.

Коли це біжить Гриць, радий та веселий, і почав розказувати мамі, як ми в піжмурки грали і як фрейлен Луїза так і не знайшла мене.

Фрейлен Луїза почала розказувати мамі, як ми почесно вели себе та як гарно гралися.

Мама радо слухала те оповідання гувернантки. Вона завжди була рада, як їй вихваляли нас, а не гудили.

— Вот умные дети! Так всегда ведите себя, чтобы другие были вами довольны! — глядячи нас по головах, казала вона.

Мама розказувала нам, як вони їздили, яка тепер дорога гарна — хоч котися! — і яка вона рада, що проїхалася в снях по снігу.

Коли це увиходить до нас папа затурбований.

— Чи ніхто не брав у кабінеті книжки? — питає.— Лежала на столі, а тепер немає.

— Якої книжки? — спитала мама.

— Та все ж тієї, «Кобзаря»! — сердито одказує папа.

Ми з братом зглянулися й поопускали очі... Я чула, як у мене серце билосся!

— Ми в кабінет не ходіл,— здвигнувши плечима, одказала фрейлен Луїза.— Ві, деткі, в кабінет не біл? — повернулася до нас.

— Я хоч і був, а книжки ніякої не брав і не бачив,— одказав сміливо брат по-французькому.

— І я не брала,— ледве чутно вимовила я.

— От дивіться: і злодія не було, і батька вкрадено! — жартівливо сказав папа і пішов від нас у дівочу допитуватись, хто з дівчат прибирав у кабінеті, чи не перекладали, бува, книжок із столу на яке друге місце.

Я сиділа, як на вугіллях, і, не слухаючи, що говорила мама, дослухалася, як папа турбувався, розшукуючи книжки.

— І, певно, ти, Грунько, прибираючи в кабінеті, зняла її з столу й ткнула куди між другі!

Марта слухала і якось тихо зітхала...

«Пригода з «Кобзарем»

— Йй-богу, барин, я нічого не перекладала,— божилась Грунька.

— Не перекладала! — перекривив її папа.— А де ж вона поділася? Іди собі геть! — сердито промовив він і почав перебирати книжки, що лежали у нього в кабінеті на етажерці.

Чутно було, як він виймав їх, стукав одну об другу, перегортав листочки, роздивлявся й знову клав на місце. Потім увійшов до нас.

— Усі книжки передививсь, а «Кобзаря» нема! — сумно вимовив він.— Видно, якісь рукаті коти були! — додав, сідаючи біля нас.

— Не велика шкода, як і пропала,— усміхаючись, вимовила мама по-французькому.— Пейзан ніколи нічого доброго не напише.

— По-твоєму, пейзаж і не чоловік! — неласкаво одмовив папа.

Тут саме увійшов лакей закликати до обіду. Ми всі встали й пішли до столової. Папа посліднім звівся і йшов позаду нас, хмурий та задуманий.

Увесь обід він був таким, мало що їв і, як сич, надувшись, сидів. Я раз по раз боязко позирала на нього; мене страшенна досада розбирала, що я йому заподіяла такого жалю, та ще й не призналася. А тепер уже пізно було, треба було одмовчуватись і далі таїтись. Це мене найбільше всього клопотало, і я дуже невесела сиділа за столом.

— Що це ти? За книжкою так зажурився? — під кінець обіду питала мама в папи.

Папа якось безнадійно махнув рукою, встав і, не дожидаючи кінця обіду, пішов до кабінету.

На велику силу діждала я, коли почали всі з-за обіду вставати, і мерщій побігла до себе в хату.

— А папа дуже журиться, що книжка пропала! — замовила я до Марти.

— Журиться? — перепитала вона, зазирнувши в мої засмучені очі.— Та й ви трохи не плачете? Панночко моя люба! — весело затараторила вона.— Не дивіться так сумно, щоб не помітили, що ви книжку взяли. А ми ту книжку крадькома знову положимо там, де вона й лежала. Який тоді буде радий барин, що знайшлася!

Те мене утішило... «Справді, ми положимо книж-

ку на столі, як папи не буде дома; а як він вернеться та побачить книжку, то як зрадіє!» — думала я і швидко забула про свій сум і досаду.

За вечірнім чаєм папа, виспавшись після обіду, уже здавався веселішим, а на другий день за клопатами по хазяйству та по службі й зовсім не згадував про книжку.

Так пішли дні за днями. Папа зовсім заспокоївся, та не заспокоїлась мама. Вона ще увечері того дня, як пропала книжка, усіх дівчат і лакеїв розпитувала та перепитувала, чи не брав хто тієї книжки з кабінету, а потім крадькома назирала за всіма, чи не виявиться вона в кого.

Книжка не виявилась. Нам з Мартою шкода було односити таку гарну книжку так скоро, і ми кожної ночі, як мене одсилали спати, упивалися, вичитуючи журливі пісні та сумні оповідання. Найбільше всього нам уподобалися «Тополя», «Катерина» та «Нащо мені чорні брови». Скільки разів ми їх перечитували і скільки сліз пролили над ними! Марта напам'ять витвердила «Плавай, плавай, лебедоньку» і «Кохайтеся, чорнобриві», а вже найбільше «Нащо мені чорні брови, нащо карі очі». Раз я чула, як вона, тихенько виспівуючи, підбирала голос до тих слів.

— Панночко! — одного вечора похвалилася вона.— Ох, коли б нам через ту книжку лихо не склалося.

— А що? — питаю.

— Та я, дурна, співала на кухні «Нащо мені чорні брови». Дуже ця пісня усім подобалася! Видно, хтось із дівчат про мою пісню барині доніс, бо сьогодні мене бариня допитувалась: яких-то я нових пісень виспівую і де їх навчилася? Насилу вибрехала, що як на село мене посилали, то я там нову почула та ото й співала на кухні. «Ой, гляди,— кажуть,— чи, бува, не з тієї книжки, що в барина пропала?» Та так на мене прикро-прикро подивилися. Треба нам дуже стерегтися, бо тепер за нами будуть наглядати.

Вечора зо два ми постереглися і не здіймали з груби любого нам «Кобзаря».

Трохи перегодом після того лучилося якесь свято. Папа на весь день кудись поїхав з дому, фрейлен теж одпросилася в город провідати свою знайому, а ми,

діти, zostались з мамою дома. Після сніданку мама заклопоталася над чимсь, а нас з Мартою одіслала гуляти. Не довго ми вигулювали, бо було холодно; змовились вернутись у мою хату та, зачинившись там, зняли «Кобзаря» з груби і ну його вчитувати! Гриць ще не чув «Катерини», і я почала читати. Сидимо всі купкою; Марта та Гриць нагнулись надо мною, слухають, а я тихенько їм читаю. Байдуже нам про все на світі! — так я зачиталася, а вони заслухалися.

Коли це двері — рип! — і перед нами, наче виросла, мама!.. Ми з Грицем так і прикипіли над книжкою, а Марта, мов її що шпигнуло,— зразу підвелася і, як свічка та, перед мамою стала.

— Що це ви читаєте? — спитала мама й глянула на книжку.— Так ось де він, той «Кобзар», що пропав у папи! — з притиском у голосі промовила.— То це ви його украли?! — скрикнула на всю хату, і якісь хижі огні засвітили у її очах.

— Стидовище, страмовище! Украсти в папи та й не признатися? — почала вона нам сердито виговорювати.

— Це я, бариня, украла,— спускаючи голову, тихо якось прошепотіла Марта.

— Ти?! — засичала мама.

Біла рука її блиснула вгорі... почувся відляск... і Марта з нестями вхопилася за щоку своєю рукою.

— Вон... на конюшню! — крикнула на Марту мама.

Та, похнюпившись, тихо пішла з хати, а за нею понеслася гнівна мама. Ми чули, як вона звеліла покликати Тришку й наказала йому одвести Марту на конюшню та всипати п'ятдесят гарячих, щоб знала, як книжки красти. Потім вона вернулася до нас і, звелівши своїй покойовій однести книжку в кабінет, почала нас пробирати.

Я не пам'ятаю, що вона нам казала. Я чула її гнівний голос, якісь сердиті та обрубі слова, а звести їх до купи, зрозуміти, що вона казала, я не мала сили. Мої думки врозтіч розлетілися; пам'ять страх приголомшив; серце, як не вискочить, билось; у вухах гуло, в очах потемніло... Я дивилась у вікно і крізь сльози бачила, як Тришка вів Марту в конюшню;

як вона, похнюпившись, ішла тихо вперед нього, а він її ззаду підптовхував, і як вони незабаром зникли в чорній прогалині дверей від конюшні... У тій прогалині зник і мій погляд; чорний морок її обхопив мене кругом, і я сама посунулася у його, наче в якійсь безодні тонула...

Опам'яталася я, уже лежачи в кроваті. Біля мене стояла мама, держала якусь склянку перед моїм носом, давала нюхати; а її покоївка мені виски розтирала. Гриць стояв у мене над головою і, схилившись на бильце кроваті, гірко плакав.

— Ну, годі, годі,— обізвалася до його мама.— Бач, вона дивиться... Перестань плакати, Грицю... А ти,— повернулася до покойової,— піди й зараз принеси чорного кофію. Та скажи, щоб кріпкого зготували. В одну мить мені!

Покоївка зникла, а мама присіла до моєї постелі й почала гладити своєю білою рукою мою голову й обличчя.

— Бач, дурочко! — ласкаво мовила вона мені по-французькому.— І себе до чого довела, і другим клопоту наробила... А то все через те, що звірилася на оту злодійкувату циганську кобилу! Я її вон із двору вижену, на село в чорну роботу завдам; а до тебе приставлю Глашу. Глаша — славна дівчина і по-руському вміє добре говорити, а то ти з тією мужичкою, що й слова по-руському не вміє вимовити, і сама обмужичилась.

— Мамочко, мамочко! — почала було я та так і залилася слізьми.

— Ну, годі, годі. Перестань, моя горличко. Заспокойся. Я папі не скажу, що ти знала про крадіжку книжки та потаїлась із нею.

Після кофію я зовсім прийшла до помки й почала прохати маму, щоб залишила Марту при мені.

— Перше всього сама заспокойся, а потім, порадившись з папою, побачимо, що з Мартою робити,— одказала вона.

Цілий день пролежала я в постелі й після обіду добре заснула. Прокинулася, як вже ніч стала надворі і своїм чорним мороком заглядала у вікна.

— Папа вернувся? — перше всього попитала я в Глаші, що тепер доглядала мене.

— Нет, барин еше не возворочались. Бариня сказували, що вони, верно, там і заночуют,— одказала вона.

— А тепер пізно? — знову спитала я.

— Уже всі розійшлися спати.

Мені чогось було легко на серці. Завтра я встану... папа прийде... Я зараз розкажу йому все... все... признаюся, що не Марта вкрала книжку, а я... І що Марта тільки перейняла мою вину на себе, мене покрила... я благатиму папу, щоб він не виганяв Марти.

І я почала марити про те...

Потім мені заманулося побачитися а Мартою й сказати їй про те.

— А Марта де? — спитала в Глаші.

— Марта?.. Марта в кухні.

— Глашо, голубонько! Приведи її сюди! — почала я її благати.

— Марта не може прийти,— одмовила вона.

— Чому? — питаю.

— Марту принесли в кухню... Марта лежить, не може звестися,— рвучи слова, одказала Глаша.

Мене наче гострим ножом вдарило у серце!.. В одну мить схопилася я з постелі, опускаючи босі ноженята в теплі сукняні черевички, що завжди на ніч ставилися біля кровати.

— Проведи мене до неї,— рішуче наказала я Глаші.

— Панночко! Бариня не веліла вам сьогодні вставати,— почала було вона.

— Проведи мене до Марти! — ще більш рішуче скрикнула я і, захопивши чорний великий платок та обгорнувшись ним, почимчикувала до дверей. Глаша мовчки пішла за мною.

Кухня була аж на другому краї дому, відділена від горниць довгим коридором. Світло всюди було потушено вже, і нам помацки довелося простувати до кухні. Крізь щілини кухонних дверей пробивалися довгі ниточки світу, і ми, придивляючись на їх, простували коридором... Глаша спіткнулась на щось... Чи не зворушили кого? Ні, нічого не чутно!.. І ми знову покралися вповдовж коридора.

Ось і кухонні двері. Я так і вскочила в кухню. Коло столу, обіпершись ліктем на нього і піддержуючи

голову рукою, сиділа на лаві судомойка Горпина, а з другого боку столу на невеличкому ослінчику примостився наш уже сивий повар Гарасько. Він держав у руках ріжок з табакою й щось розказував.

— Так отаке-то буває на світі! А за що? — зачула я його завжди хриплий голос.

— Де Марта? — перебила я його.

Гарасько й Горпина глянули на мене, потім зглянулися поміж собою.

— Навіщо вам Марта здалася? — здивовано спитав Гарасько.

— Я хочу бачити її, — рішуче одказала я.

— Он вилежується на полу! — ткнув він ріжком на якусь чорну купу, що лежала на полу.

Я мерщій підбігла до тієї купи. Там справді лежала, зігнувшись у каблучку, Марта, прикрита з головою якоюсь чорною сірячиною.

— Мартусю! Голубко!.. Ти спиш? — припала я до неї.

Купа затремтіла, сіряк заворушився, і з-під нього вирвалося не то стогін, не то хлипання глибоке.

— Мартусю! Я прийшла провідати тебе. Скажи мені, що було з тобою?.. Як ти себе почуваєш? — жаліливо питаю я в неї.

— Почува себе, як і слід, побувши на стайні, почувати! — знову роздався охриплий голос Гараськів.

Марта, випроставши руки, обхопила мене, притягла до себе й своїм мокрим від сліз обличчям притулилась до мого. Воно все в неї тремтіло, а гіркі сльози річкою котилися з очей, падаючи на мої щоки гарячими краплями.

— Не плач, Мартусю! Не плач, моя люба!.. Завтра папа вернеться. Я папі признаюся... все, все йому по правді розкажу. Буду його молити, щоб він тебе не відбирав від мене. Папа добрий... послухається... і ми знову будемо з тобою жити... Я в папи випрошу «Кобзаря»... Він дасть... і ми знову будемо його читати, як колись читали, — прошепотіла я їй.

Марта ще дужче затремтіла, підвела голову.

— Хай він вам отой «Кобзар» згорить або зогніє, як мені через нього отак досталося! — лементуючи, скрикнула Марта й від немочі так і гепнулася головою на подушку.

Мене так і поставило прямцем перед Мартою... Ба-чу — Гарасько нетерпляче крутнувся на ослоні, миттю схопився й почав кашляти.

— Піти хоч провітритись! — усилковуєчись здержати кашель, промовив він і, ухопивши шапку та насунувши її на очі, мерщій вискочив з кухні.

Горпина, що до цього часу прикро дивилась на нас, одвернулась головою до вікна і, вхопивши край поли своєї корсетки, почала витирати носа.

— Панночко! Ходімо вже... Ви не одіті, ще простудитесь... А не дай, господи, дознаються бариня,— буде й мені те, що Марті,— жалісливо обізвалась Глаша і, вхопивши мене за руку, потягла за собою,

Як п'яна, я верталась назад. Руки й ноги були в мене, як лід, холодні, усередині все тремтіло, а під серцем пекла страшенна печія.

Довго я качалась в постелі, загорнувшись коцем з головою, щоб зогрітися; перед очима, знай, манячила Марта, як вона усилковувалась підвести голову, а у вухах дзвенів її докірливий прокльон колись такому лютому їй і мені «Кобзареві».

На другий день папа вернувся тільки до обіду й дуже зрадив, що знайшлася книжка.

— Де вона була? — попитався в мамі.

— Марта украла, — відказала та.

— Нащо? Вона ж неграмотна! — здивувався папа.

— Піди ж ти із злодіяцькими примхами,— одказала мама.— Зате ж їй Тришка і списав того «Кобзаря» на спині!.. Треба буде спровадити на село злодюгу,— додала, нарепті.

Папа нічого на те не сказав. Мовчала і я, похнюпившись і з великою натугою ковтаючи слину.

Як тільки пообідали й папа пішов до кабінету відпочивати, я мерщій крутнулася й побігла до нього.

— Папочко, дорогий мій! То не Марта вкрала «Кобзаря», то я, щоб прочитати їй... Вона так любить мене... казок багато розказувала мені... то й я хотіла чим-небудь оддячити їй за те... і взяла книжку... А Марта, щоб покрити мене перед мамою, взяла мою вину на себе,— розливалася жалібно перед папою.

— А чом же ти мамі не похвалилася? — спитав папа.

— Я хотіла сказати, та злякалася... А Марта й

похопилася... Прости їй, папо. Покарай чим хочеш мене, тільки не проганяй її з двору, зостав біля мене, — ламаючи руки, молила я.

— Ото, бач, донечко, як погано не по правді жити! Через те дурнісінько й досталося Марті. Ну, годі ж, заспокойся. Я скажу мамі, щоб не відбирала Марту від тебе.

Боже, яка я рада вискочила від папи! Мені так було на душі весело, що я трохи не танцювала. Мерщій я побігла до хазяйки Христі, нагляділа пиріжки, що подавали до обіду, ухопила їх, скільки змогла, і, наче буря, помчалася з ними у свою хату, а трохи перегодом, як одсилали нас після обіду гуляти, я з тими пиріжками потайно від усіх прокралася знову в кухню.

— Марто! На тобі пиріжків, — тичучи їх під сиряк Марті, замовила я. — Ти зостанешся біля мене... Я прохала папу... він обіцяв, — казала я.

Марта притягла мене до себе, міцно здавила й гаряче-гаряче поцілувала.

Я мерщій вирвалась від неї і чимдуж помчалася своїх на гулянці доганяти.

[1906]

КАЗКА ПРО ПРАВДУ ТА КРИВДУ

*Присвячую моїм дорогим небожатам
Петрусеві, Пасі і Олютці.*

Ми, малі діти, страх як любили казки! Зимньої пори, як насуне та довга та предовга ніч, заберемося на піч у тепле просо або жито, з одного боку гріє й з другого парить, гарно так, — і раді слухати бабусю хоч до самого білого світу... А вона, стара та древня, голови на в'язах не здержить, — так вона в неї на всі боки і розхитується, — як розпустить бувало свої кази та перекази, й не переслухаєш ніяк!

От одного разу зібралися ми коло неї: я, Івась білоголовий, Пріся мигласта та Грицько меткий, напалися раптом: кажіть та й кажіть, бабусю, казки!.. Бабуся була недужа, їй і дихати, може, не хотілося, не то казок казати, а ми одно — намоглися.

Довго вона стогнала та крєктала, поки підвелася. Підперла плечима комин, угородила у теплу пашню свої коряві руки й задумалася... Ми так і напали! Одно кричить: «Про Івана-царевича та сірого вовка!» Друге не хоче Івана-царевича, а кажи йому «Оха»; Пріся просить «Кози-дерези».

— Бабусю, — обізвався Грицько меткий, — ви хвалилися колись нову розказати. Кажіть нову. Якось ви її називали...

Бабуся важко зітхнула, аж у грудях у неї запищало, й, прокашлявшись, промовила:

— Якої ж вам? Про Правду та Кривду хіба?

— Про Правду та Кривду! Про Правду та Кривду! Бабусю! Голубонько! Кажіть про неї! — загукали всі.

— Цсс... — утишила вона нас. — Застряла вам у зуби та Правда та Кривда! — промовила й, подумавши, почала...

Не в нашій стороні, не за нашої пам'яті й не за пам'яті наших дідів та бабів, а давно-давно... за царя Гороха, та за солом'яного бога, та за князя Хмеля, коли людей було жменя... або ще й людей тоді не було, — як появилися на світ двоє дівчаток-близняток.

Земля тоді була пустельна. Ні билиночки на ній не росло, ані травиночка не красила її чорної кори: ніяка звірина не оставляла свого сліду на ній, ніяка птиця не оголошувала своїм співом та криком німого повітря. Ніщо тоді на ній не жило, не родило, й сама вона — холодна та слизька — каменюкою була... Сірі тумани снували по ній, темні та непроглядні хмари огортали й крили від ясного сонця; дрібні дощі полозували її і вдовж, і вшир, і впоперек.

Тоді саме вони родилися. Зачало їх Ясне Сонечко, поливали й росли дощові води, напували свіжії роси, буйні вітри гойдали їх на своїх легесеньких крилах, а блідолиций Місяць і зорі ясноокі доглядали їх тихого спокою...

І вирости вони всьому світові на диво. Стрункі та тонкі, як тії тополі, гнучкі, мов лози над водою, білолиці, як в садку лілеї, ясноокі, мов зорі по небу; заговорять, — увесь світ усміхнеться, наче тая скрипонька заграє.

Увесь світ любив тих дівчаток-близняток. Вони не знали, що то таке ворожнеча й згода, що добро, що лихо, що моє, що твоє; бо все було їх — не ділене, не шматоване. Не маючи чоловічої облуди, як ті янголята, носилися вони понад землею, поринали в темних хмарах, хапали блискавиці руками й, граючись, кидали одна на одну. Або спускалися на темну землю, ховалися у густих туманах, перелітали з скелі на скелю й перегукувались через яри одна до одної. Коли їм обридало плескатися на дощі, лазити по слизьких скелях, вони знову вилітали за хмари і, обгорнувшись веселкою, сушилися на ясному сонці, виспівуючи голосні пісні... Увесь світ заслухувався їх пісень: вітри затихали, ясні зірочки підтягували їм, а блакитне небо раз у раз одкидало від себе голосну луну, котра, неначе в бубон, бухкотіла в його синій намет... Красне Сонечко стояло серед неба і, усміхаючись,

прискало на них золотими іскорками. Вони хапали ті іскорки в жмені й розсівали по всьому світу... Так іноді невеличкі діти пересипаються жовтим пісочком. То була весела забавка, весела й всьогосвітня, бо весь світ, дивуючись на них, бавився їх іграшками...

II

Минуло чимало часу; багато літ уплило, віків чимало минуло, а їм було і не в примітку. Веселі та безжурні, носились вони по всьому світу, не знаючи лиха та ворогування ні між собою, ні між ким другим.

Аж ось одного разу Ясне Сонечко, натомившись світити за цілий день, пливло до спокою.

— На добраніч, мої голуб'ята, — сказало воно, — стеліться мерщій; пора спати.

— На добраніч, мамо, — одказали вони. — Спочивайте собі, нам і панотець Місяченко посвітить.

— О, я знаю, чого йому любо так рано висвічувати! — буркнуло Сонце. — Стеліться мерщій; я сьогодні його не пущу від себе, нікому вам буде світити. Хай лишень хоч одну нічку та всьогосвітня повія поникає, дожидаючи старого перелесника!

Дівчатка глянули на матір, гнівну, червону; переглянулися між собою й усміхнулися.

— Що се мати плеще таке, і не розберемо нічого, — промовили одна до одної.

— Мамо! Мамо! Що то ви таке казали? — спитали в Сонця.

— Зостарієтесь швидко, як усе будете знати, — сердито відказало воно й прикрикнуло на них: — Стеліться, кажу, мерщій!

Дівчаточка розлетілися в різні сторони, ухопили за краї чорну хмару й, скрикнувши:

— Ану, пора слатися! — струснули її, мов ту перину.

Надулася, заклуботала чорна хмара, посипалися з неї огненні блискавиці, загув, заторохтів грім, а град так і пороснув на землю.

— Ого! Скільки його набралось! — скрикнули дівчатка. — Добре, що догадалися струснути, а то во-

но муляло б у боки... — І, ще раз струснувши, підлетіли вгору й спустилися якраз посеред хмари.

— Бач, як пухко та м'яко тепер, — обізвались, пурнувши аж на саме дно.

— Уже, мамо, послалися. На добраніч вам! — скрикнули далі, потягаючись.

Сонце скоса глянуло на них, позіхнуло й закрило натомлені очі. Зразу непроглядна темнота обняла весь світ; небо потемніло...

— Ану, сестриці! Де ви забарились? — гукнула Вечірня Зірка, вискакуючи перша на краї неба. — Нам час настав, пора погуляти! — І, весела та ясна, вона округнулася кругом себе, немов обдивлялася, чи до лиця то їй її убори.

А убори були дорогі та пишні: з золотої парчі плахта, оксамитова червона свита, а на голові віночок з самоцвітного каміння.

За нею, немов хто торбину розв'язав з горохом і сипнув ним по небу, посунули зорі. Ось Віз заскрипів і покотився геть-геть; вибігла Квочка з своїми дітьми... «Кво-кво!» — й розпустила їх кругом себе. Поважно вплив Павич, розгортаючи хвоста на всі боки; Хрест засвітив, засіяв; а там ще та ще... одна по одній — і не потовпляться.

— А що, чи всі зібралися, сестриці? — спитала Вечірня Зоря...

— Усі! усі! — одказали зірочки.

— Ану, за іграшки! — сказала — й почала:

— Лягло Сонце спати,
Час нам погуляти.
Годі, не баріться
Та мерщій зберіться,
Подруги, на раду!
— Нехай Сонце спить-дрімає.
А ми погуляєм! —

скрикнули в один голос зорі, аж небо загуло.

— Ось Місяць помалу
До нашого стану
Пливе-впливає...
Кожній по віночку

Та на голівочку
Несе наш коханий! —

почала знову Вечірня Зоря.

— Місяцю ясний,
Місяцю красний,
Місяцю Маю!
Тебе виглядаю.
Де ти волочився,
Що так забарився?
Випливай скоріше,
Поспівай хутчіше
До нашої ради,
А ми тебе, брате,
Любо привітаєм,
Пісні заспіваєм, —

заспівали зорі. Вечірня Зоря вдарила в долошки й округнулася. Її сестриці, побравшись у боки, пішли кругом неї. Немов вітер зимою серед степу закрутив веремія, так заходили зірочки кругом Вечірньої, вимахуючи руками та притупуючи ногами... Були такі, що пустилися й навприсядки, небо аж гуло та бухкотіло: такого вони віддирали гопака.

III

Дівчаточка-близняточка не спали. Вони загадалися над тими чудними словами, які сьогодні їм Сонцемати сказало. Що воно то за слова такі? Уперше зроду їм доводиться їх чути. Уперше зроду доводиться бачити матір якусь чудну та дивну. Що з нею сталося? Дарма про ті ігри, що завели зорі, байдуже про їх співи, танці. Їм було важко... А се зразу вони почули — об серце щось стукнуло.

— Що там таке? — разом скрикнули вони й запримітили невеличкою черв'ячка, завбільшки з шашіль, що, підкравшись, ущипнув їх злегенька.

— Ти хто такий? Відкіля? — спитали його.

— Я? — прогугнявив черв'ячок, піднімаючи вгору свою непримітну голівку, й хижо зареготався

слизьким ротом. — Я? А ось я зараз скажу, хто я такий! — І, се кажучи, звернувся свердликом і, уп'явшись у серце, почав його точити.

Дівчаточка несамовито скрикнули, так їм стало боляче та трудно.

— Ага, дізналися! — зареготався знову черв'ячок і почав розказувати: — Я — Сум, мій батько — Гнів, а мати — Темнота. Ми — Світові вороги. Колись ми з ним у миру жили, поки ваша мати — Сонце — нас не зрадила. Видюща — вона задалася завислива та ненажерлива, хотіла над усіма старшинувати... Все їй та їй, а другим нічого. Чи обносимося ми, убір панотець, що заправляли нами, почнуть справляти — вона вибирає собі щонайкраще та найясніше; чи їсти сядемо — хапає шматки найласіші. Ніхто другий і слова не каже, а вона так і присне вгору, так і зіб'є бучу! Кому-кому найбільше діставалося від неї — моїй матері. Вони собі зроду підсліпі вдалися; треба дуже близько до чого підійти, щоб побачили. От Сонце й глузує з того. Вхопить оце смачненький шматочок, усе з його ласе та сите висмокче, а недоїдок та обгризок у руки їм тиче. Мати візьмуть та до рота, а воно як заребочеться! А за нею й другі. Довго терпіли батько той глум, а то раз і не витерпіли. Дуже вже розходилося їх серце. То вони як запалили його навідліг рукою, аж перевернулося сердешне Сонце... Та як схопиться, як наробить репету, та до панотця... Так і так: за тими сліпородами мені життя немає! Клепало-клепало, наклепало завбільшки з гору. Кликнули панотець батька. «Як це, — кажуть, — ти таке вчинив?» Батько правуватися, та й тут не здержалися, почали дужче, ніж абияк, балакати. А панотець як скрикнуть: «Цить, — кажуть, — горлатий! Ти ще й на мене руки здіймеш? Прикувати його зараз до стовпа, та так, щоб він і не ворухнувся!» От зразу де не взявся Огневик, що огнем заправляє, — він одного поля ягода з Сонцем: обоє на наш рід іродом дишуть, — тягне кузню за собою; пута в сто пуд, молотки в тисячу... Як махне, як вдарить по ковадлу — так іскри й сиплються!.. А його підручні вже батькові й руки скрипути, до стовпа привели...

Мати як почувла, що батька мають кувати, та до Огневіка, так йому в пику й впилася! А він тільки

що вийняв з горен пута гарячі, аж білі — як махне ними та матір по обличчю — тільки зашкварчало та мати нестямно скрикнули! Аж до панотця в горниці той крик досяг! Вибігли панотець на крик... А тут таке лихо скоїлося: в матері очей як не було, тільки один попілець посипався! Тоді панотець дуже-дуже розгнівалися. Зараз Огневика за те, що випік матері очі, навіки під землю запроторили, там він у тяжкій неволі й досі конає. Нас з Сонцем поділили: йому дали володіти світом вдень, а нам уночі. Тобто щоб ми ніколи не стрівалися. Здається, чого б більше? Ніт же, таке задалося лукаве. Коли літечко тепле настане, все оживе й зрадіє, тоді воно як почне гріти, як почне світити та ту сердешну нічку переведе до того, що вона коротша заячого хвоста стане. А зимою, не бійсь, як настане віхало та мороз лютий, що аж очі видавлює, тоді воно заховається собі та й рутить... Уже півдню треба б бути, а воно задає такого хropaка, аж небо гуде. Йому добре: спить собі, а ти ходи кругом світу, стережи його по холоду та завірюсі. Уже задалося! Та й се б ще нічого. Ніт же, ненажерливе, йому й сього ще мало. Випрохало в панотця собі у пару нашого-таки парубійка — Місяця. Що то був за козак бравий, поки не знався з тією ягою, — білолиций та чорнобровий, а голова кучерява-кучерява!.. Ніт же, як почало його золити, як почало волосину по волосині смикати та висмикало так — зовсім дідом став: голова як те коліно!.. А що була за пара нашій Вечірній Зорі! Він і тепер усе за нею жалкує. Та й вона його любить. Мати таки іноді й зведуть їх докупи. Як збіжаться, то вже не наговоряться й не налюбуються: одно одному як у вічі не вскочить! Ну, а ті осоружні зайці-брехунці, що нашим і вашим слугують, — Волосожари паскудні! — взяли та й набрехали Сонцеві, що вони всяку нічку збігаються докупи та судять його; що то буцім мати їх зводить... Ото воно й розпалилось сьогодні, немов його дрік укусив. Достанеться тепер бідному Місяцеві! Бач, який час, а його й досі не видно... В трьох окропах визолить його, змочить!

— Так ба-а... що воно! — тільки й промовили здивовані дівчатка, як Сум зразу так і зник; не вгледіли, де й дівся.

Час був вже пізній. Дівчаточка глянули на небо. Стоять зорі, виморені та витомлені, тільки сонними очима лупають; інші, повившись невеличкими хмарками, й прикорхнули. Одна нещасна Вечірня Зоря не спить: перейшла аж на другий край неба. Стоїть сумна-невесела, заглядає за гору. — Немає, не видко! — промовляє так гірко, як не плаче... Горе безталанній Зіронеці! А лукаві Волосожари вискочили з-за гори та зиркнуть на неї, зарегочуться та й знову сховаються за гору. Бідна Зіронецька за смутком нічого того не бачить: ухопилась за обличчя біленькими рученьками та голосить-голосить!

Коли се... зачервоніло, завидніло з-за гори... Не йде — летить Місяченько та прямо до Вечірньої.

— Зіронецька моя!..

Та стрепенулася.

— Місяцю мій! Ясний мій!

І обнялися. Від радощів одно одному слова не скаже.

— Ох, як ти мене вимучив! Ох, як ти мене виморив! — почала Вечірня Зоря, схилившись до нього на плече головою. — Всі очі продивилася, тебе виглядаючи, попала серце слізочками, тебе дожидаючи! Де ж ти так, мій голубе, барився? Чи не гріх же тобі з мене, нещасної, отак знуцатися?

— Життя моє — лихо моє! — зітхнув важко Місяць. — Нема мені добра на світі, й не діждуся його ніколи... Дізналася стара гаргара, що ми з тобою кохаємося... Отсе все біля себе держала. Було мені та й всім дісталося! Темноту коштує, на чім світ стоїть... — То все, каже, та сліпорода зводні зводить! — Мене перелесником лає, тебе — повією...

— Нехай як хоче лає, — мовила Зірочка. — Що ж, коли я люблю тебе. Коли ж не переможу себе — тебе любити! — І зовсім припала до нього.

— Безталанна моя! — прогук Місяць, пригорнувши міцно до себе, й гаряче поцілував у ясні очиці...

— Ага-а? Так ось ті тихі, та смирені, та богобоязливі! Так ось як вони порпляться та голубляться! — почувся несамовитий крик ззаду них.

— Як ви сміли, сякі-такі, не послухатися мого наказу? —
пита грізно Чоловік.

«Казка про Правду та Кривду»

Озиралися... аж біля їх стоїть Сонце, червоне та сердите, очима іскри так і сипле.

Безталанна Зірочка зразу як та стіна стала — біла-біла, вся тремтить. Злякалася.

— Геть, повійше! — желіпнуло на весь рот Сонце і, вхопивши Зорю в руку, наче м'яч той, швиргнуло за гору.

Від того гуку й другі зірочки прокинулися. Глянули — Вечірньої немає, а над горою палає Сонце... Як сипнуть, та врозтіч, та навтьоки! Зразу де й ділися!

— А ти, стара, лиса собако! — гукнуло знову Сонце. — Ти ж божився, ти ж присягався, що, крім мене, в тебе другої немає!

Місяць тоді й голову опустил.

— Так оце той тихий, оце той незамутний!.. Ось же тобі!

І, вихопивши з-за себе здоровенного меча, з усього маху вдарило його по голові... Аж небо охнуло! Кров так і бризнула, розлилася по ньому... Червоно-червоно стало... Більша половина місяцевої голови плюснула за гору, а невеличкий серпок, перекотившись через усе небо, з'явився на другому краї.

V

Такого дива ще світ ніколи не бачив. Увесь він затремтів і отетерів... Отетеріли й дівчаточка-близняточка. Їм вже давно б пора встати, ранньою росою вмитися, на добридень матері казати, а вони й не рушали. Їм було страшно своєї матері — така вона сердита та люта їм здалася... Припавши до хмари, вони боялися й глянути на неї.

А тим часом і вона повилася хмарами. З усього світу понастягувала зайвих і обгорнулася ними. Соромно, видно, було їй після того на світ білий дивитись. Цілий день носився над світом брат Темноти — Морок, а Сум плазав за ним та точив Світові серце. Темнота перед тим ходила важкою і якраз на той час породила дівчинку — болісну та плакучу: Гнівбатько назвав її Сльозою. Вона зразу заповонила увесь світ... Плаче дитина, заливається кривавими

сльозами, а за нею й світ увесь плаче. Такого лементу та голосіння ще не було ніколи!

Дійшов той лемент і до дівчаток-близняток... Запала якось світова Сльоза до однієї в серце, запала — й наче огнем опекла. Скрикнула нестямно дівчинка і вхопилась за серце рукою. Аж там уже щось живе ворухиться.

— Се ти знову прибудився до мене? — скрикнула дівчинка, думаючи, що то Сум.

— Ні, се я, — одказує хтось невидимий таким плакучим голосом, що аж в душі в дівчинки похолонуло.

— Хто ж ти?

— Я — Журба.

— Чого ж тобі від мене треба? Я не хочу тебе!

— Еге, не хочу!.. Чи хоч, чи не хоч, — я тепер твоя, а ти моя. Всьогосвітня Сльоза мене в твоїй крові зародила. Я не піду від тебе.

Бідна дівчинка так і звилася...

— Чого ти, сестрице? — спитала її друга, дивуючись.

— Як чого? — відказала за неї Журба з серця. — Хіба ти не знаєш? Хіба ти не бачиш? Хіба тобі повилазило, чого наробило оте Сонце?

— Ну, то що? — спокійно допитується сестра.

— Як що! Зроду-віку такого не було. Зроду-віку не чуто, не бачено такої всесвітньої неправди.

— Що ти мелеш? — одно допитується друга. — Я й не розберу нічого.

— Не розбереш? Прикидаєшся дурочкою? Хіба ти не бачила, що то Сонце зробило Місяцеві?

— Ну, то що?

— Як що? Хіба так можна?

— А Місяцеві можна було зрадити матір?

— Зрадити? Хіба він її спершу любив? Він її ніколи не любив. Він Вечірню любив, а йому наказано з Сонцем братися.

— Як там не наказано — не переступай наказу. На те й наказ, щоб його слухати! Коли б було інше, всі розлізлися б, як руді миші!

А перша дівчинка як скрикне:

— Так оце така правда? Оце така правда? Його

серце до неї не лежало. Він її не любив, не любив! — Та як схопитися за голову, як заголосить!

За сльозами не побачила, як і Сонце виплило з-за хмари. А воно вже стояло біля них, гірко-гірко скрикившись, ще гірше вимовило:

— До чого я дожилася, до чого? Своя кров устає проти рідної матері і, як чужу, судить! Будьте ж ви, — каже, — мої діточки, прокляті од сього часу й довіку! Хай не буде між вами ні миру, ні ладу ніколи. Ото вам внизу земля чорніє — йдіть на неї й володійте нею. Ти, — каже на першу, котра на неї так нарікала, — за правду кричиш, і зовися ти Правдою; а ти, — повернулася до другої, — за те, що посміла з сестрою про мене базікати, зовися Кривою!

І, се кажучи, як стрепене хмару, так ті дівчаточка, неначе груші, й впали на землю.

VI

От як скинуло Сонце Правду та Кривду на землю, то й стали вони володіти нею. Та нема між ними ніякої згоди: щоденна сварка та лайка, щоденні шкоди та перешкоди. Не рідні сестри то, а вороги люті! А найбільш всього та Кривда. Оце Правда почне чим-небудь забавлятися, що-небудь задумає зробити, то Кривда прикрадеться та й поруйнує.

От раз і каже Правда до Кривди:

— Сестро, — каже, — чого ти така ненависна та немилосердна до мене? Я ж тобі ніколи нічого, а ти до мене так і сучишся, так і в'язнеш!

А Кривда їй одказує:

— А згадай лишень, сестро, через кого я в цю неволю попала?

— Нехай і через мене, — каже Правда, — нехай, я не таюся. Та чи вже ж нам отак цілий вік сперечатись та ворогувати?

— І цілий вік отак буду. Я ніколи тобі цього не забуду!

Правда тільки важко зітхнула.

— Знаєш що, сестро? — каже далі.

— А що?

— Щоб нам не сперечатись та не шкодити одна

одній, давай ми поділимося всім, що є на землі. Тоді, як ми нарізно будемо жити, то між нами й лад буде.

— Давай! — каже Кривда. — Як же ми будемо ділитись?

— А так: вибирай собі, що найлюбіше, та й володй ним.

— Добре! — одказує Кривда. — От мені люба вода. Я водою володітиму.

— Володй, сестро, ти водою, а я землею.

— Ну добре. А тим, що над землею? — питає Кривда.

— Над землею? — спитала Правда й задумалася. — Що ж над землею? Хмари, вітер, повітря... — почала вицитувати.

— Чого ти хмари туди приплела? — каже Кривда. — І тумани, і хмари з води; вода моя, тумани й хмари мої. Зараз мені викинь їх з поділу!

— Нехай, — каже Правда, — будь по-твоєму. Хай хмари твої.

— І вітри я собі беру, — каже Кривда.

— Добре, а я повітря.

— Ого! Чи не ласо лишень буде? Де ж мені з вітрами діватись? На прив'язі, скажеш, держати?

— Чого на прив'язі? В тебе ж води більше, ніж в мене землі, — пускай їх на воду гуляти.

— Спасибі тобі за раду! — закопилівши губу, мовила Кривда. — Все на воді та на воді. Воно ж, може, і обридне на воді, може, де забажається і одпочити. До того ж, замочишся і заросишся — треба десь і висушитись. Не хочу я так, не хочу! А коли хоч, то ось як: вода моя, тумани й хмари мої, вітри мої. І маю я право їх повсякчас на повітря випускати гуляти.

— То так ми, сестро, ніколи не дійдемо до згоди! — каже Правда.

— Ну, хай буде так, як і було!

Подумала Правда, погадала... Вже ж вона буде одному повітрю шкодити, а все ж землі легше.

— Хай, — каже, — уже буде по-твоєму.

Поділилися.

VII

От і стали вони володіти: Правда — землею. Кривда — водою. Правда — повітрям, а Кривда — туманами сивими, хмарами чорними, вітрами буйними.

Сумно Правді одній серед землі пустельної, яри та гори, та камінь німий — більше нічого. Сиротою носить вона понад тими бескетами, гукає з туги, а повітря підхопить її гук і розстилає голосною луною поміж скелями.

Бавиться Правда луною, мов мала дитина іграшкою, а все їй сумно та нудно. Здійметься вона вгору, прозорим повітрям полине, думка то — з високості обдивитися своє володарство... Тут де не візьметься Кривда... Сірі тумани пускає на яри глибокі, чорними хмарами огортає гори високі, буйні вітри випускає на повітря тихе й почне його метати та шарпати, струшує Правду на землю, опускає її додолю.

Побачила Правда, якої шкоди собі наробила, давши Кривді повітрям володіти, побачила, та пізно. Почати знову паювання — Кривда тоді докорами й просвітку не дасть! Бач, скаже, оце та смирна та тиха! Сама ділила, а тепер уже й назад.

Мовчить Правда, по землі сновигає, не хоче й на повітря здійматись. А Кривда радіє, гуляє... Оце розпустить вітри по морю, горами хвилю здіймає; сама поверх хвилі гойдається... Або злетить на хмару чорну, мчиться по повітрю прозорому, а другу навпроти себе пускає. Стрінуться ті хмари — одна проти другої претється, кожна кожную побороти хоче... Силяться, напинаються, поки яка не видержить, лусне, — а там і пішла ломитись... Гук та гуркіт на весь світ гукає; огненні блискавиці крешуть... Правда тільки на землі важко та тяжко дише.

От раз з туги та з суму почала вона собі будівлю будувати. Вибрала між горами долину таку — з трьох боків гори зубцями аж під небо здіймаються, четвертим боком та долина в синє море упирається... Море коло неї стиха грає. Вибрала ото місцину тиху та затишну й розпочала на ній будівлю. З гір каміння ламає — отакими бабами вороча! одну на одну складає та виводить стіни!.. Вивела. Оселю розпочала. Вже й оселю змикає, круглу та дивну — от як на церкві.

На тому місці, де баня, посадила завбільшки з шапку самоцвітний камінь... Горить той камінь, сяє: і всередині світить, і зокола.

Радіє Правда, що таку собі домівку збудувала... «Тепер, — дума, — Кривдо, не страшні мені твої каверзи — дощі холодні й вітри буйні. Лий і дми, скільки хоч, а я в своєму захисті сидітиму, тебе не боятимуся. Ні одна краплина на мене не крапне, не змочить, ні тихе зітхання твоїх вітрів не дійде до мене, не прохолодить». І весело Правда співає пісню в своєму будинку. Пісня та стелеться по стінах, дереться вгору до оселі й, округлившись, знову по стінах на долівку осідає, неначе дивна та чудова скрипонька грає.

А Кривда й почувла. Підпливла до берега.

— Здорова, сестро! — гукає.

— Здорова.

— Поздоровляю тебе з новою оселею. Бач, яка добра: сама новосілля справляєш, а мене й не кличеш!

— Іди, я тобі не забороняю, — каже Правда, виходячи на поріг.

— Отак! Іди, коли сама набилася... Спасибі тобі за ласку! — регоче. — Тісно мені в твоїй оселі й душею. Я ось краще на морі погуляю.

Та, це кажучи, як скрикне:

— Вітри-Нечоси! за мною... — Та як пурне-нирне, до самого дна сідає, з самого дна воду вивертає, хвилі горами здіймає, а вітри як підхоплять ті хвилі, як помчать на берег, котять долиною аж до самого будинку, як стугонуть у стіни — так ті стіни ходором і заходили.

Правда тільки кигикнула, наче та чайка, й полетіла геть собі, щоб не сперечатись з сестрою. Вона думала — коли не буде перед очима в Кривди, то, може, та й вгамується, не стане руйнувати її домівки.

А Кривда як угледіла, як зарегоче! В долошки плече та одно вергає хвилі-гори на долину. Підмила одну стіну — так та стіна й гепнулася, на самі невеличкі шматочки побилася, аж пил угору знявся... А там і друга... третя... Через годину й не знати стало, що там була будівля, тільки здоровенна кучугура піску та щепеню валяється. Кривда й тим не вдовольнилася — наслала вітри на ту кучугуру, почали той пі-

сок та щербень пересівати, до півночі всю долину вкрили пилом та кіптягою.

Як прилетіла на ранок Правда довідатися, що їй нашкодила Кривда, то замість будівлі побачила тільки один сірий порошок по долині. Гірко стало Правді, важко; Сум у серце впився; Журба душу опанувала; зронила вона не одну, не дві сльози — всю долину, мов дрібним дощем, своїми сльозами змочила... Голосить Правда та плаче, а того й не бачить, що де сльоза впаде, там трава росте, де крапелька осідає, там квіточка розцвітає.

VIII

З того часу почала по землі трава рости; всі долини вкрила. Пишні та зелені лежать вони поміж скелями, своїми квіточками пишються — і білими й рожевими, і жовтими й блакитними, синіми, аж темними, червоними, огненногарячими... Наче хто килим шовковий розіслав по землі.

Угледіло Ясне Сонечко, і йому так те подобалося, що воно часто спускалося на ті долини спочити, покачати, розправити на шовковій травиці свої кісточки натомлені, надихатися пахощами запашних квіточок.

Угледіла те Кривда, і зло її схопило за серце. Вона мала шкоди тій Правді наробити, а вийшло з того он що. Взяла вона звела докупи всі тумани сиві, хмари чорні, непроглядні, пустила дощем на гори. Лє дощова вода, мов з відра, котить з гір течіями бистрими, реве долинами, річками глибокими, мне та нехтує травицю зелену, заносить її мулом чорним, невеличкими та гострими камінцями, мов серпами, під корінь рубає, несе в море глибоке і серед моря синього потопляє.

Та нічого не вдіє Кривда злая. Вигляне Ясне Сонечко, розірве, розшарпає хмари чорні, розпаркує землю сирую, земля випиває річки бистрі, і з-під теплого мулу знову вилазить, аж лущить, травиця зелена, розцвітають на ній квіточки пишні.

Розсердилася, розгнівалася Кривда злая. Рве на собі коси шовкові, кусає руки білі, аж до крові кусає, та все пригадує, що б тій Правді заподіяти, щоб виполонити їй травицю зелену.

І от пригадала... Як запливло Сонечко в інші краї світ оглядати, зібрала докупи вітри гострі, холодні, студить ними повітря вільне, гнітить його хмарами зеленими... Дубіє повітря, застигає; з ранньої роси іній кує, дощові води в сніг обертає, снігом білим, наче пухом, усю землю устилає, морозом лютим огортає... Пожовтіли від того зелені листочки, опали, почорніли пишні квіточки, мов на огні погоріли... Там, по тих долинах зелених, де колись Ясне Сонечко грало, тепер дідусь Морозенко гуляє, сивою бородою слід мете, льодом дیشه, снігом подихає, снігові баби з місця на місце перевертає, а поверх них вітер, мов серед кладовища дикий звір, завиває.

Вилетіла тоді Правда на скелю високу, зложила від жалю руки білі, замолилася до Сонця Красного.

— Мати, — каже, — рідна наша мати! Вернись, подивися, яку Кривда вчинила неправду. Поділилися ми з нею землею пустельною: вона взяла воду, я — землю; вона — вітри буйні, я — повітря прозоре. Що б, здається, в миру жити, кожна кожній шкоди не робити, свого добра глядіти-доглядати... Ніт же! Злая Кривда все мені наперекір іде: чи задумаю я що зробити — вона осміє, а чи зроблю що — попсує, провітку не дає. Збудувала я собі хаточку тиху — вона розвалила, кам'яні стіни потрощила-поломила, по всій землі пилом пустила. Посіяла я на тому пилові сльози гіркії — вродилася травиця зелена, квіточки пишні її уквітчали, неначе килимом, тихі долини заслали. Ви, мамо, не раз по тих долинах самі гуляли, по травиці зеленій качались-спочивали... Тепер вона тії квіточки морозом лютим попалила, зелені листочки травиці побила, снігами глибокими всі долини покрила!

Гляне Сонце, спогляне — аж справді: по долинах сніги лежать, а по горах вітри ходять, по землі Мороз гуляє, льодом землю кує, снігом огортає... От воно як припече!

— Душно, душно, — закричали вітри холодні та чимдуж давай навтьоки!

— Еге! — мовив Морозенко та й розсівся. Схилився на скелю та й заснув. А Сонце по ньому стрибає, з нього білу одержує здирає, водою по долинах розпускає... Аж гляне Правда — по таких місцях уже й травиця з-під води зеленіє-проростає.

Як не шкодила Кривда Правді, що не робила, а бачить — нічого не вдіє. Правда розвела по землі таку буйну рослину: всі долини покрила травною зеленою, завітчала квіточками запашними, всі гори заслала лісами темними, борами непрохідними; по деяких тільки місцях покидала лисинки гострі, щоб на них рано й пізно вилітати землю оглядати.

Заздрість люта щипає Кривду за серце, поїдом їсть, спокою не дає. Хочеться їй усе те, що Правда поробила, виконати, та силоміць нічого не вдіє. От і почала вона до неї хитрощами підходити.

— Сестро! — каже, — як у тебе все гарно на землі — тихо та любо: є де спочити, є на чому очі звеселити, — не то, що в мене. Одно — бовтається та бісова калюжа: і вдень не гуляє, і вночі не спочиває.

— То виходь, — каже Правда, — сестро, до мене. Я не бороню тобі гуляти, тільки не роби шкоди.

От Кривда і вийшла на землю, а Правда така рада! Взяла сестру за руку, водить її по всіх усюдах, показує місця красні. У Кривди й очі розбігаються.

Обдивилася Кривда все і назад вертає.

— Гарно, — каже Правді, — гарно в тебе, як у раю тому! От тільки чого тобі не стає: нема в тебе нічого живого. Я б на твоєму місці польотушок різних розвела, побігунців всяких наплодила, щоб повсякчас славили вони твою працю!

— Я б, — каже Правда, — й зробила те. Як же його зробити?

— Еге! А хочеш — навчу?

— Навчи, сестрице! Навчи, голубко! — аж пада коло неї Правда.

А Кривда й каже:

— Знаєш, — каже, — сестро, що колись нам розказував Сум про дядька Огневика?

— Пам'ятаю.

— За тридев'ятьма глибинами та за тридесятьма днами живе він, сердешний, в тяжкій неволі конає. Сам огняний — огнем і живе: огонь їсть, огонь п'є, огнем і дише... Колись я гуляла по глибинах безодніх,

опускалася аж на саме дно. І чую — під дном тим щось гуркоче-стукоче, аж дно вгинається — двигоче. От я припала до дна ухом, слухаю — що воно. А там шкварчить, шипить та гамселить! Я візьми постукай та й гукни: — Легшенько, — кажу, — легшенько! Чи бач, — кажу, — як розходилися, — покою нікому немає! — «А ти хто такий?» — звідтіля глухо доходить до мене. — Хто б я, — кажу, — не була, а ви чого там такий гармидер підняли? Глядіть, — кажу, — як доберусь до вас — знатимете, хто я! — «Ану, — каже, — доберись, доберись. Як то ти доберешся?..» Знаєш: дратує мене. — Не дратуйте мене, — одказую їм, — бо я Чорторієві як накажу, — зразу він до вас докрутиться. А як добереться, то глядіть, щоб, бува, й душами не наложили! — «Накажи, — регоче, — накажи. Ми ще йому звідсіля й помочі дамо...» Взяло мене, знаєш, зло. Прикликала я Чорторія: «Крути дно!» А він зразу беркиць догори ногами! Угородив свої роги в землю та як поверне, так і забулькотіло навкруги. «А що, — питає звідти, — вже почали?» — Почали, — одказую, — починайте й ви! — Коли це — як загуде, як бухне! — кругом усе так і затремтіло... Раз! Удруге! Утрете! Дно так ходором і ходить, устояти не дає. А Чорторій з цього боку одно крутить, одно крутить, аж вода піниться-булькоче. А це — як скрикне Чорторій, як ухопить мене щось, як підніме вгору, так я і опинилась поверх води. Дивлюся: мій Чорторій у хвилих головою мотає та кричить-кричить! А так гін з трое від мене, серед пінявого моря, десь узялася гора висока-страшенна; на самому шпилі дірка, і звідти щось дише. Дише-дише, аж вода кругом кипить, а воно не перестає. Вергає піском, камінням, слинить шевською смолою, вонючою парою дух забиває... Коли це — вилазить з дірки страшенна вогняна голова, показує довгого-довгого язика й регоче-регоче... «А що, — каже, — злякалась? та й мене налякала, нехай тобі всячина... Ачхи-и!» — і як чихоне, так димом та попелом і покрилася. «Оце, — каже, — видно, трохи води в ніс набрав, що так закрутило. А давно вже я з водою знався, давно і світа бачив. Іч, який став! Ану, вище підсунуся та погляну». Та й почав вилазити. Кругом огонь так і паше, а він лізе: «Оце, — каже, — яка мала дірка. Ану — роздайся!» Та стук у боки гори

ліктями!.. Так гора ходором і заходила: лущить, роздається, а він лізе-лізе... Виліз, сів, ноги звішав, з нїг гаряча смола ллється. «Отак, — каже, — саме добре. Що-то давно світа не бачив, — як радісно серце забилося! А тут тепер перемін-перемін... Що то таке?» — показує на Землю. — Земля, — кажу. «Чого ж вона, — питає, — така зелена та пишна?» — Так і так, — розказую йому все, — як жили колись, як тепер живемо. — «То ти, значить, мені й родичка, — далі каже. — Я, — каже, — Огневик, рідний брат твоєї матері; ти, значить, мені племінницею доводишся». — Може, — одказую, — й так, — «Еге, — каже, — так, так... Спасибі тобі, що ти хоч нехотя допомогла мені, старому, світа побачити; я вже думав — сконаю в тій глухій неволі. Я тобі, — каже, — поки й мого віку, дякувати за це буду. Я б тобі й тепер оддячив, та не знаю чим». — Он, — кажу йому, — сестра моя на землі яких собі іграшок наробила, а мені, — кажу, — ні з чого. — «Ні з чого? — питає. — А візьми лиш грудку глею». Я взяла. — «Ліпи з неї, що хочеш». А я розплескала-розплескала ту грудку та й кажу: — Вже! — Думаю: «Що то воно буде?» — «Уже? — пита. — А ке сюди!.. Держи, — каже, — в руках, я дихну». Та й дихнув на ту грудку. А та грудка як затріпається та плюсь із рук у воду... Дивлюся — невеличка рибонька у воді грає, срібна луска, золоті пірця... Так і біга біля мене, так і ходить; я за нею, а вона від мене; я від неї, вона за мною... Плещемося у воді, граємося, а дядько регоче. — «Оце, — каже, — тобі й іграшка. Схочеш, — каже, — ще чого, скажи мені: зараз буде. А тепер, — каже, — прощай, бо, довго не бувши на свіжому повітрі, чогось мені моторошно стало». Та й посунувся вниз і дірку шевською смолою зверху заліпив, щоб то до нього те свіже повітря не доходило... — То у тебе, — пита Правда, — й рибонька є? А покажи мені, яка вона? — Добре, — каже, — сестро, ходімо до берега. Пішли. Правда стала на бережку, а Кривда плюснула у воду та як заплеще в долошки, як скрикне:

Рибонько, рибонько,
Срібная лусочко,
Золотії перця,
Плинь до мене, моє серце!

А рибонька з глибу й виплила. Сама невеличка, очиці червоненькі; срібна луска на ній так і грає, золотими пірцями водицю перебиває.

Угледіла Правда та й не стямилася... Все їй своє — зелені долини, пишні квіти, ліси буйні — все те зразу померкло, спротивіло; все це рибонька собою заслонила, від любого й дорогого очі одвернула. Скрикнула тоді Правда, до Кривди повертаючись:

— Сестро! — каже, — що хоч бери, тільки намнож мені життя на землі!

А Кривда їй і одказує:

— Нічого мені, сестро, не треба. Дозволь тільки мені купно з тобою тим, що намножимо, володіти, над усім живим і свою волю мати.

— Добре, — каже Правда, — хай буде так, як ти кажеш.

От згодилися, ото й почали вони з землі всяку всячину ліпити. Правда ліпить метеликів цвітних, бджілок та комашок всяких, а Кривда — пташок-польотушок, звірів-гризунів, зайчиків-лапанчиків, бобрів-стрибунів, кротів-вертунів. Наліпили їх цілий ворох. Правда, не довго думавши, понесла їх до дядька Огневика, і той удмухнув кожному життя.

Зразу все те й розкотилося по всій землі... Правдині ж сотворіння нікому нічого: метелики тільки літають по квіточках та набираються краси з них, різні комашки лазять по травиці та п'ють свіжу росу, а Кривдине сотворіння накинuloся на луки зелені, квіти пишні, ліси буйні: лист гризуть, корінь січуть, стовбур точать... Наробили такого дешпоту на землі, що страх! Усе знівечили, усе попсували. Дійшлося до того, що й їсти вже стало нічого. Нараяла Кривда одно одного їсти. І от кинулися пташки ловити метеликів та дзьобати козявок всяких, а звірі пташок. Розпочалася між усім живим війна страшенна; одно одного підсідає, стереже, де б його краще згарбати. Наплодилися всякі бойовики: котики-братики, лисиці-сестриці, вовки-сіроманці, ведмеді-небрєді... Почалося таке, що вже й не розбереш, хто правий, а хто винуватий. Той правий — хто кого здолав, а той винуватий — що подався.

Тоді Правда побачила, як її Кривда обійшла, та так гірко засмутилася, а Кривда рада-рада!

Отоді саме знайшовся й Чоловік. Правда, як угледіла, так і кинулася до його.

— Тепер, — каже, — лукава сестро, все тобі віддаю, припоручаю все. Одного тільки його не віддам. Виховую його та вигляджу, напою його серце чаром-любов'ю, натопчу його голову розумом добрим, натхну в його душу правду святую і настановлю царем на землі. Хай усім заправляє, над усім володіє.

От і почав Чоловік порядкувати на землі. Зараз зробив такий наказ: щоб ніхто нікого не зобиджав, щоб всі в миру жили.

Коли на другий день доводять Чоловікові, що ніхто його наказу не хоче слухати.

— Як не хоче слухати? Хто не хоче слухати? — скрикнув Чоловік.

— Так і так, — кажуть йому. — Ведмідь коня розірвав, вовк вівцю задрав, собаки зайця розметали, лисиця курей поїла, кури траву поклювали... — Всяке чим-небудь переступило його наказ.

— Ведіть мені злочинців на суд! — скрикнув Чоловік.

Нагнали винуватих з усякого роду й плоду, — всяке чим-небудь провинилось, закон переступило.

— Як ви сміли, сякі-такі, не послухатися мого наказу? — пита грізно Чоловік.

— Царю наш, розпоряднику наш! — повинилися перед ним злочинці, — винуваті ми, ніде правди діти. Тільки ж і ти нас розсуди по правді, по закону: як нам жити, чим годуватися? Ми ж усі з голоду помремо, а як нам з голоду помирати, то краще повели нам голови поодтинати.

От і почав Чоловік думати та гадати, як тих винуватих розсудити.

Правда на одно ухо йому шепче:

— Суди! Карай! Як вони сміли таке вчинити, других зобиджати, другим життя коротити? Хіба вони те життя давали їм?

А Кривда з другого боку в друге ухо нашіптує:

— Ану, — суди! ану! — карай! Кого ж ти будеш судити? Кого карати? Усіх повинно судить — всі винуваті... Всіх виполони до ноги, до коліна!.. Яке ж

ти маєш право їх виполонювати? Хіба ти їм життя давав?.. А жити їм як? Годуватися чим? Хіба вони винні, що такими вродилися?.. Ну — перероди їх, перероби!

Подумав-погадав Чоловік, розкинув думками і сяк і так: і покарати б, щоб не робили злочинства... Та чим же вони винуваті, що такими вродилися?.. Махнув рукою та й звелів всіх випустити, і не сказав нікому нічого...

XI

На одно тільки здався перший Чоловік. Більше винуватив тих хижаків, що одно другого їли, ніж тих, що травою годувалися. Ті життя другим коротили, а ці їли, що сира земля ростила. І взяв він всіх гризунів та шипунів під свій призор, до свого догляду, боронив од хижаків. Намножив черед всяких, сам став пастухом.

Зажив перший Чоловік, на всю губу зажив. Переганяє череди з долини на долину, з одного випасу на другий, скотину множить і сам множитья. Діждав він багато синів і дочок, онуків і правнуків, дожив до старості — старий та древній!

І от, чим більше він жив та старівся, тим більше почали клопотати його думки: «Що буде, як його не стане? Як те життя свого коліна впорядкувати, щоб не було між ними сварки, та бранки, та лихого розладдя?.. Поділити? — думав він. — Розійдуться вони по всій землі широкій, розтечуться по країнах далеких, позабувають, якого роду й плоду, і, стрінувшись, почнуть ворогувати... Не ділити, zostавити вкупі? На кого ж їх zostавити, на кого припоручити? Припоручити на якого сина — другі будуть ремствувати, а на всіх разом — не помиряться».

Пристали до нього Правда та Кривда, кожна своє доводить. Кривда радить: поділи!.. Правда рає: не діли... Не знає Чоловік, що йому робити, так і вмер, не зробивши нічого.

Як умер та поховали його, то зараз усі сини й зішлись на раду:

— Що робити, як їм бути?

От самий старший і каже їм:

— Брати мої милі! Вмер наш батько, не зоставивши нам розпорядку ніякого... Як тепер будемо жити?

— Як жити? — питають другі. — Ну, кажи!

— По-моєму, — каже старший, — як жили, так і жити вкупі.

Мовчать менші, тільки голови поскиляли.

— Укупі? — замовив підстарший. — А хто ж буде старшинувати та розпорядок давати?

— Та вже ж хто старший, то не менший, — каже найстарший брат.

— То себто ти? — спитався підстарший. — Що ж ти за цяця така, що нами будеш верховодити? — скрикнув він.

— А ось яка я цяця: раніше родився від тебе.

— То що, що ти раніше родився? А в нас хіба не один батько був? Не одна мати родила?.. Чого ж ми будемо тобі коритися?

Другі собі гудуть:

— Справді, справді! Одного батька однакові діти. Чого ж одному все, а другому нічого?

Почали змагатись.

— Ну, як хочете, так і робіть, — каже старший брат.

— А як, — кажуть, — робить? Ось як зробіть: ділитись — всіх порівну ділить, щоб нікому не було завидно.

Почали ділитись. Лічать, ділять, дивись, — одно зостається лишнє або кому одного не дістає. Як ти поділиш, як помириш? Усяк кричить: «Моє!» — або: «Мені не стало!»

Знову почали змагатись. Спершу змагались на словах, а далі дійшло діло й до бійки. Устав рід на рід, коліно на коліно, розпочали січу душогубну, згубу самосічну; вибили народу чимало, вигубили цілі роди, виполонили цілі коліна. Зосталося небагато нападків, що розтаскали начисто добро батьківське й порозтікались мерщій одно від одного в різні краї, несучи в своєму серці ненависть люту та ворожнечу тяжку на тих, від кого одрізнялися...

Так та Кривда знайшла ярміс приступити й до чоловіка і через його вже опанувала всім світом.

ХІІ

З того часу пройшло багато літ, минуло чимало віків; розкорінилися люди, вкрили всю землю собою, мов та мурав'я, наробили царств і царів, панств і панів, та Правди не залучили до себе. Чим далі, то все та Кривда розкоріняється та шириться, старшинує та панує на землі, а Правда голодна та холодна сновигає по світу, горем сита, сльозами полита... Ніхто її знати не хоче. Часом тільки старі сліпці, божі люди, згадують її в своїх важких піснях:

Та вже ж тії Правди, Правди не зіськати,
Бо стала та Кривда тепер панувати...

— Бабусю! а настане коли такий час, що Правда одоліє Кривду й почне на землі панувати? — спитався бабусі білолиций Івась.

Усі діти уп'яли очі в бабине обличчя, дожидаючи, що та скаже. Бабуся нічого не одказала, тільки низько-низько склонила голову, і та стара голова її на тонких в'язах чогось дуже хиталася.

[1889]

ЧІПКА¹

Частина перша

I

ПОЛЬОВА ЦАРІВНА

Надворі весна вповні. Куди не глянь — скрізь розвернулося, розпустилося, зацвіло пишним цвітом. Ясне сонце, тепле й приязне, ще не вспіло наложити палючих слідів на землю: як на Великдень дівчина, красується вона в своїм розкішнім убранні... Поле — що безкрає море — скільки зглянеш — розіслало зелений килим, аж сміється в очах. Над ним синім шатром розіп'ялось небо — ні плямочки, ні хмарочки, чисте, прозоре — погляд так і тоне... З неба, як розтоплене золото, ллється на землю блискучий світ сонця; на ланах грає сонячна хвиля; під хвилику спіє хліборобська доля... Легенький вітрець подихав з теплого краю, перебігав з нивки на нивку, живить, освіжає кожну билинку... І ведуть вони між собою тиху-таємну розмову: чутно тільки шелест жита, травиці... А згори лине жайворонкова пісня: доноситься голос, як срібний дзвіночок, — тремтить, переливається, застигає в повітрі... Перериває його перепелячий крик, зірвавшись угору; заглушає докучне сюрчання трав'яних коників, що як не розірвуться, — і все те зливається до купи в якийсь чудний гомін, вривається в душу, розбуркує в ній добрість, щирість, любов до всього... Гарно тобі, любо, весело! На серці стихають негоди на думку не лізуть клопоти: добра надія обгортає тебе добрими думками, бажаннями... Хочеться самому жити й любити; бажаєш кожному щастя. Недаром в таку годину — аби неділя або яке свято — хлібороби виходять на поле хліба обдивлятися!

Отакої саме пори, в неділю, після раннього обіднього часу, — тим шляхом, що, звившись гадюкою, пославсь од великого села Пісок аж до славного колись

¹ Уривки з роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».

Ромодана,— йшов молодий чоловік. «Не багатого роду!» — казала проста свита, накинута наопашки, — «та чепурної вдачі», — одмовляла чиста, біла, на грудях вишивана сорочка, виглядаючи з-під свити. Червоний з китицями пояс теліпався до колін, а висока сива шапка з решетилівських смушків, перехиляючись набакир, натякала про парубоцьку вдачу...

Ішов справді парубок. На перший погляд йому, може, літ до двадцятка добиралося. Чорний шовковий пух тільки що висипався на верхній губі, де колись малося бути вусам; на мов стесаній борідці де-где поп'ялось тонке, як павутиння, волоссячко. Ніс невеличкий, тонкий, трохи загострений; темні карі очі — теж гострі; лице довгообразе — козаче; ні високого, ні низького зросту, — тільки плечі широкі та груди високі... Оце й уся врода. Таких парубків часто й густо можна зустріти по наших хуторах та селах. Одно тільки в цього неабияке — дуже палкий погляд, бистрий, як блискавка. Ним світилася якась незвичайна сміливість і духовна міць, разом з якоюсь хижою тугою...

Парубок плівся повагом, позакладавши руки назад себе; позирав навкруги своїми блискучими очима; іноді зупинявся й довго розглядав зелене нив'я. То знову йшов; то знов становився де-небудь на згірку — і знов оглядав поле. Ось перейшов і драний місточок посеред лук, на низині, у балці. Під ним ще не висохли весняні калюжі — аж зацвіли, позеленіли: кумкають в них жаби рано й вечір. От опинивсь на невеличкім горбу по той бік місточка; став, обернувся лицем до його; глянув на рудку; перевів погляд на крайнє жито. «Оже, тут кращі хліба, ніж під селом, — подумав сам собі,— тут, мабуть, сильніший дощ пройшов...» Знов повернувся,— і рушив далі.

Спустившись в долину, повернув з курного шляху на обніжок — і пішов поміж зеленими житами. Ось підійшов до однієї ниви, нахилився, вирвав при самім корені пучок жита, глянув на його, далі глянув на ниву — і лице засвітилось одрадою. «От де моя праця,— немов казали його очі, — не марно потрачена: вона зробила з мене чоловіка, хазяїна!...» Повертівши в руках вирване жито, він скинув очима на другий бік межі; знову глянув на свою ниву, наче рівняв

дві ниви між собою, — і промовив вголос: «Бач... на нашому полі жито краще, ніж у дядька Кабанця: мос таке густе та гонке, а в його — ледве од землі одліз-ло, — низеньке, жовте, засмоктане...»

Не вспів доказати останнього слова, — чує: недалеко, з-за жита, хтось співає... Він притаїв дух; насторожив уші, слуха... Голос тонкий, гнучкий, дзвінкий, так і розходився на всі боки: то розлягався в високім просторі; то слався по землі, по зелених житах; то замирав оддалеки на полях розлогих; то впливався в душу якимсь несвідомим щастям...

Парубок стояв, як зачарований. Йому здалося — він зроду не чув такого свіжого, гнучкого голосу. У його в очах засвітилась одрада; лице прояснилося, наче хто збризнув його свіжою водою; серце затіпалось, немов хто доторкнувся до його... «Хто б це?» — подумав він, — та й пішов на голос.

Не встиг ступить десяти ступнів, як пісня стихла, — тільки одна луна її бриніла ще над головою у його. Ще ступінь, ще... зашелестіло жито, заколихалося, немов у йому щось борсалось, билось... Ще хвили-на — і з жита заманячила дівоча постать... Парубок став. Дівчина, як перепелка, знялась — і помчалась вповдовж ниви. Низенька, чорнява, завітчана польовими квітками, вона й трохи не схожа була на селянок, часто запечених сонцем, високих, іноді дуже неповоротких дівчат. Маленька, кругленька, швидка й жвава, одягнена в зелене убрання, між високим зеленим житом, — вона здавалася русалкою...

Парубок спершу, мабуть-таки, чи й не прийняв її за ту польову царівну, бо стояв, як укопаний, розтягши й без того довгообразе лице, широко розкривши здивовані очі...

Дівчина одбігла трохи і собі стала. Озирнулась, глянула на його веселими очима, усміхнулась свіжим, молодим личком. Тут її краще розглядив парубок. Чорне кучеряве волосся, завітчане польовими квітками, чудовно вилося коло білого чола; тоненькі пасма того чорного, аж полискуваного хмелю спадали на біле, рум'яне личко, як яблучко наливчате; очі оксамитові, чорні, — здається, сам огонь говорив ними... Дві чорні брови, мов дві чорні п'явки, повпивалися над очима, злегенька прикритими довгими густими

віями. Сама — невеличка, метка й жвава, з веселою усмішкою на виду, вона так і вабила до себе. Зелена байова керсетка, з червоними мушками, червона в букетах спідниця, на шиї дорогі коралі, хрести, золоті дукати — усе гарно пристало до хорошої дівочкої вроди.

Вона стояла навпроти парубка, як намальована, — наче манила своєю дивною красою. Не спускаючи з очей, він підходив до неї.

— Чого ти тут ходиш? — обізвалась вона перша.

— А ти чого хліб толочиш? — не зовсім ласкаво одказав він.

— Хіба се твій хліб?

— Не чий же... А що?..

— Цур тобі, як мене злякав!.. — та й замовкла. Парубок і собі мовчав.

— А ти хто така? — трохи згодом питає він, ковтаючи слова. — Де ти взялася? звідкіля сюди прийшла?..

Дівчина почула, як тільки чують дівчата, чого в його запнувся голос; очі в неї заіскрили, заграли...

— Навіщо тобі? — прядучи ними, вона питає в його.

— А чого ж ти прийшла сюди, на чуже поле? — каже він. — Хто ти така? чого тобі тут треба?.. — Чутно — аж дух спира йому в грудях од кожного слова.

— Не ск-а-ж-у! — одмовила вона нарозтяг, осміхаючись, і подалася трохи личком вперед, згорнувши пухкі білі руки попід ліктями. — А прийшла сюди, бо недалечко живу... А ти хто?

— Сюди йди! — каже він, усміхаючись і разом запрохуючи очима. — Посідаємо тут... побалакаємо... я тобі й розкажу — хто я...

Як стрель стрельнув у дівчину. Сплеснула в долоні, зареготалася та й помчалася буйними житами... Далі — вискочила на зелену луку, що красувалася польовими квітками; потім — повернула круто наліво, почесала яриною; як білочка на деревину в лісі, так вона збігла прудко на згірок; стала, перевела дух, озирнулася; осміхнулася; махнула правою рукою: «сюди, мов!» — та наче мана яка, спустилася вниз — і скрилася за горою.

Парубок ні з місця. Стоїть та дивиться вслід їй ще

дивнішими очима — мовби переглянув через гору!.. У вухах його ще вчувався її голос свіжий, тонкий, її сміх молодий та дзвінкий; перед очима, як та причуда, манячила її постать метка, жвава; йому усміхалося її личко, біло-рум'яне, з ясними очима, з чорними бровами; уся вона, з зеленою корсеткою, з червоною спідницею, привиджувалась йому, як жива!.. «Що це? — думав він. — Чи справді, чи вважається?.. І відкіля б це?.. чи не москалівна?.. Так же, казали, у москаля дочка вмерла... гм... мов, бачся, на хуторах нікого такого й немає... Хіба Хоменкова? — так же не близький світ од Хоменкового хутора сюди теліпатися... А видно — хутірська: на селі, окрім попівни, здається, нікого підхожого... Оже й не попівна: попівну я знаю — попівна не така, та й не піде за п'ять верстов од села... Чия б же це?..»

Не розв'язавшись з такою думкою, він вийшов на згірок — подивитись, куди пішла дівчина. Було вже пізно. Дівчини не видно, — тільки зеленіли то там, то там, обложившись полями, хутірські, сади, як розкішні квітники, а між зеленою листвою вишняку, груш, слив та яблунь білили чепурні хаточки. Парубок постояв на згірку, помилювався красою околиці, задивився на один хутір, на другий; пригадував хазяїнів їх, перебрав у пам'яті їх дочок, — та, теряючись в догадках, і повернув назад — додому.

Ішов він такою ж тихою ходою, як і сюди, а може, ще й тихшою, — та все думав та думав... А в серці — почував він — прокидалось щось невідоме, чудне: і важко мов, і легко, і сумно, й весело, і хочеться співати, й, хочеться плакати... Сльози не ллються, а голос рветься; несподіваний сум обіймає голову; думка думку гонить: нігде пристати, ні за що зачепитися — так і ганяє за manoю... А перед очима — зелена керсетка, червона спідниця, знадний з усмішкою погляд, червоні, як кармазин, уста, з котрих виглядає рядок дрібних, як перли, зубів... У його аж мороз пішов поза спиною... «Оце так — промовив він уголос. — Чи не здурів, бува, я, чи не збожеволів?.. Дома худоба не напована, а я блукаю тут — і думати забув!» Та, піднявши вгору голову, чимдуж придав ходи в ноги.

Ось незабаром і Піски. На самому краї села, од вигону, стояла невеличка хатка, вікнами на широкий

плях. З-за хатки виглядали невеличкі хлівці, повіточ-ки; трохи далі — тік; за током — огород; а все кру-гом обнесено низенькою ліскою. Зразу видно було, що то плець не дуже заможного хазяїна. Не достатки, а тяжка праця кидалась в вічі. Хата хоч старенька, та чепурна, біла,— видно, біля неї ходили хазяйські ру-ки; двір виметений, чистий; огорожа ціла, хоч і ни-зенька, а ворота дощані-хрещаті.

Недалечко від хатнього порогу стояла немолода вже молодиця, бідненько зодягнена,— і, розсипаючи з миски зерно, голосно скликала курей. Натомість, з хлівця прожогом вискочила невеличка свинка й ка-банчик — і давай похапцем хламати зерно, не підпус-каючи курей. Молодиця спершу кричала на непроха-них гостей: «аря, гладкі! аря!», потім того плеска-ла в долоні — й штовхнула кабанчика ногою; а як побачила, що нічого з такими ненажерами не вдієш ні криком, ні легенькою бійкою,— вона висмикнула з мітли держално — і давай потягати «ненаситну про-жир» і вздовж і впоперек,— аж поки не хруснуло держално... «От, прокляті Каторжні!.. Через них знівечила держално...» — на весь голос гукала моло-диця — й кинула в свиноту надтріснутим держал-ном.

Саме на цей крик у двір повернув парубок. Не вспів він ще гаразд і воріт причинити за собою,— як уже на його напустилася розсерджена молодиця.

— І де ти, Чіпко, ходиш? де ти бродиш? — доко-ряла вона. — Ось до якої пори виходив! Ні корова, ні кобила не наповані, а він блукає...

— Я, мамо, на полі був... до ярини довідувався,— одказав він.

Мати пильно подивилася йому в вічі, наче вивіря-ла: чи правда тому? Та син уже повернувся — пі-шов прямо до загороди, а вона з порожньою помий-ницею — в хату.

— Не гайся ж, жени корову напувати, бо треба ж ще колись її й доїти! — усе-таки з докором гукнула з сінешніх дверей мати.

Син уже не чув того докору. Він випустив з заго-роди корову, одв'язав од ясел кобилу — погнав до водопою. Хутко погнав, хутко й назад вернувся. По-заганяв у загороду худобу, набрав оберемок свіжої

трави. Зелена трава нагадала йому зелену керсетку; заманячила ніби знайома постать; він мерщій кинув у ясла оберемок... йому здалося, що з-під трави заблищали, мов дві углини, двоє чорних очей... «Згинь ти, марюко! — скрикнув він, випростуючи з трави руки. — От, причепилася!»

Швиденько зачинив загороду, пішов у хату. Повечеряли мовчки. Полягали спати.

— Чи ви, мамо, не знаєте: у москаля є дочка? — пита він трохи згодом.

— У якого москаля, сину?

— Що живе коло нашого поля хутором.

— Не знаю, моя дитино. Знаю, що була,— та, казали, либонь умерла. — А що там?

— Та я так питаю... нічого.

Розмова увірвалася. Мати заснула на полу. Син лежить на лаві. Сон не йде йому в голову. Душно йому, млосно, пече попід боками, а в віччю — вона та й вона. «Пропади ти, навіжена!» — шепче він. Перевернувся з боку на бік, натяг на голову ряднину,— не спиться, та й годі... «Ні, вже: не швидко ти діждеш, щоб я пішов на поле!»

III

ДИТЯЧІ ЛІТА

Не судилося Мотрі щастя. Не зазанаła вона його змалку, не бачила дівкою, жінкою, не сподівалася за-мужньою вдовою...

Не тільки її, а й її матір стару стали цуратися люди. Саме те місце, де вони жили, зробилося якимось страшним,— стали його оббігати... Казали, що до Мотрі кожної ночі змії у димар літає: якийсь захожий чоловік застав його в хаті та насилу з душею виврався... Непевне місце! Бувало, вночі ніхто не проїде повз її хату, не перехрестившись; а дітям — то й удень забороняли туди бігати...

Місцина справді стала пустирем одгонити. Лежить за селом, на самому белебні, негороджена, необкопана — так, рівець невеличкий прокопаний та й годі... Іде скотина — нема перепону — через грядки

так і чеше; собаки так і гніздяться! — кубла повибивали. Пустир пустирем! Хата хоч стара була, та як полагодив був Остап, поки ще не женився, то вона мов і бадьорилася; а як піднялась лиха година, що замчала не тільки лад у хаті, а й самого Остапа — то й хата осунулась... Стріха місцями повигнивала, покрівля де-где провалилася, вікна побиті: замість шибок — ганчірки світять; ще до того дощ та хуртовина оббила, обшмарувала... Пусткою аж воняє! І всередині не краще. Стіни чорні, аж цвіллю взялися од води, що дощі поналивали крізь лиху оселю; черевата піч потріскалась,— диміла, куріла; замість лав якісь кривоногі ослінчики — і сісти на них страшно; стіл — ходором ходить; піл — на п'ядь дошка од дошки; Мотря під холод дві дошки спалила, бо не було чим у хаті прокурити... Біднота несказанна, злидні невилазні!

Неодрадне життя Мотрине. Невеселим оком дивилася й її стара мати на ту оселю, на лихий той захист, через який вони стільки горя прийняли, стільки клопоту звідали... Вони б його давно кинули, якби було де притулитися. Та де його при недостачах, при убожестві?! Коли на роботу приймали Мотрю з опаскою.

Літом Мотря стає жати. У Пісках ніхто не приймав, — бо помітили, що в кого Мотря жне — вся нива закрутнями унизана. В сусідньому селі Байраках Мотря хліб заробляла, на жнива становилася.

Що за літо заробить Мотря, те за зиму й проживуть... коли ще й ставало! А було так, що ні дрібка солі, ні пилени борошна... Де вже думати про одержину! Що, дівуючи, придбала Мотря, то все позношувала; саме гноття та рам'я висіло... Як заробить конопель,— то й добре. Помочить їх, висушить, витіпа: костриця на топливо, волокно на прядиво. Напряде отак літ за двоє, оснує, витче, та й сорочка є; виб'є — спідницю пошіє, юпку... У вибійчаному і в свято ходила. Другі в плахтах та запасках, голови повковими платками повив'язують, а Мотря з вибійчаної юпки та спідниці не вилазила. Біленькою хусткою зав'яжеться та й шмарує... Ото буденне й празникове! А що старе, драге,— позшиває, позаштопує,— матері старе тіло прикриє або дитині — штанці, куцину... Нужда!!

На зиму на всіх одна юпка була. Піде кудись Мотря,— сиди, мати, з хлопчиком дома — й не рипайся! Піти треба матері,— сиди, Мотре... бо й чоботи одні!

Робота не страшна, як сила є. Мотря день і ніч в роботі та в роботі: літом — на полі, зимою — дома. А Оришка — стара вже,— нездужала, тільки й того, що доглядає дитину... Як літком немає Мотрі дома,— баба зварить йому їстки, догляне, й нагодує, й спати положить, котка співає...

А й дитина ж то вийшла — на славу! Повновиде, чорняве, головате, розумне... Тільки якесь невеселе, вовчувате, тихе. Другі діти жваві,— як дзига крутиться, на місці не всидить... Скажеш йому: дай те! дай друге! — як стріла пуститься... Чіпка, як його звали,— не такий, ні! Оце, було, Мотря чи Оришка скаже: «Подай, Чіпко, води!», або — ножа, або — веретено... То він і почне: «А де ж воно лежить чи стоїть?» Отак розпитає, повагом устане, повагом піде, підніме й повагом подасть... Мотря за це не любила Чіпки. «Десь Чіпка у нас буде дуже велике ледащо! — жаліється Оришці.— йому як що робити, то треба за тиждень загадувати, щоб роздумався...» А іноді, було, й буханця уліпить Чіпці в спину, щоб довго «не роздумував»... Тоді Чіпка руки опустить, реве на всю хату... Є, значить, робота бабі! Оришка справді душі не чула в Чіпці: так його любила й жалувала! І цяцьок йому надає, й іграшок яких там — полив'яного півника, свистілочку, а їсти — сама не доїсть — йому зоставляє...

Як підріс Чіпка — став бігати, то вибіжить, було, з двору на вигін та прямо до дівтори так і чеше. Так же й дівтора його не приймає. Зараз почнуть з його глузувати, щипати, а іноді поб'ють й проженуть... Недурно пани своїм родом величаються. На селі теж розпитують — хто якого роду. Тільки те неоднаково, що в городі питають: чим той рід уславився — чи давністю, чи боями, чи послугами? А село знає одну славу — честь. Тим на селі й питають: чи «чесного» роду? А тоді вже й братаються... Чіпка був «виродок»... Як же Чіпку прийняти дітям до іграшки?! Хіба, щоб поглумитися...

— Виродок іде! — кричить, забачивши здалека Чіпку, білоголовий миршавенький хлопчик.

— Зápорток! — підхопить другий... — Ходім до його!

Побіжать, оступлять кругом. То це ззаду хто-небудь і скубне Чіпку за чорне волосся. Округнеться Чіпка, насупить брови, скривиться, тільки очима світить... Злі Чіпчині очі, та недобрі й діти, що довели до того. Понуро й гостро дивиться на них Чіпка. А ті — за боки беруться зо сміху...

— Чіпко, де ти взявся? — смикнувши Чіпку за полу, питає хто з хлопців.

Мовчить Чіпка, — сопе.

— Ти з яйця вилупився?! — знову другий.

Усі зареготались. Чіпка похнюпити голову, потупить в землю очі, копирсає нігтем під нігтем.

— Ні!.. мене бабуся на городі піймала... в бур'яні, — одмовляє понуро та все копирсає під нігтем.

Регіт — аж вигін розлягається.

— Так ти, Чіпко, з бур'яну взявся?..

— Ні...

— А де ж твій батько, коли ти не з бур'яну

— Не знаю...

— То-то й є... ти байстрюк!..

— Брешеш!.. — зиркнув, як той вовк, Чіпка.

— А хто ж ти?

— Я... Чіпка.

— Ти — Чепіга, а не Чіпка! — крикне хто з середини — і вскубне Чіпку...

— Чого ти скубешся? — з плачем вимовля Чіпка. — Постій, я бабусі скажу — вона тобі дасть!

— Боюсь я твоєї бабусі, — куди ж пак! — одказує хлопець та й знову вскубне.

За ним другий, третій. Повертається Чіпка на всі боки в крузі, як ведмідь на цепу, а хлопці регочуться та за чуприну смичуть — аж поки не розплачеться Чіпка. Тоді візьмуть та й проженуть його геть.

Іде Чіпка додому, — іде та й плаче.

— Чого ти, Чіпко, плачеш? — стріва Оришка.

Чіпка жаліється, плаче... Бере його Оришка за руку, поведе в хату, почне умовляти:

— Не ходи туди, сину! Не ходи, моя дитино! Бач, які то лихі діти: б'ють тебе, малого, зобижають... Не ходи!..

Утишиться трохи Чіпка, сяде на колінах у баби

або приляже головою. Щоб забавити дитину, почне йому баба казочку про рябеньку курочку або про горобця — доброго молодця... Чіпка слухає— й дума: «І чого отой дід з бабою плаче? Чого тая курочка кудкудаче? І чому тій билині зразу не поколихати горобця — доброго молодця?!.»

Дуже любив Чіпка казки слухати. В казках його зроду розумна голова знаходила немало роботу. Казка була йому не вигадкою, а билицею. Не раз хлоп'я рівняло казку до життя, а життя до казки — і само собі міркувало, дивувалося... В казці звірі та птиці те саме й так само говорять, як і люди... А так — птиці щебечуть, воли ревуть, собаки гавкають... І ніхто не знає, що вони кажуть... «А добре б — дознатись: що то каже скотина, як іде ревучи з поля додому? Яку пісню співає пташка в лузі?.. І чого — одні пташки так гарно щебечуть, а от горобці — тільки цвірінькають?! І про що то розмовляє травиця між собою, коли, мов жива, шелестить малими листочками?..»

— Чи воли, бабусю, говорять?.. — питає Чіпка в Оришки.

— Бог їх зна, сину... Кажуть би то, що говорять.

— А птиці?

— І птиці говорять...

— Як же вони говорять? Про що вони говорять?..— допитується.

І розкажує баба, як уміє, про все те Чіпці. «Скот, мов, ніколи не реве без нужди... Як вертається додому та реве — то він радіє, що скоро дома буде та спочине... А може, голодний, то поїсть, підживиться... А птиці щебечуть так, як сам господь дав: одній сказав гарно щебетати, а другій — ні. От соловейко — як гарно співає? Він був колись людиною, та став пташкою...» Та й зачне розказувати, як одна мати та прокляла своїх діток,— сина й дочку,— що вбили її мужа-ужа. Синочок каже: «Не вбивай, сестро!» А сестра не послухала — вбила. За те мати й прокляла їх. Синочок ж каже: «Лети ти, сину, сірим соловейком та щебечи людям і пізно й раненько: щоб тебе люди слухали — й не наслухались! А ти,— каже,— дочко, стань жалкою кропивою: щоб тебе люди проклинали, щоб тебе з городів викидали!» От син полетів соловейком, а дочка стала кропивою... То-то: як соло-

вейко щечече, то увесь мир його слуха — так гарно! А кропиву завжди виривають, як погане зілля,— щоб і городини не глушило, й людей не жалило!»

Такі казочки бабусині, при самотньому житті, осторонь од товариства, пластом жилися на дитячий розум, гонили в голові думку за думкою, гадку за гадкою... Глибоко западали вони в його гаряче серце, а в душі підіймали хвилю горою — з самого споду до верху... Як рій той, гули в дитячій голівоньці; як завірюха, крутились, вихорились... Од билинки перелітали до птиці; од птиці до скотини; од скотини до чоловіка — поки не засягали всього світа! І здавався він йому увесь живим, балакучим. І скот, і травиця, і навіть каміння — все те мало свій говір, свою мову, тільки вимовляло якось інакше... А колись усе те було — люди, і все балакало однією мовою... А тепер — ніяк і довідатись, що то за розмова!! А через віщо?.. Через людей... Все то винні люди!.. То вони так наробили. Вони і в травиці, і в пташки, і в худоби — одібрали людську мову! Вони людей — своїх рідних — повернули в усе те... І за людей жалкував Чіпка на людей. Здавалися вони йому лихими, недобрими... І прокидалася невеличка злість у його невеличкому серці, росла, виростала — і сторонився він людей далі та далі... Та й люди його не жалували.

— Бабусю! — питає раз Оришки.— Чи в мене батько був?

— Був, сину.

— Де ж він тепер?

— У москалі пішов.

— Бач, а хлопці казали, що в мене батька не було... байстрюк! — кажуть.

— То — дурні хлопці!

— А хіба що?.. Що то воно — недобре що?

— Старий, сину, будеш, як усе знатимеш. Не думай про се: то погане слово! Викинь його з голови... То тільки злі діти так кажуть...

— Я не буду злий, бабусю! — одказує Чіпка — та й задумається.

Трохи перегода знову питає:

— А чого ж мій батько пішов у москалі? Навіщо він покинув матір?

— Люди оддали.

— За віщо ж вони оддали його?

— Так треба було... Виростеш, сину, тоді все сам збагнеш, а тепер ще не годиться тобі розказувати.

— Чому, бабусю?

— Так. Малий ще ти дуже...

Така розмова велась у них не вряди-годи. Чіпку все зачіпало, все торкало. Він про все баби розпитував. Баба розказувала. Їй любо було одкривати світ його очам,— утішно думати: з якою натоптаною головою виросте її онуча.

Щедрою рукою перекладала баба з своєї старої в молоду Чіпчину голову усе, що захавала її шестидесятилітня пам'ять. А Чіпка не брав — гарбав усе те.

Оце, було, літком, як зайде вже сонце й спуститься вечір на землю, вийде баба з Чіпкою з хати (бо в хаті душно), простеле рядно перед порогом; дожидають Мотрі з роботи. Оришка сяде, а Чіпка — коли сидить, коли лежить... Та отак собі й давай розмовляти... Чіпка більше слухав,— іноді й засне, слухаючи бабиної мови, що, як струміль, тихо журчала... А іноді й сам розщобечеться... Уже й ніч настала: засвітили зорі, замиготіли, заіскрилися... Задивився Чіпка на небо.

— Що то, бабусю? — указує на зорі.

— То? Зорі.

— Що ж то за зорі?

— То — янголи дивляться! У кожного є свій янгол: то-то він і пильнує за душею, стереже її, щоб, бува, що лихе не спіткало. Ото ж — як зірочка покотиться,— то душа переставиться... Душа переставиться — й зірочка покотиться — щезне...

— І моя там, бабусю, є зірочка? Їй ваша? Їй мамина?

— І твоя є, й моя, й мамина.

— А де ж моя, бабусю? — пита Чіпка, положивши голову на бабині ноги й не спускаючи очей з цілого рою зірок, що, здавалося, ворухилися на темно-синьому небі.

— Бог його знає, сину! Чоловікові туди не досягнути... То боже діло, то він і знає...

— А й бог там?..

— Там, сину...

— А що то за бог, бабусю?

— Бог?.. Бог — батько. Він усе держить на світі: усяку комашину, усяку скотину й усяку людину... Він за всім ходить, до всього додивляється, од злого береже... Ото, як побачить, що сатана вмішується в його святе діло — почина світом каламутити,— то й шле святого Ілію на вогняній колісниці вбити сатану... Ото як Ілія котить, то грім гримить; а як стрільне вогняною стрілою — то блискавка заблище... Отакий-то бог! Він страшний задля злого, а для доброго — й він добрий. Бог — батько... на світі нас держить і хлібом годує...

Загадається Чіпка. І встає перед його очима розгніваний бог, обгорнувшись чорними хмарами... і гукає на Ілію — карати злого!.. Котить Ілія — небо й земля двигтять, як од вітру перина, од його бігу... Ось шкваркнуло... вогняна стріла розпанахує небо... Страх обіймає Чіпку! Надворі зовсім темно; місяця не видно; біліє, миготить Чумацький Шлях через небо; блищать, миготять зорі... Тулиться Чіпка до баби та стиха шепче: «Я, бабусю, буду добрий... я злого не робитиму, то й бог мене не поб'є... А отих дітей, що мене били та проганяли,— тих бог поб'є, бо вони злі!.. Я буду добрий, бабусю...»

Замок Чіпка — дух притаїв: думає про Ілію страшного, про бога доброго... Трохи згодом питає баби:

— Ви казали, бабусю, що бог нас хлібом годує?

— Він, дитино, він нас годує...

— А чого ж мама хліб заробляє,— ось досі з роботи нема... Каже, якби не робила, то нічого б було їсти?..

— Дурний ти, хлопче! — каже баба.— Чоловік на те й уродився, щоб робити, а не лежати. То тільки, кажуть, спершу, поки ще люди в раю жили, то нічого не робили,— як святі були... Там, кажуть, було всякої всячини і їсти, й пити! От вони ходили собі та їли... А сатана й заздрих на їх щастя,— та давай підбивати, щоб согрішили... Вони й переступили слово боже... Тоді ото господь вигнав їх з раю вогняною різкою — й рай зачинив, і сказав робити самим на себе... Отож з того часу й почали люди робити. А то — нічого не робили,— як святі були!

— І навіть ті люди согрішили, бабо?.. От би тепер і мама дома була, не плакала б так часто... і хліб би був: коли здумав, їв би!..

— На те божа воля, моя дитино!..

Недурно Чіпка жалкував про хліб: він був у них як розважений... Одними руками що заробиш? Тільки що з голоду не мерли... Сказано — убожество! Раз була чудасія з-за того хліба.

Мотря була на полі. Оришці треба на грядках полоти. Як на те Чіпка розвередувався: їсти та й їсти, бабо! в одну шкуру — «їсти!» Взяла Оришка окраєць хліба, одломила шматочок, дала йому, а останній положила на столі: «Не бери ж цього,— наказує Чіпці,— бо он дивись: дивиться бозя! Прийде мати, спитає: — хто хліб поїв? — то бозя вкаже пальцем, мати й виб'є... Гляди ж не бери!» Та й пішла собі. Сів Чіпка серед хати; дивиться на образ — очей не спускає — їсть. З'їв той шматочок, що баба дала,— ще їсти хочеться! Хліб на столі лежить,— кортить його. Гляне в куток — бозя дивиться! От став він крадькома до хліба руку посилати, а на образ — все дивиться... Посилає руку, не спускає очей — здається йому, що й бозя глядить на його, хоче посваритись пальцем... Він і прийме руку назад... Оце приляже до столу головою (забрался на лаву), знову підкрадається. Гляне на образ — дивиться бозя та й годі! І їсти хочеться, і хліб перед очима,— та бозя дивиться!.. Задумався Чіпка. А це, зразу, як кинеться од столу... Очі горять, губи оддулися... Та до стільця, що баба підставляла під ноги, як пряла. Ухопив стільця, стеребив на лаву, знайшов ножа, зліз на стілець та й повидовбував очі в образа! Тоді взяв — увесь хліб з'їв та й побіг на грядки до баби. «Бабо! Бабо-о!» — гукає. «Чого, Чіпко? Ходи сюди!» — озивається з бур'яну баба. Прибіга Чіпка. «А я, бабо, й той хліб з'їв!» — хвалиться. «Навіщо ж ти, сину, з'їв? А як мати прийде та спитає: — хто хліб поїв? — то бозя й скаже...» — «Е... е... бозя, бабо, не бачила... я повиймав очі, щоб не дивилася!..» — І байдуже собі, забулося. Коли так, перед різдвом, прийшлося хату білити, образи мити. Зирк Мотря на образ — аж очей немає! Вона так і отетеріла. «Хто це очі повиймав?» — питає в Оришки. «Де?» Глянула — справді без очей... Тоді до Чіп-

ки: «Ти очі повиймав?» Сміється: «Я... Щоб не бачила, як хліб їстиму!» Згадала тоді Оришка, що їй хвалився Чіпка. Та що? Звісно — дитина: дурне, мале!.. Погримала на його Мотря, налякала, що бозя битиме, коли так буде робити, та й годі.

А були такі часи, що не бозя, а Мотря була Чіпкою,— і добре була! Синяки іноді по місяцю не сходили. Не можна сказати, щоб вона не любила Чіпку. Ні. Вона його любила — як кожна мати свою дитину. Чи, не дай боже, занедужає Чіпка,— Мотря сама не своя. Цілу ніч очей не заплющить: сидить над ним, плаче, молиться... «Тільки ж й утіхи й надії! Все-таки виросте своя дитина, стане хоч на старість у помочі... Може, хоч на старість не прийдеться до кривавого поту робити, терпіти од холоду й голоду та од літньої спеки палючої!..» Така в Мотрі думка. І не досипляє вона ночей, прислухається, як дише її єдина «надія й утіха»... А нехай, здоровий, зробить що Чіпка,— нехай з'їсть лишній шматок хліба чи покачається в калюжі... Лишенько! То не огонь паше, то лице Мотрини; то не іскри сиплються — то її кльони й прокльони та духопелики... Інша мачуха здержує руку над пасинком, а Мотря, розпалившись, не вміла здержувати над рідним сином.

Та не такий же й Чіпка вдався, щоб його можна було бійкою спинити. Спершу-таки боявся матері, а далі — звук уже й до бійки, хоч як вона глибоко іноді в серце впивалася, до живих печінок доходила... Ой, злий же він був тоді! Ой, лютий! Він би зміг,— матері очі видрав або сам собі що заподіяв, якби не баба... А то вона, її тиха мова гасила його лютощі. Як почне, бувало, його умовляти,— та словом, як повивачем, зів'є... За те Чіпка любив бабу; душі не чув у їй. Що баба не скаже, усе послухає. А матері не любив і не слухав... Од бійки то сховається, то втече, а послухати — не послуха. Не раз Мотря з серця гірко плакала...

Отак жив Чіпка, ріс, виростав у голоді та у холоді, у злиднях та недостачах. І все сам собі, як палець. Другі до дітей, до гурту, а він знай самотою, самотою... Забереться, було, у бур'яни, нарве квіток, назбира кузюк та й грається ними нишком. А до людей, до дітвори — ні! Чіпка мав добру пам'ять: з неї ніколи не виходила думка, що він «виродок»; він ніколи не забував бабиної ради. Собі на лихо, рядом з добрими думками, в малому серці ворушилося щось недобре, невпокійне... Розбуджене, воно не давало йому забутися, ніколи не прощало нікого, коли бачило якусь помилку... І росло лихо в його серці — і виростало до гарячої відплати, котра не зна ні впину, ні заборони... Не було тоді нічого, перед чим би він оступився; яка б страховина перед ним не вставала — не злякати їй його відважного духу, упертої думки, палкого серця... Такому нема на світі нічого такого, чого б він злякався. Ні бог, ні люди не страшні йому... Бог страшний злому, а Чіпка дума, що він добрий, а лихі люди його дратують...

Ось йому минуло дванадцять літ. Восени радиться Мотря з матір'ю:

— Чи не наняти б нам Чіпку хоч на харч служити?

— Я вже й сама думаю,— каже Оришка.— Тільки куди він годний? Якийсь нелюдний, неговіркий, якась тума з його... І з дітьми він не поводитьься, як другі,— усе самотою, усе собі дома...

— Що ж його на світі робити? — журливо одказує Мотря. — Уже ж всяк баче, як я працюю... Та що моя праця? Силу витратила, здоров'я збавила, а тільки що з голоду не мремо... Якби його наняти,— хоч би менше з'їжі... Все б таки хоч на одежину зосталося!

— Як знаєш, дочко.

Пішла Мотря питати місця. Незабаром і знайшла. Багатий козак Бородай шукав хлопця до скоту. З ним вона й умовилась.

— А Збирайся лишень, Чіпко, на завтра в най-

ми,— каже, вернувшись увечері, Мотря.— Годі вдома сидіти та хліб переводити,— пора й самому заробити!

Чіпка — руками й ногами! Та вже Оришка — давай його умовляти: стала йому вичитувати їх гіркі недостачі та нужди. Послухав Чіпка, пішов. Приняв його Бородай на зиму за харч та одержу. Вернулася Мотря додому рада та весела.

— А що, дочко? — стріва її Оришка.

— Зоставила... Коли б то шанувався!

— А може, звикне... Дай-то боже! — потіша й молиться Оришка.

Зостався Чіпка в Бородая. Хазяїн коло його спершу миром та ласкою, показує й розказує — як і що, й коли робити... Так же Чіпка нічого й знати не хоче! Хазяїн приказує: «Піди, Чіпко, загороду почисть». А Чіпка піде на тік, забереється в ожеред соломі та й давай з неї то верчки крутити, то хрести вив'язувати...

Раз якось розсердився господар, що не послухав Чіпка,— узяв його та й вибив. Розсердився й Чіпка... та трохи за малим не спалив хазяїна! Як не було в хаті нікого, він поліз у піч, витяг жару в покришку та й виніс у хлівець... Добре, що люди побачили — залили.

Прогнав його Бородай. Пішов додому Чіпка, насупившись, поніс у серці гірке почуття ненависті на долю, що поділила людей на хазяїна й робітника... Мотря плаче, вже не б'є, плаче... Страшно їй, щоб бува, не позивав Бородай... Оришка вмовляє Чіпку, а Чіпка тільки понуро дивиться, мовчить, мов йому в рот води налито... Так і зостався дома зимувати.

На весну знову радиться Мотря з матір'ю.

— Наняти б Чіпку?

— То й найми.

Знову йде Мотря шукати хазяїна — і знову швидко вишукала. Дід Улас, вівчар, що пас громадську отару, зашукував хлопців у поміч.

Дід Улас — сам панський, ходив у пана Польського за скотом. Отже як став старий, немоцний, та ще захорував до того,— так його й витурили з двору, щоб не переводив даремно панського хліба... Ледве виліз Улас за ворота та й загадався... «Куди його?!»

До роду — близького нікого, а далекий — у панській роботі... Пришилося Уласові — хоч під греблю! Та вже громада зжалилась: вибудувала йому землянку в царині та й наставила чабаном.

До його ото став Чіпка підпасачем. І — диво! — згодився відразу... Робота прийшлася йому по душі.

Устане він рано, ще до сонця, набере хліба в торбу, візьме малахай, що дід дав завертати овець, та й іде в царину, до землянки, дожидати, поки збереться отара. Приходить. У діда все ще позапирано. Тільки Лиско лежить коло дверей, простягнувши передні лапи, положивши на них голову... Дріма ранком.

— Лиско! — гука Чіпка.

Лиско підведе нехотя голову, подивиться на Чіпку — і знову кладе її на ноги, позіхнувши на все горло... Тобто: «Рано, хлопче, ходиш: ще дід спить!»

Сіда Чіпка коло землянки, виймає черствий хліб з торбини, починає снідати. Тим часом люди зганяють овець до царини. І розійдуться вони понад ровами, щипаючи зелену травичку.

Ось приходить і другий підпасач — Грицько, Чупрунів син, хлопчик однакових з Чіпкою літ, та не кращих, видно, й достатків... На йому сорочка чорна-чорна, полотна не знать, да ще й порвана; штаненята — саме гноття висить на очкурі — позасукувана аж за коліна.

Грицько — козачий син, сирота. Після смерті батька та матері (вони під холеру померли обоє одного-таки й року) громада оддала сироту далекій родичці — вдові Вовчисі; а як піднявся хлопець на ноги, то дід узяв його до себе в поміч коло отари.

Сідає й Грицько коло Чіпки, розв'язує свою торбу, виймає з неї сухарі — чорні, як земля, і снідають обидва разом, коли-не-коли перекидаючись словом.

От рипнули двері — показався дід на порозі.

— Уже ви, хлопці, тута?

— Тута.

— А що ж це овець так мало?

— Згонять.

— А ви снідаєте?

— Снідаємо.

— Ну, снідайте ж, поки овець позгонять. А я тим часом уміюся та зберуся, та й рушимо!

Іде дід у присінки; набира води кухоль — умивається...

Тим часом — світ, як день, тільки сонце щось забарилося... Закрасивши увесь східень палко-рожевим цвітом, воно ще не рупало з-за гори, ще не блиснуло ні одним променем над землею... А земля вже налагодилась його стріти: зелені трави порозправляли свої дрібненькі листочки, повмивалися свіжою ранньою росою... Як дівчина, дожидаючи свого милого, умивається й прибирається, тремтить, мов у лихоманці, й палає, наче в огні,— замирає, довго ждучи, й оживає, не терплячи,— так земля дожидає ясного сонця... і міниться, не дождавшись. Повіне тихий вітрець,— потемніє й насупиться її зелений убір; затихне вітрець,— убір заясніє, усміхається...

Уже й овець позгонили, і дід зібрався. Вийшов з землянки. На голові солom'яний бриль; на плечі, на герлизі, висить торба з хлібом та свита — на випадок негоди; у руці — малахай.

— А що, хлопці, будемо рушати! — каже дід.

Хлопці підводяться, ховають у торби своє чорнохлібне снідання й біжать згонити овець, що розтеклися по всій царині, натщесерце смакуючи росяною травою... От уже й овець позгонили по гурту.

— Агу-у-у... тю-у-у! — гукнув дід. — Треш-тереш-треш!

Свиснув малахай у руці... Одчиняє Чіпка або Грицько ворота в царині — і тихо-помалу, похилявши униз голови, потягли вівці шляхом у поле... Хлопці по боках, дід ззаду, а Лиско, піднявши свій хвіст і голову вгору, гордо виступає за дідом, мов вірний джура за отаманом.

Отара суне помалу, викрикує — то «бе-е!», то «ме-е!» — кахикає, як зимою старі баби на печах, коли почнуть прядиво м'яти... А курява, як хмара, слідком за вівцями...

— Агу-тю-у-у! — гукнув дід, ляснувши малахаєм.

— А куди, руда? — кричить Грицько на овечку, що одрізnilась од отари й прожогом почесала з пляху до зеленого обніжку. Вівця не слухає Грицькового покрику: біжить швиденько до зеленого моріжку вхопити свіжої травиці та хоч капельку проквасити

душу от тієї страшної пилюги, що до самих печінок добиралася, давила-душила.

Грицько бачить, що за рудою й другі повертають з пляху,— пустився підтюпцем, раз по раз вигукуючи «тереш! тереш!» та виляскуючи малахаєм. Блудяги нехотя повернули до гурту.

Сонечко почало з-за гори випливати — грало, всім-халосся... Як легенькі блискавочки, забігали по землі його пароси — і кришталем заіскрила роса по зеленій траві... За сонцем усе живло прокинулось. Там коники кричали та сюрчали, як не порозриваються; там перепели хававкали та як у забій били; тут вівці бекають, мекають, кахикають... Легенький вітрець подихає — і скрізь розносить тепло раннього літнього ранку... Хороше так, весело!

Чіпка йде з боку отари, похнюпивши голову... Об чім він думає? Що гадає? Нічого він не думає, не гадає... Він прислухається, що діється у його в серці, в душі... Хоче збагнути — й забуває... все забуває... Йому так гарно, весело; йому так вільно, просторо... Чвала собі помалу. Торбина на плечі, малахай у руці... Байдуже йому!.. Посилає вперед ногу за ногою — не думає: де він, і що він, і як він... Легко трепече його серце; дивні якісь радощі — не то сон, не то дрімота — сповивають його душу...

Догнали отару до становища. Дід свиснув малахаєм — вівці розскочились, розсипались по зеленому полю...

— От тепер, хлопці, спочинемо!

І сідають наші вівчарі втрюх під деревом. Дід виймає шматок хліба та дрібок солі, починає й собі снідати...

Грицько чи присів, чи ні — вже, дивись,— опинився гін за двоє, скочив верхи на барана, трендикає та висвистує...

Чіпка лежить на спині, дивиться в блакитне небо. Небо синє, чисте — ні хмарочки, ні плямочки — глибоке, просторе та широке. Не продивитися його глибини, не досягнути оком до краю! Погляд тоне в тій синій безодні, як у сивому тумані... Тільки думка росте та ширша...

«Що там? — думав Чіпка.— Там, мабуть, гарно так... Ач, як синіє!.. як сонечко сяє!..»

- Діду!
- А що, сину?
- Що там?
- Де?
- У небі?
- Бог...

Задумається Чіпка... Дивиться в небо,— йому так гарно дивитись у його...

- Чи воно, діду, є там люди?
 - Де?
 - На небі...
 - Нема, сину! Там бог святий, янголи його та душі праведні...
 - А хіба хто там був?
 - Так кажуть. Батюшка так і в церкві читає.
 - А гарно, мабуть, там... Бачте: яке синє, гарне!
- Дід, поснідавши, молився богу.

— Гарно, сину! — прошептавши молитву, одказав Чіпці.— Гарно!.. Не те, що тут, на землі... Там усе добре, святе... А тут — усе грішне та зле...

Замовк дід. Трохи згодом прокашлявся та й знову почав:

— То ще тільки один бог милосердний держить нас на світі; а то б нас давно треба виполоти, як твар нечестиву. Дивись: вівця!.. Що вона кому заподіє?.. Нікому нічого! Ходить собі, щипле травичку зелену... вівця та й годі!.. А ми й її ріжемо, ми їмо її, як вовки голодні... І чого ми тільки не їмо?.. А воно то все — гріх! Усе нам оддячиться на тім світі, все... Грішні ми, прокляті душі! Ми не тільки над скотиною знущуємося,— ми й свого брата часом черкнемо... Бач! У брата — он те й друге, а в мене ні сього ні того... заріжу, мовляв, брата,— добро його поживу! І ріже чоловік чоловіка... Ріже — забув і думати, що йому на тім світі буде!.. Лихий його путає,— він і ріже... Ох, грішні ми, прокляті душі!

Чіпка слухає — і проходить по його душі страх, холод... і шепче він стиха за дідом: «Грішні ми, прокляті душі!.. І мати моя грішна,— думає він,— бо вона мене била малого, вона мене серед зими на шлях викидала, щоб не просив хліба... А баба не грішна: вона мене ніколи не била; вона мені усього давала, жалувала мене, вговорювала, от як дід..

І дід, мабуть, не грішний... А Грицько? Грицько — грішний: он як він верхи на барані пре!..»

— Грицьку! Грицьку! — скочивши на ноги, крикнув Чіпка: — Не їдь на барані — гріх!

А Грицько гика та тпрука на все поле...

— А він на барані їздить? — питає дід.— Бач! Я й не туди, чого він так вигукує... Ось я тобі, я тобі!! — свариться на Грицька дід здалека герлигою.

Грицько скочив з барана, побіг до верб, що росли над шляхом. А дід, понюхавши табаки, розіслав свиту, розвернувся проти сонця та грів старе тіло. І Чіпка біля його примостився.

Незабаром Грицько вернувся з повною пазухою горобенят.

— А я, діду, ось скільки горобенят надрав! — хвалиться.

— Навіщо ж ти їх надрав? — питає дід, не підводячи голови.

— А щоб оця погань не плодилася!

— Хіба вона кому зробила що?.. А гріх! — промовив Чіпка, придавивши на останньому слові.

— А хто, як Христа мучили, кричав: жив-жив? — одказав Грицько та й висипав з пазухи голюцюцьків з жовтими заїдами.

Чіпка подивився на діда, що лежав собі та дрімав, не слухаючи їх розмови. Горобенята почали розлазитись, Грицько ухопив герлигу.

— А куди?.. куди!.. — закричав. Та — геп! герлигою по горобенятах... Так кишечки й повискакували...

— Оце вам жив-жив!.. жив-жив! — гукає Грицько та раз по раз герлигою, герлигою...

Чіпка дивиться то на горобенят, то на діда: чи не скаже чого дід? Дід лежав собі мовчки. «Значить, правда, що вони кричали: «жив-жив!» — подумав Чіпка, та як схопиться... Очі горять, сам труситься...

— Стривай, Грицьку! стривай! не бий... Давай краще їм голови поскручуємо...

Як схопить горобеня, як крутне за головку... Не вспів оком моргнути,— в одній руці zostався тулубець, а в другій — головка.

— А що — жив! а що — жив!! — кричить Чіпка...

— А що — жив! а що — жив!..— вторує за ним Грицько...

Незабаром горобенят не стало: валялися тільки одні головки та тулубці...

— От тепер можна й герлигою,— каже Чіпка, узявши герлигу в руки. Грицько й собі за ним. Та зложили горобенят укупу й почали періцити, як снопи молотили... Не зосталося горобенят і сліду; валялося тільки одне м'ясо та кишечки, перебиті, перемішані з землею.

— Ходім ще драти,— каже Грицько,— там ще є.

— Ходім,— згоджується Чіпка.

Та й побігли до верб, один одного випереджаючи.

— А куди ви? — підвівши голову, питає дід.— Підіть лишень овець позавертайте! Бачите, як порозходились... Щоб ще звірюка не заняв...

Дід знову ліг. Скоро й заснув.

Хлопці побігли...

...Швидко вони позавертали овець і, як кошенята, дралися по вербах, видираючи горобенят. Удвох надрали ще більше, ніж сам Грицько надрав. А далі — поскручувавши голови, били герлигами... помісили чисто на гамуз!

Сонце дедалі все вище та вище підпливало. Перше ж так гарно сяло та гріло, а це вже стало пектипалити, аж дід прокинувся...

— Ач, як угріло! — обізвався він, підсуваючи свиту під вербу, в холодок.— Ану, ще понюхаємо та заграємо... Хлопці, видно, десь горобців деруть...

Дід понюхав.

А-а... та й добра ж! — промовив, чхнув — і поліз у торбу за сопілкою.

Вийняв сопілку, послинив дірочку, свиснув раз, удруге — й зачав «Вівчарика». Гучно-гучно загула сопілка на все поле, немов хто заспівав жалібно; аж ось замира, замира,— тільки сопе... А це зразу, немов опік хто, закричало, завиццало — та й стихло... вдруге... втретє... і полився тяжкий плач... Сумно зробилося, важко... Отара посихляла униз голови, немов слухала того плачу тяжкого... От знову сопілка замовкла. Трохи перегода тихий регіт крізь сльози стиха веселив поле; далі — дужче... дужче... сльози сохли... регіт завмирав... понісся веселий, танцюристий козачок...

— То дід гра,— каже Чіпка.— Ходім до його!

— Ходім.

Побігли.

— А мабуть, час, хлопці, й овець напувати! — зустрічає їх дід.

Хлопці зібрали ватагу, погнали до водопою. Тут з ними трохи халепи не сталося. Як гнали отару через луг, де не взявся сірий вовк і потяг нишком ягнятко в діброву... Отара схарापудилась, сипнула вбік — аж Грицька повалила; Лиско майнув за вовком, Чіпка за Лиском. Вовк бачить, що непереливки, покинув ягнятко та драла в ліс... Чіпка з Лиском за ним. Дід почув, що Лиско гавка на вовка, й собі надійшов... Так де ж ти вовка в лісі шукатимеш? Тільки й того, що дід похвалив Чіпку за те, що не побоявся вовка, одбив ягнятко...

Вернулися з водопою. Пообідали сухий хліб з сіллю; дід знову ліг спати; хлопці бігали завертати овець; Чіпка розказував, який йому вовк здався: «здоровий, а легкодухий»; Грицько, не вважаючи на гріх, на барані їздив, щоб тільки дід не бачив... Потім того вони полуднали... Чіпка діда про що-небудь розпитував; дід розказував про всяку всячину, грав на сопілці... Так — аж поки сонце не повертало навзаходи. Тоді дід завжди казав хлопцям: «Пора, хлопці, додому вертати!»

Хлопці збирали овець в отару, гнали до села. Там, у царині, стрівали їх люди, і кожне своїх овець залучало додому. Порозпускавши овець, хлопці вертали по домівках, а дід запирався у землянці до другого ранку.

V

ТАЙНА - НЕВТАЙНА

Добре Чіпці у діда підпасачем. Робота неважка, саме припала йому до вподоби — по його літах і по його душі. Та не те, щоб і без користі. Дід брав за літо по п'ятаку од вівці. Шага давав на Чіпку та Грицька, та ще хліба мішків з п'ять, та ягнят двоє або троє на рік. Чого ще? На харч він собі заробляв, гроші йшли на одержу, ягнята, — на прожиток.

— Слава тобі господи, що ти зглянувся на наше безталання! — дякує Мотря богіві.— А я вже не думала, щоб з його вийшли люди...

— Став розуму доходити,— одказує Оришка,— сам побачив, що треба робити... І мені, старій, довелось його хліба з'їсти... спасибі богу!

Отак радіють та богіві не надякуються, що хоч трохи втекли од тих важких злиднів, нужди, горя... І в хаті в них стало чепурніше, ясніше; і хліб не такий чорний та сухий; і каша до борщу не вряди-годи; а часом і сир на вареники... І одежа, хоч про свято, була як у людей; та й у будень не висіло та не бовталось старе гноття... І зокола хата обмазана, хоч рудою глиною, та все ж рівненько: зверху полатана — не світить гнилою, дірвакою оселею; з-за хати хлівець визирає, льох чорніє... Уже завелась свиня з поросятком і овечат десяток. Уже під паску є своє поросятко й своє ягнятко, і паска — біла... Достатків більше, й достатки кращі.

А тут ще, після смерті якогось бездітного далекого Мотриноного родича, зосталося їм днів на десять поля... Після судів та пересудів,— після двох мішків пшениці та двох овечок-ярок, що Мотря подарувала волосному писареві,— одсудили Мотрі землю громадою...

— Не журись, Чіпко,— каже, радіючи, Мотря.— Тепер буде своє жито, й своя пшениця, і просо, й ячмінь, і гречка... Одберу місцину, картоплі насаджу,— на зиму буде!.. Ік різдву загодуємо свиню... Сало продамо, м'ясо посолимо, ковбаси начинимо... Буде з нас! Хай тепер наші вороги сміються, нехай цураються, минають!..

Аж помолодшала Мотря, весела стала.

Чи все ж то такі щасливі та ясні дні колихали Чіпку? Чи все ж то одні удачі та радощі складали його молоду силу, котра так і пробивалася з-під його гострого погляду, смілого поступу?..

Ой ні! Життя — що стерняста нива: не пройдеш, ноги не вколовши.

Першою такою колючкою в Чіпчинім житті була смерть бабина. Йому тоді тільки що сповнилось п'ятнадцять літ. Баба вже була стара-стара, як молоко біла, як сухар, суха. Уже й літом з хати не вилазила,

хіба у палючий день вийде, було, з хати, сяде на призьбі, складе свої сухі сині руки на колінах та й гріється проти сонця. А восени все жаліється та жаліється Мотрі:

— Отже, дочко, щось мені погано... Так погано, так погано! Чую, наче в мене всередині щось застигає; руками й ногами зовсім не володію, не знаю, чи й є вони в мене... Мабуть, це вже моя за мною приходить...

Так казала Оришка звечора, а до світа — й богу душу оддала.

Лежить баба на столі в хаті. Хрест у руках, свічка в головах... Та ж баба — тільки очі заплющила, рот зіщила... Прийшов піп, дяк, зійшлися люди, взяли бабу, однесли на кладовище, опустили в яму, загребли... Мотря плаче. Чіпка не плаче. Йому тільки чогось страшно, жалко... «Нема баби...— думає він.— Умерла баба... не буде більше баби... Смерть узяла бабуся... люта смерть... А що ж то за смерть?.. Хто знає?..»

Темна мара встала в Чіпчиній думці, як страшидо-ло яке, холодне, непривітне... Говори, дивись — а тут... зуби зіщило, язик одібрало, очі заклепило... Кидають у землю — темнота непривітна, німота непробудна, нерозгаданий холод та морок! Ось і черв'як плазує — холодний та слизький, аж напинається, аж звивається, поспішаючи до тіла...

«Ух!., гидко... страшно!..» Чіпка здригнув. «І від кого се? — запитувала його злякана думка.— Кажуть, від бога?.. Смерть від бога?.. Темна німота... черви... все від бога?! Господи боже! Невже це треба?.. І для лихого його багато, а то ж для доброго? А баба така добра була, до всіх добра... І так каратися?.. Чи для всіх воно однаково?.. Де ж тоді правда?.. Ой ні, ні! Тут щось та не так,— тут щось друге, інше...»

Задумався, загадався Чіпка... Зробився — аж страшний, помарнів, похнюпився, дивиться якимось чудно... Зведе оце на тебе очі — і нічого не бачить; клич його — не чує... Аж занепав. Уночі схопить-ся,— одягається, озувається.

— Чіпко! Куди ти? — пита здивована мати.

— Га-а?

— Куди ти?

— Баба кличе... піду до баби...

— Та господь з тобою! Баби немає — умерла...

— А що ж ото?.. Слухайте!..— Та й наставить ухо,— слухає...— О-о-о-о! «Чіпка!.. Чі-п-ко!..» Чуєте?.. Зараз, зараз, бабусю... я зараз!

Хапається, чоботи набуває, рядом напинається...

— Господь з тобою! Куди ти? — хрестить і перейма його Мотря.

Почне його умовляти; роздягає його, роззуває... То він трохи й утишиться, сяде на лаві.

— Ляж, сину.

Чіпка поворухнеться, посунеться трохи — сидить. Трохи згодом затіпалась його постать, схилилася голова на груди, почувися важкі заводи плачу...

— Чого ти, сину, плачеш?

Мовчить Чіпка, плаче.

Напала його пропасниця. На велику силу одходила його Мотря. Оже хоч він одужав, а з літами убирався в силу,— та вже ніколи не теряв свого сумного погляду, понурого виду. Бабина смерть загадала йому загадку, котру він ніяк не міг розгадати... Він все хмурнішав та хмурнішав...

Не вспіло одно гаразд забутися — друга приключка приключилася, котра обізвалася на всім останнім житті Чіпчинім.

Чіпці минуло сімнадцять літ. Того самого року віковічні кріпацькі кайдани розбилися... Стояла рання весняна пора надворі. Рано-рано схопилося сонце, виграючи та висвічуючи червоним світлом...

— Е-е, щось дуже рано прокинулось сонце,— каже дід Улас, дивлячись на небо,— коли б ще дощу не було!..

Коли так: не встигли вони отари й за верству од села одігнати, як почали хмари з усіх боків стягатися та й заслали, замазали небо... Незабаром воно й розплакалось... Зарядив дощ — дрібний-дрібний та густий, мов крізь сито... Спершу вівці наче зраділи — розкотилися по толоці, щипаючи попаски низеньку, приземну травичку; а далі — як став дощ допикати — збилися докупи, посихляли голови між но-

ги та так цілий день і простояли. Гнати додому ніяк не можна: що з ними дома робити? А дощ — одно пере, одно пере... Не зосталося на наших вівчарах ні рубця сухого, а він і не думає переставати.

Посідали вони всі три під вербою. Сидять — пережидують дощ. Лиско й собі звився коло них бубликом. Сумні усі.

— Так оце, діду, й вам воля прийшла? — питає Чіпка діда, щоб хоч словом розважитись.

— Кому воля, а кому неволя! — сумно одмовля дід.

— Як саме?

— Так... Багато казати, а трохи слухати!.. Ще ми мало робили, ще з нас мало сліз та крові точили... хай ще два роки поточать!.. Ох, боже, боже! Коли твій суд правий настане?..

— Та вам же все рівно, діду: ви давно вже вільні,— примовивсь Грицько.

— Вільні?.. Були вільні, поки волі не було... Ох!.. Робив, доки силу витратив та зуба в роті не стало... Тоді й з двору — геть на виступці! Не переводь даремно панського хліба!.. Спасибі, люди добрі зглянулись, а то б прийшлося тинятися, пропадати, як собаці під тином, Христа ради руку простягати... А от тепер знову завадило: плати десять карбованців на рік!.. За віщо?.. З чого?.. Ти, кажуть, громадську отару пасеш,— рублів з півсотні виробляєш... Яких? Де? Я — старець, нищий... Спасибі, люди змилосердились... Так — ні! І те їм оддай... а сам з голоду пропади... Прокляті! І суду на вас немає, й права!..— гірко закінчив дід.

У Чіпки аж мороз подрав по спині: він ніколи не чув такого дідового голосу... Думка його закаламутилась, завихорилась; кров прилила в голову; він мовчав, боявся словом перервати дідове горе... Він сам не знав такого, а почував з дідової мови, що воно тяжке-тяжке...

Хвилини з десять мовчали, наче води понабирали в рот. На душі важко, на серці сумно — аж мов нудно... Так буває тоді, як серцем чуєш якесь лихо, а назвати його не вмієш. Хвилини тоді здаються за часи, часи — за дні, дні — за роки... Черв'як швидше плазує, ніж такі хвилини... І хочеться вперед загляну-

ти, подивитись, що з того буде, і страх обіймає, аж волосся на голові підіймається, серце каменіє...

Дід знову забалакав, наче сам до себе: «Ще мало людей забили, на той світ позагонили? Ще мало у мандрах пропало, мов їх земля проглинула?.. А з живих — трохи юшки поповарили?! Так ще й до старця... Що ж з мене візьмеш? Я людям служу, громаді служу — за хліб, за спасибі... от що! Ну, беріть знову в двір, лежатиму та даремно хліб їстиму, та й годі... Беріть!.. Легко сказати — беріть! А степ?.. А вівці?.. Я привик до цього, як до рідного... Прощайте?! Щоб ви з своєю силою попрощалися! Вівця для мене — все одно, що людина: і їсть, і п'є, і боліє... тільки не скаже нічого, не вимовить!.. Хіба я не бачу, хіба я не знаю, як їм оцей дощ дозоля?.. Мені він не так дозоля; я вже стара собака, натерпівся всього... А он — ягня? Зігнулося, тремтить, змерзло... Бачу, бачу... Я б тебе коло свого серця обігрів, як дитину... Та не обігрію! Ворог наш бере мене од вас, щоб замучити... Йому ще трохи... Ще, бач... ще...»

Дід не зміг далі говорити... Дві гарячі сльози вискотилось з його старих жовтих очей і розлилося по карбованому старістю та негодами виду.

Грицько сидів, рота роззявивши,— сам не знав, що йому казати...

Чіпка пильно дивився на діда — очей не спускав... Лице аж пополотніло; поза спиною мурав'я лазила; верхню губу мишка тіпала, а очі сухі-сухі — горіли, налиті сльозами пополам з кров'ю.

— Хто? Хто?! — затинаючись, скрикнув він.— Хто одбере в нас діда?.. Ми діда не дамо, поки нас не вкляде!

Дід глянув і стрівся очима з палкими Чіпчиними.

— Пан одніме, Чіпко!.. Він одбере, мій сину!.. У двір піду — старого недовгого віку коротати в неволі... покину вас... Усе покину: степ, овець... Лиска-сердегу...

— Не одбере він... ні! Хай тільки одбере... Я йому такого пушу півня!!! — грізно каже Чіпка.

Дід аж не стямився.

— Що ти кажеш, сину? Чи ти маєш бога в животі, а царя в голові? Схаменись! Його спалиш, а

через його й другі погорять... Йому ж тільки шкоди наробиш, він собі швидко знов вибудується; а то — убогі погорять, що, може, тільки й щастя, що свій захист є... Оханись, господь з тобою!

Ще сумніше, ще важче стало. Доц, як із відра, линув. Кожен поворухнувся й на самі очі насовував кобеняка. Лиско ближче підсунувся до діда; ліг у самих його ніг. Дід мотнув головою: «А той же батько! Як дві каплі води...» — промовив уголос.

— Хто? — поспитав Грицько.

— Отой! — дід указав на Чіпку.

— Хіба ви знали батька? — пита понуро Чіпка.

— Чому ж не знати, коли ми з одного двору.

— Хіба мій батько панський був? Адже він — москаль! — каже, здивувавшись, Чіпка.

— То що, що москаль... Хіба москалі родяться москалями?.. Тобі ще, видно, ніхто не розказував за його...

— Ні.

— Ото ж то й є! Люди ще й досі не забули...

— А що ж там? — пита Чіпка, насторочивши уха й не зводячи очей з діда.

— Гм... бач! — Дід вийняв луб'яну табатирку, понюхав табаки.

— Розкажіть, діду! — пристає Чіпка.

— Добре. Коли ніхто не розказував, то я тобі розкажу... Давня то річ,— зачав дід.— Мені було тоді літ з двадцять, як привели твого батька в горниці лакеєм до панича... Розказували, що твій бабі старий пан хотів ласку зробити та взяв та й приставив до свого сина твого батька... Він був собі якийсь малий, пудракуватий, болізний... та шкодливий такий, як кіт! За паничем ходить — не ходить, слухать — не слуха. Панич якось його чи вскубнув, чи вципнув... А той як виважить руку, як удере його з усього маху по пиці... так паненяті носа й розтовк! Прибігла на крик пані; увійшов сам пан... «На стайню його!..» — Узяли його лакеї на стайню та так оджарили, що ні лягти, ні сісти... Тоді йому вже нікому було й пожалітися: батько у винниці в казані скипів,— упав якось у казан, а мати з холери вмерла... Ото, як одшкварили його,— то вже він ніколи не бився,— тільки пустився на хитроці. Усе дурить панича та видурює з

рук усячину... аж поки його й за це не вибили! Як провчили, він хотів утопитись, та люди не допустили... А пан знову вибив, щоб не топив кріпацької душі, бо за неї треба подушне платити! Так він ото, як мандрував Шамрай,— таки з двору кучер,— то й він за ним потяг аж у Донцину. Тамечки виріс, оженився й оселився... Та лихий його попутав провідати про Хруща, козачого сина, що одних з ним літ поплентався на Дін до дядьків,— та там би то, кажуть, і вмер... Та не так про Хруща, як про рідну сторону... Як згадає її, здається, зараз би таки знявся та й полетів, коли б не неволя... А тут, як на те, підскочив Хрущ. От він роздобув десь Хрущів пашпорт та покинув жінку, дітей і оселю — приплився сюди. Його прийняли в козачу громаду. Хрущ та й Хрущ! Козак вільний... А може, він думав худобу Хрущеву посісти, та добрі люди до його ще по шматках рознесли. Так він став у службу, заробив грошей, купив хату та й одружився з своєю матір'ю. Літ зо двоє, може, пожив,— та й знову потяг на Дін до першої жінки. Отам його й злапали! Привели сюди... суди та пересуди... Хто він такий? Що це він зробив?.. Та, кажуть, наш-таки шепнув комусь там: спровадьте, мов, його, куди знаєте, мені його не треба! Так до його дуже не чіплялись, а в перший прийом і завдали в москалі... Бач! Он він який москаль! Знаєш тепер?!

Чіпка слухав, слухав та й голову схилив на груди, слухаючи... Незчувся, коли й вечоріти стало... Дід удвох з Грицьком і отару заняли.

— Ану, рушай! Додому час! — гукнув дід уже з шляху.

Чіпка глянув на діда, підвівсь й поплентався стороною, позад отари, немов п'яний, наче учадів... Голову на груди звисив, очі в землю потупив... Нічого не чув, не бачив... Не знав, коли й у село прийшов, як і додому достався... Очумався уже в хаті...

— Так отакий мій батько був, мамо?

— Який?

Чіпка почав розказувати.

— Такий же...

— Чому ж ви мені давно цього не казали?

— То що б було, сину?

Замовк Чіпка. Щось подумав...

— Виродок іде,— кричить, забачивши здалека Чіпку,
білоголовий миршавенький хлопчик.

«Чіпка»

Нічого...— нешвидко вже одмовив та й знову замовк.

Сумно стало в хаті, як у льоху... Чіпка сидів на лаві, ноги звисив, голову спустив трохи не до колін... Якби його так намалювати,— сказали б: то не чоловік сидить, то — сам сум! Мотря, дивлячись на його та згадавши давнє, тихо плакала...

— Ні! Недобре зробив батько,— глухо якось, з протягом, почав Чіпка...— Ні... не гаразд!.. Чому він їх не вирізав, не випалив?..

— Кого, сину?

— Панів! — одказав твердо Чіпка.

— Що це ти, сину, кажеш? Хай їм господь за те оддячить, а не люди!

Чіпка мовчав. Мотря перехрестилась та й знову заплакала. Тихо носився той плач по хаті під темний вечір; тихо слався по долівці, по стелі, по білих стінах та давив, як обценьками, серце і в матері, і в сина.

Він сидів зажурений, німий, як стіна. В його думці, перед його очима носився чорним вороном батько...

«Бідний мій тату! — думав він.— Не знав ти доли від самого малку — може, аж до смерті... Ганяла вона тебе з одного краю світа на другий, од панського двору до Дону, од Дону до прийому... Де ж тепер ти? Що тепер з тобою?.. Чи тліє під землею твоє наболіле тіло? Чи порвала його московська нагайка на шмаття? Чи пронизала тебе вража куля у бої?.. І загребли твої кості з кінськими кістками в одну домовину, в одну високу могилу?! І нікому вона не скаже, не повіда, що під нею лежить твоя мучена душа без одплати... А може, тебе доля занесла куди в далеку чужину, на інший край світу, ти думаєш-гадаєш, не досипляючи ночей, про матір: як вона тут, бідолашна, повертається, що з нею виробляють люди... Ой боже наш, боже! Ти — всесвітній царю: ти все бачиш, все знаєш... ти один наглядаєш над землею і маєш волю над нею... Чому ж ти не скараєш злого — хай не карає доброго?! Чому ти не вдариш на злочинця своїм гнівом праведним?.. Ні... ти мовчиш... мовчиш, як глупа ніч. До тебе не доходить плач наш...

наші сльози... Їх заступили од тебе вороги наші... Ти не скараєш їх... ні?!.»

Знемігся Чіпка. Як колода, повалився на лаву та тільки стогнав. Силу його підїхала важка, несподівана туга; думки помутилися, куйовдилися у голові без порядку, як завірюха зимою... Не пам'ятав він, що думав, не počував, як тяжко стогнав...

— Чого ти стогнеш, сину? — питає журливо Мотря.

Мовчить Чіпка.

— Чи ти нездужаєш?

Мовчить.

— Ти спиш, сину?

Мовчить.

Доц давно вже перестав; хмари розійшлися; виплив ясний місяць, заглядав у вікна, а на долівці й по стінах розмальовував чудні якісь виводи-узори. Мотря тихенько підвелась, підійшла крадькома до лави, де спав Чіпка, заглядає в його бліде лице. Очі йому від знемоги закрилися, зуби зціплені, вид — страшний, грізний. У матері аж серце боляче повернулося од того виду страшного...

— Хай тебе криє мати божа від усього лихого, — шепче вона. — Спи, сину, може, переспши.

Та, прокинувши на полу ряднину, лягла й сама хоч задрімати.

Тепер Чіпку не напала пропасниця, тільки помарнів на виду трохи. Зате сум обняв його голову. Такий сум та журба, що аж дивно: як-таки такий молодий парубок, та такий сумний.

Сяк-так добув Чіпка підпасачем до осені. Восени почали з діда правити гроші. Дід не дав, бо десяти карбованців не було, а п'яти не прийняли. Потягли діда, як до різниці вола, до пана Польського в двір... На Чіпку налягла ще гірша журба, ще міцніше сповивав його смуток... То, було, хоч з дідом одведе душу, розважиться, а тепер — діда нема... і в двір не пускають!

ДЕНЬ НА ПАСТІВНИКУ

Оповідання

— Грицьку про-о-оклятий! Грицьку ка-а-аторж-ний! Гри-и-ицьку! — гукав одного літнього погожого ранку невеличкий хлопчик літ дев'яти, стоячи на високій бурті, кругом укритій молодюю і зеленою, як рута, травою.

Сонце піднялось вже височенько і, гаряче, іскристе, обливало і бурту, і хлопчика, і кругом широке поле своїм огнистим світлом; горіла молода трава на бурті зеленим огнем; неопавша роса світила і відбивала дорогим самоцвітним камінням. Одежа хлопчика — лихі вибійчані штанці, засукані аж до колін, латана сорочка і на голові з передраним козирком картуз — під тим світлом теряли свою злиденність, неохайність, — і латки і дірки відбивали так красиво, дивились так мило, мов маляр намалював ту картину, а не жива вона стояла перед очима.

Картина була справді чудовна: з бурти, мов з високої гори, видно було на праву руч місто. Церкви підняли високо угору свої круглі голови, сяли у прозорому повітрі золотими банями, зеленіли їх залізні покрівлі, мов травою вкриті, біліли білі боки, мов з крейди вистругані; поміж церквами хати, людські огороди тонули в гущавині темно-зелених садків. Он і річка блищала, звиваючись змією по жовтому пісочку і пускаючи легенький димок туману з себе, а через річку перекинувся міст — тонкий, узорчатий, мов з волосені виплетений. Тут ж, недалеко від бурти, мов кріпость перед містом, висока кам'яна стіна обвивала кругом великий розкішний садок, здоровенну пустку-будинок — Ратієвщину. А на ліву руч від бурти розіслався степ, рівний, як долоня, широкий і довгий-безкрай, тонув у своїй просторій просторості, у своїй зеленій траві, спершу аж темно-зелений, а чим

далі — блідіший, голубіший, поки не сходився з краєм блакитного неба, де, здавалось, він загнувся угору і пішов уже попід небом. Серед його хвилі хвилями золотого сонячного світу так і ходять, так і переливаються, то здіймаючись угору, то опадаючи униз; над ними сотні срібноголосих жайворонків непримітно в'ються, і їх весела і радісна пісня дзвенить, розходиться, розсипається, здається, сизо-прозоре повітря само бринить-співає... А на темно-синьому полі неба огненне коло сонця грає, прище світом, стріляє довгим промінням, силе непримітними іскорками жару,— невідомий коваль невідомим міхом роздув те величне та чудовне огнище світу! Гарно усюди, красиво так,— не надивився б, не налюбубався!

Та не дивуватися, не любуватися виліз хлопчик на самий вершок високої бурти, по боках котрої, щиплючи травицю, ходило десятеро овечат і двоє телят,— байдуже йому було і про їх. Він виліз, щоб з високості підглядіти, де заховалися Грицько та Василь,— його рідний і двоюрідний брати, з котрими він ще до сходу сонця вигнав ту худібчину пастиись. Хлоп'ята, поснідавши і щоб чим-то згаяти, то згаяти час, задумали гратись у піжмурки. Першому випало жмуритись Грицькові,— старшому від його братові. Бистроокий, він зразу підглядив Івася, що приткнувся за буртою у балочці під широкою лопушиною.

— Вилазь, вилазь, Івасю! Знайшов, бач, глухий куток, лопушину! — кричав на його з бурти Грицько, регочучись.

Прийшлося Івасеві жмуритись. Не вспів він очі закрити, як Грицько крикнув: «Уже!» Івась кинувсь шукати. Оббіг кругом бурти, спустивсь у балочку, обдививсь, обшарив усі бур'яни — нема Грицька! Не думаючи швидко знайти брата, Івась кинувсь за Василем. Він бачив, ще як Грицько жмурився, Василь похилив прямо до Ратієвщини.

— Я знаю, він у рові між шипшиною засів,— промовив сам до себе Івась і ударився туди.

Шукав по бур'янах, заглядав у рів, свистав, гукав,— і тільки його дзвінкий голос лунав між гущавиною високих берестів та пахучих лип, що спускали свої широкі гілки по білій стіні у рів, мов подавали кому руку або намірялись досягти до шипшини,

що, так красно цвітучи, поросла по окопу,— Василь не окликався, не одгукувався. Досада розбирала Івася, як його так зразу нагляділи, а він аж ухоркався, шукаючи, а й досі нікого не знайшов.

Повернув він знову до бурти. Дорогою, мов з-під землі, донеслося до його Грицькове «ку-ку!». Він разів з п'ять оббіг кругом неї — нема нігде. А його голос він чув. І так виразно гукнув «ку-ку!..» Ось знову гукає.

— Ага! ти у балочці,— радісно скрикнув Івась і побіг трохи не вдесьте у балочку. Шукав, лазив, кожен кущик обдивлявся — немає. Ще більша досада його проймає, аж сльози розбিরали.

— Нехай вам біс! — промовив він і виліз на шпелень бурти.— Звідти так видно кругом,— уже хтось десь та виткнеться.— І от він дивиться, розглядає, чи не поворухнеться де бур'янина, чи не зашелестить травиця, може, де замаячить постать або Грицькова, або Василева... Теля бекнуло, і слідом за його беканням почулося втретє Грицькове «ку-ку!».

— Грицьку проклятий! Грицьку каторжний! Грицьку! — зарепетував ото Івась, теряючи надію знайти брата.

Йому не так досадно було на Василя,— той далеко пішов ховатись,— а Грицько — Грицько тут десь,— він тільки закрив очі, а той і гукає: «Уже!», а от не знайде ніяк. Нігде б так і затулитись, немає таких потайних захистів, а ото не знайде!

— Хай же вам ірод,— рішив Івась і, забачивши на траві проти сонця червоненьку комашину, присів до неї. Комашина, почувши на собі чужий погляд, заворушилася, поморгала невеличкими усиками і затихла. Зразу Івась забув і свою досаду, і свої жмурки.

— Іч, хитра яка! — промовив він, ухопивши комахину у руки, і, положивши на долоню, почав драгувати її травиною.

Комашина не заворушилася, задравши угору чорні ніжки, вона лежала, мов нежива. Що не робив їй Івась — і перекидав, і вочачав,— нежива та й годі.

— Підожди ж! — промовив він, ліг на бурті, одставив геть від себе руку і терпляче дожидав, коли комашина заворушиться.

Час не стояв; сонце підпливало все вище та вище, не гріло вже, а почало допікати. Жайворонки затихли у степу; з Ратієвщини тільки доносилися птичі голоси,— кропив'янки розкидали своє цьомкання у кущах, іволги з лип щось белькотали на увесь садок, горлиці жалібно туркотали у бузку, сороки скреготали, стрибаючи по стіні і махаючи своїми чорними хвостами, а там, серед самого саду, у зеленій гущавині непролазних кущів розлягалися соловейки. Скільки їх! і як вони голосно щebetали!

Івасеві про все те було байдуже; він не тільки не дослухався до того, він не примічав і того, як немилосердно сонце пекло-палило. У його своя іграшка, своя забава,— ця хитра червона комашина хоч би усиками моргнула, ніжкою повела,— хоч убий!

— Бач, ти граєшся, а не шукаєш! — роздався ззаду його голос. То був Грицько.

Хто б не глянув на його — зразу одгадав, що то рідний брат стоїть перед Івасем: однакове чорне волосся, однаковий з горбочком ніс, чорні, як терен, очі, загоріле довгобразе лице. Тільки вищий Грицько, бо двома роками старший від брата.

— Що ти тут робиш? — спитав він, присідаючи на траві.

— Бач, комашина! — відказав той, простягаючи руку.

— То сонечко! — угадав Грицько.

— Сонечко? — скрикнув Івась і почав вигукувати:

Сонечко, сонечко!
Виглянь у віконечко,
Бо татари ідуть,
Тебе заріжуть,
Твоїх діток заберуть!

Грицько піддержав брата, і обидва закричали, Грицько товще, Івась тонше:

— Сонечко, сонечко!..

Овечата, зачувши голоси своїх пастушків, задеренчали; руденьке телятко бекнуло; чорненький білоголовий бичок задрочився: задравши хвіст угору і опутивши голову вниз, він пішов вповдовж поля вистрибом-вистрибом!

— Дивись, дивись, що бичок робить! — скрикнув Грицько. Івась озирнувся, і обидва зареготались.

Бичок, мов образившись від їх реготу, як вітер, попер вповодж поля.

— Бицю, бицю! — гукнув Грицько, схопившись, і майнув навздогін. Івась, стуливши руку, щоб комашина не випала, собі, як опечений, подрав навперейми.

Той бичок, з-під Чорнушки, корови, був любимець Івасів. Він його сам доглядав, напував, чистив, а часом, одірвавши від свого рота шматок хліба, давав йому. Як тільки знайшовся він, мати припоручила його Івасеві. «Це ж уже твій бичок буде»,— сказала вона. Івась тоді з радощів аж підстрибнув і так коло його ходив, що нікого і близько не підпускав. Не даром він і тепер, як опечений, схопився. Не дай, господи, забіжить він до Пилипенка в траву! Не дай, господи, його спіймають там!

— Переймай, переймай,— чимдуж кричав Івась на брата, а сам — землі під ногами не чув, як той вітер, мчавсь.

Грицько таки забіг вперед. Бичок став і, мотаючи головою, грізно дививсь на його.

— Бицю! бицю! — кликав той.

Бичок товсто загув, мов сердито гримнув: не лізь! — і наставив молоді рижки.

— Бицю! — роздався коло бичка голос Івасів.

Бичок повернув голову.

— Бицю, бичушка! — розлягався Івась і вхопив за нашийник з каблучки.— Чого ти, дурню, тікав? Тебе вкусило що? Укусило мого бичка?— допитувався Івась, гладячи його і по морді, і по спині, і під черевом. Бичок покійрно стояв, струшуючи шкурою, і знай поривався лизнути Івасеву руку.

— Бе-е-е! — зично скрикнув, підокравшись ззаду, Грицько.

Як стріль стрільнула,— бичок зірвався з місця...

Гаразд це, що Івась не випустив каблучки з рук а то б тільки й бачили бичка. Тепер вони разом бігли: бичок, вистрибуючи, уперед, Івась, задержуючи його,— за ним. Ззаду Грицько розлягався з реготу.

Насилу Івась спинив бичка і зараз почав ляяти брата.

— Регочеться! Гарно, не бійсь! Тільки візьму та на твоєму барані верхи і сяду! — грозивсь Івась, червоніючи.

— Ану поїдь! — казав Грицько.

— А що ти мені зробиш? Візьму — сяду та й поїду! — і намірявся вже кинути бичка.

— Всю морду тобі поб'ю, — перебігаючи навперейми, гукнув у свою чергу Грицько.

— А я батькові похвалюся.

— Хвались! А я все-таки тобі морду поб'ю.

— Морду? Який голінний до морди! Я ж тебе не займав?

— А я тебе займаю? — питав Грицько.

— Так бичка займав.

— Ти б дякував, дурню, що я його перейняв, а то б якраз був у Пилипенка в траві, — виправлявся Грицько.

Іван замовчав і, зайшовши у тінь бурти, ліг; він сердився на брата.

«Як йому, не бійсь, усе можна! — думав він, — заходився бичка лякати — іграшки знайшов! Он десь через його і комашину згубив».

Грицько, повернувши на степ і посвистуючи, почав збивати цурупалком то вершки високої чорнобилі, то червоні головки будяків.

Довгенько хлопці були собі нарізно. Івася досада давила, і, лежачи у тіні на травиці, він пригадував, як би його братові віддячити! Думки у невеличкій голові бігли, як хмари у бурю, нігде не зостановлюючись, ні об віщо довго не зачеплюючись. Небагато треба, щоб уражене дитяче серце переболіло, замовкло. Івасевому поміг бичок, з-за котрого і схопилася недавня спірка. Передрочившись, він підійшов до Івася і, як вірна собака, почав лизати своїм шорстким язиком ноги. Івась дригав ними, а бичок наставляв крото лоб, хотів, видно, битись.

Івась угамував бичка любими словами. Він звав його і бицею, і бичушкою, і славним бицунею. Бичок, награвшись, ліг біля Івася, положивши на його голову. Така дружба, таке товариство пішло між бузівком і невеличким хлоп'ям.

— Івасю! Івасю! — трохи перегодом гукав Грицько, несучись полем до бурти.

— Чого? — одгукнувся Івась, забуваючи про недавню спірку.

— Ох! — передихав Грицько,— ти, мабуть, зроду віку не бачив такого.

— Якого?

— Збиваю будяки,— важко дишучи, почав Грицько.— Тільки по одній будячині... Аж ген туди до води... Дивлюся, щось блищить проти сонця, як золото горить... А само так і в'ється, так і в'ється. Я підходжу... Аж, брат,— отакенна гадючище! Оповила кругом будячину, голову наставила проти сонця та й сичить.

— Ну? Йй-богу?

— От побий мене хрест святий! — скрикнув Грицько, махнувши поперед себе рукою.

— Що ж ти не вдарив її?

— Який розумний! Щоб укусила. Піди, коли хоч, займи!

— А ти запримітив місце? Покажи.

— Нехай їй всячина, і вести не хочу.

— Ходім-бо, я хоч подивлюся,— прохав Івась.

— Не хочу, боюся.

— Чого ж ти боїшся? Хіба вже вона так і вкусить?

— Авжеж укусить.

— А ми паліччя наберемо та її паліччям! Ходім-бо,— прохав Івась, піднімаючись з місця.

Грицькові того тільки й треба. Він нігде нічого не бачив, а знав, що брат сердиться, і, щоб скоріше помиритись, бо надолужило самому швендяти по полю і збивати будяки,— він і вигадав ту гадюку.

Івась ніколи не бачив її, не знав, яка вона; він тільки наслухався про неї всякої страховини, і як вона кусається, і як сичить, і яка страшна-страшна, довга та чорна, а голова, як жар, червона. Йому так хотілося бачити того страшного ворога і людського і товаричого,— скільки від його пропало скоту в городі! Там, чутка була, дитину вкусила, там — одній жінці уп'ялась у груди, та поти ссала її, поки та й не вмерла, так разом з гадюкою і в домовину положили... Страшно, ух, як страшно! А кортить бачити, от так мов за поли тягне... Івась почав прохати брата, щоб повів; Грицько не згоджувався, боявся; Івась нама-

гавсь, казав, що він набере і груддя у пазуху, і цегли в кишені, і ломачця у руки... Нехай тільки нападе! А коли не одіб'ємось, то невже не втечемо? Невже вона така прудка?.. Насилу уломив брата згодитись і, радий, кинувся зразу за грудням, підбирав по дорозі усякі камінці, паліччя.

Незабаром два брати, назброївшись, потягли степом на страшного ворога. Івась пішов уперед і хвалився, що хай тільки її забачить,— так і зацідить у голову кирпичиною! Грицько плівся позаду, одставав, боявся мов, а про себе пригадував, як би його викрутитись так, щоб Івась не дізнавсь, що він його обдурює.

— Де ж ти її бачив? — допитувався Івась.

— Підожди. Он там — недалеко від саги, на тому бугорці,— і Грицько показав рукою.

Перед ними відкрилося невелике озеро, густо заросле болотяною травою, оситнягом, явором; тільки на середині леліло чисте плесо, до котрого вела згружена стежка, то її згрузили ноги скотини, простуючи до водопою. По деяких ямках тієї стежки блищала водиця, другі були сухі, порепалися, тут ж валявсь пом'ятий явір, збита різучка-трава, осока, через неї плигали здоровенні чорні жаби; у воді вони кумкали; по тім боці в осоці щось свистало.

— Що воно свище? — питавсь Івась.

— Черепаха,— одказав Грицько.

— Проклята, як здорово,— і Івась почав до неї собі свистіти.

— Та де ж ти бачив гадюку? — допитувався він, коли йому надолужило дражнити черепаху.

— Та кажу ж, он там. Тільки я не піду.

Івась покрався сам. Бистро його очі бігали по траві, по будяках, він шарив ними і все подавався уперед.

— Та де ж?! — нетерпляче одгукнувсь, не знаходячи на тому місці, де вказував Грицько, нічого.

— Та кажу ж, там.

— Тут нема нічого.

— Йй-богу? — здивувався Грицько.

— То вже ж би я не стояв, коли б було що! — гукнув Івась.

Грицько підтюпцем побіг до брата. Хвилина була

крута для Грицька,— Івась так і впився у його очима, а його сміх-регит розбирає.

— Еге-е,— зотяг він,— значить, утекла, проклята! Отут, отут, на оцій самій будячині,— бач, і головка збита,— отут вона сиділа, отут її голова лежала червона та люта,— розказував Грицько.

Івась подививсь на будячину, зелена, нерозцвічена квітка її лежала свіжо збита долі,— подивився в очі брата, чи не бреше лиш,— ні, Грицько так сміло дивився на його.

— Так, так, утекла! — промовив він, і досада ущипнула за серце.— От раз приходилось побачити,— узяла і втекла, проклята! Куди ж би їй тікати?

— Куди? у болото! — одказав Грицько.

Івась задумавсь і пішов уперед. Разів з двадцять округнувся він коло того місця, проходив його і вздовж і впоперек, додивлявся, чи немає де ямки, прогортав траву,— нігде немає гадюки, і сліду ніякого не видно.

— Хай їй біс! Ходім назад,— рішив він.

Вертаючись, хлопці почали шпурляти грудням і цеглинням на озеро; милувалися, як вони, падаючи, здіймали угору стовп зеленої, аж чорної, води; накидалися на жаб, і — боже! — який радий був Івась, коли йому довелось одну розчавучити здоровенною цеглиною.

— Ото б було і гадюці! — скрикнув він...

— Де то се наш Василь? — спитав Грицько, опускаючись на землю, коли вони дійшли до бурти.

— Та він і не вертався з того часу, як пішов ховатись,— одказав Івась, сідаючи коло брата.

— Дума, що шукають? Чудний! — рішив Грицько і повернувся на траві лицем до неба. Глибоке і широке, круглим шатром спускалося воно над землею, на йому ні хмарочки, ні плямочки, ні об віщо очам зачепитись по його аж синій блакиті.

— А ти знаєш, його мати з ким не стрінеться, то все розказує, який він у неї розумний,— перекидаючись на живіт, знову почав Грицько. Івась ліг на бік і підпер голову рукою.

— Оце, каже, у дяка вивчу та ще і в школу віддам. І батько, каже, пише з полку: віддай безпремінно Василя у школу.

— То що, як у школу віддасть? — якось призро спитав Івась.— Щоб навчитися сестру дужче бити.

— Вивчу, каже, та й одіплю до батька,— батько, кажуть, полковим писарем, чи що,— так до батька ото й відішле, а не то, каже, по духовному поведи, у паламарі або в дяки.

— Буде горобців на дзвіниці лякати! — додав Івась.

— Піди ж ти! А он як розкажує та розписує, коли лучилося раз апостола у церкві прочитати,— так читав, так читав, як по-писаному! А дяк хвалився батькові: попомучився, каже, з ним, поки того апостола витвердив, щось з місяць усе учив, та й то разів скільки у церкві помилявся. І що б він не зробив — то все гаразд, усе до ладу, а от Галя що зробить — то все не так,— помовчавши, додав Грицько.

Іван нічого не одказав, тільки глибоко зітхнув.

— Якби і в нашого батька були такі достатки, Грицьку, як у його, хіба б нас не вчили...— не швидко обіззався Івась.

— Якби ж то! — зразу одказав Грицько та й схопився.— Ти думаєш, і в Василеного батька багато їх? То тільки вона слезебує всюди, що він сотню рублів у рік получа. Получа, а де вони? Додому ж ніколи нічогосінько не пле. То вона тільки таку ману пуска та витіва і грамоти, і школу. Дума, як з ратієвської дворні, так і велика пані. Прищиться куди як! А про Василя вже того — і такий, і он який, трохи не зорі з неба зніма. А батько каже, що Василь її ні к бісу нікчемний, отак по бур'янах ховатись, мов вовцюга, та цілі дні вилежуватись — йому дай. От і тепер, що хоч дам, тільки ходімо шукати,— то десь у бур'яні і знайдемо.

Іван зареготавсь.

— Ану ходімо, справді.

— Ходімо.

Брати разом посхоплювались і кинулись іти.

— Ти бачив, куди він ішов? — спитав Грицько.

— Він туди, на Ратієвщину подався.

— Ну, так і є. Десь у рові або спить, або лежить.

— Васси-и-лю! — гуконув Івась своїм чистим і тонким голосом, аж луна роздалася.

— Підожди, не гукай. Ми його і так десь у рові або в бур'яні набредемо. Ти йди туди, а я — сюди.— І брати розійшлися, похиливши в обхід Ратієвщини.

Кругом високої кам'яної стіни, колись білої, а тепер полупаної, проліг не так глибокий, як широкий рів. Окіп поріс чорнобиллю, шипшиною, увився березкою, хмелем, а дно рову укрилося широколистою лопушиною, зеленою бугилою. Від того, що сонце ніколи не заглядало у се тінисте місце, дощова вода нікуди не стікала, тут завжди було вогко, аж холодно. На дні рову під лопухами копицями гніздилися жаби, чорні, здорові, окаті, а на окопі знай бігали сірі та зелені ящірки. Тута ж іноді і дохла собака або кішка дотлівали; мурав'я здоровенна, як пучка, метушилась, павуки снували павутиння, комарі дзижчали, мошка хмарами носилась. Дике і пустельне місце! І нащо цей рів здався коло такої високої кам'яної стіни? Від татарви лихої? Від злодіїв, розбишак лютих? — Ні.

Покійний князь Ратієв, як заходився будувати собі дворище, велів той рів викопати. Сотні кріпаків місяців зо два тільки й знали, що рили сиру землю. Вирили баюру страшенну; в деяких місцях і до води докопалися, а то воду спускали аж із озера,— тоді і озеро не таке, як тепер, гниле та миршаве, а глибоке та водяне було,— кругом двору, наче річка текла, облягав його водяний рів; тільки коли глухої залізної брами перекинули залізний місток, та й той часто-густо приймався. І ніяким побитом тоді не можна було добратися до двору. Як кріпость та, стояло те дворище у степу проти міста і грізно дивилося на його своїми високими бійницями, у широких пробоях тих бійниць тирчали горлаті жерла пушок, з котрих у великі свята, от як на різдво або на паску, стріляли. Дворище займало десятин з десять поля; багато там люду було поселено, і ніхто не знав, як там живуть вони, ото хіба тільки пушки давали ознаку, що ратієвці святкують свято... Чудний той був князь Ратієв,— низенький, окадкуватий, оброслий волоссям, як звір, воно у його не тільки на щоках і під очима поп'ялося, а й на самому кінці носа, мов бородавка, чорнів кущик; а очі у його? страшні-страшні, як у кроля, червоні, і угору він ними ніколи не дивиться, все у землю; коли ж зводив їх на кого — то недаром! Грізний

він був, палючий, як порох, упертий, як камінь, і вередливий, як дитина. Сказав що робити — роби. Оце висила кріпаків ловити живих зайців і напускати у садок... Чуєш гвалт собачий, гук людський, топіт, біганину, а рушниці одно і знай — палять, гукають,— ото Ратієв полює зайців у садку. Або загада човни стругати. Нароблять човнів; в темну-темну ніч спустять їх у рів на воду, ще й позв'язують; і не тільки на човнах, а й на стіні понатикають свічок... огню-огню кругом, мов пожежа. І здалека видно, як огненна в'язка човнів тихо пливе по чорному дну рову, музика тне, люди, як не порозриваються, співають,— ото Ратієв загадав покататися. Й нікого він до себе не приймав, ніхто в його ніколи не бував, все те сам і з своєю двірнею витіває. Городяни спершу боялись, а то і привикли, та так привикли, що коли зачують — Ратієв оте загадав зробити,— трохи не усе місто виходило дивитися на ту чудну і дивну затію.

І як умер старий, то довго жалкували, що не буде вже ніколи для їх ніякої забавки. Справді, з старим умерла і його Ратієвщина: люди, що там жили, один по одному розтеклися-розбрелися, розносячи по всіх усюдинах кривні сльози та гіркі жалібниці,— чого їм стоїли панові затії, що вони там терпіли, як бідували. Зостався один сторож Грицько, старий-старий, аж зігнувся, борода біла, як молоко, по коліна. Та й того вряди-годи побачиш: удень його зовсім не видно, хіба уночі почувеш, як старий неможною рукою глухо дзвонить у чавунну дошку, віщуючи про давню славу свого двору, про колишню розкіш-багатство. Старий і досі не стеряв віри, що та слава знову вернеться, знову настане, от тільки приїде молодий панич з столиці. Роки минали, панича не було. Широкий рів без піддержки сам собою засипався-осувався, вода висихала, і от тепер, де колись човни плавали, там лопушина розпустила свої широкі листи, і хіба тільки уночі кумкання жаб нагадувало, що там колись була вода.

З приїзду стіна тріснула, сипалася, бійниці попадали і пушок не видно,— сховалися під своїми руїнами; міцні залізні штаби, що держали глуху браму, іржа проїла, зламалися, брама лежала долі, ніхто її не піднімав, і в роззявлені завжди ворота видно було, як колись чистий двір заріс бур'яном, як самий палац

опустився. Двері його були наглухо забиті: шибки у вікнах, та й то з половини, поцвіли, запліснявіли — і жалібно вітер свистав у їх чорні пробоїни; колись зелена залізна покрівля злущилася, іржею, мов кров'ю, покрилася, бурею задрало один ріг угору, нікому було те полагодити, вільно вітер гуляв по всій оселі, дощ лив у дірку: стіна тріснула, розійшлася, балки підгнивали-падали, димарі наполовину стриміли,— мов каліка-старець, визирав той палац з-за бур'яну. А від кухонь, від сараїв, від людських хат,— мало чого було видно; і дерево, і глина, і цегла позлазилися вкупу і виглядали страшною руїною.

Одна тільки каплиця, під котрою сховали пана, веселенько визирала своєю гострою головою, на невеликій банці її блищав невеличкий золотий хрестик; у сонячний день він світив серед руїн двору, мов зоря серед чорних хмар... Та ще садок на волі розрісся, мов ліс. Колись невеличкі замлілі дубки, кленки, бересточки, липи тепер визирали такими здоровенними, такими пишними велетнями, гордо, аж під хмарами, похитуючи своїми чубатими головами; поміж ними пустилося молоднику — як конопель, на доброму підметі. То було не в родючій половині саду, а в родючій... дивні заморські яблуні, кримські груші повимерзали, повсихали, замість їх пустилися такі цв'юхкі, такі розхиясті дички! Кущова рослина: порічки, агрус — розпросторилася, розширилася, мішаючись з глухою і жалкою кропивою; сизий бузок, котрим обсажені були стежки, переліз на їх гладеньке місце і вільно ріс собі там, де ходили людські ноги; хміль, березка чіплялись за його тонкі гілки, лізли угору, спускалися вниз, уростали у землю і знову піднімалися вгору,— непролазною сіткою оповивали його. Бузина, котру так не любив старий князь і велів з корнем викорчувати, де й набралася,— висока та розкішна поросла. Все казало, що тут не доглядувалося людське око, не ходила чоловіка рука; все, почувши волю, і росло на волі. Улітку стільки було тут птиці і якої тільки не було? Солов'ї сотнями щибетали, зозулі, іволги, ракші, горлиці, а горобців? Ті і зимою, коли над сим глухим, пустельним місцем жалібно гула одна буря, крутячи страшного веремія і закидаючи усе снігом,— ті і зимою хмарами носилися і

несамовито цвірінькали... Така-то стала тепер ся Ратівщина!

Брати пішли в обхід понад ровом. Івась на ліву руч, Грицько — на праву. Швидкий Івась, нетерплячий, не забарився дійти до кінця, звідки рів круто повертав поза стіною. Зайшовши за неї,— зразу терялась з очей бурта. Івась подумав, що як він скриється за стіною, а бичка, бува, знову нападе дроковиця,— якраз забіжить у Пилипенкову траву.

— Не йду далі! — рішив він, виліз на окоп, подивився вповдовж рову й повернув назад. Та й добре зробив, бо з противного краю Грицько махав на його рукою. Сюди мов, сюди мерщій біжи!

Івась, як вітер, понісся назад.

— Цить... На окопі он там сидить, спутивши ноги у рів; у чомусь довбається... — І тихо, мов ті котята, рачки покрались хлопці.

З-за густої чорнобилі справді замаячила спина. Хлопці, доплазувавши близенько, стали, зглянулись один з одним і, підвівшись на ноги, в один голос скрикнули:

— Тю-у-у!

Хоч би тобі стрепенувся Василь! Тільки повагом повернув голову, якось призро глянув на хлопців, одвернувся і знову над чимсь пригнувся.

— Що то ти робиш? — спитав Грицько, забігаючи вперед.

Перед Василем на траві лежала розпанахана надвоє ящірка, гидливо виглядали з-під її шкури невеличкі хрящики-кісточки, скручені ніжки одстовбурчились геть і казали, що непокійна смерть спостигла її. Василь у лівій руці держав хвостик, а в правій блищав невеличкий ніжик у білих черемушках, який завжди можна бачити в школярів і на котрий не раз зарились і Грицько, і Івась, і другі хлопці з їх вулиці.

Василева мати купила його за копу з шагом у захожого цісарця, аби тільки добре учився її син. Який то був радісний час у житті Василевому! Цілісінький той день бігав він по всій у лиці і хвалився знайомим і незнайомим хлоп'ятам, яку-то мати йому обнови купила. Новенький, біленький, гострий, як бритва, він усім у дивовижу дався; усі ним не надивляться, не

— Та й солов'ї у Ратівщині як свищать. І скільки то їх?
— обізвався Івась.

«День на пастівнику»

налюбуються. Як гарно складається, аж цока! а ріже як? а блищить? Усього тебе, як у дзеркалі, видно. Василь спершу не знав, де його і подіти; то заховає у кипені, то подума: а що, як випаде? витягне і зав'яже у пазусі. Назнарошне для сього і нитку держав і зав'язував аж коло серця. «Занову ситце на кілочку!» — казала мати, радіючи синовій одраді. І справді, пройшов тиждень-другий — блискуча сталь потемніла, ручка закалялася, і, хоч другі хлопці не переставали заритися, Василь уже придивився, привик до його; уже і в пазусі не ховав, а в кипені; уже і вищербив, і в хліб замазав. Часто, щоб не кусати сухенького крайця, Василь різав ним хліб на невеличкі шматочки. Тепер ото і ящірку поров ним: слизький жир лиснів на кінці, щось жовтогаряче прилипло до щербини.

— Що се ти робиш? — спитав удруге Грицько.

— Хіба не бач? — одказав понуро Василь і шпигонув ножиком у одрубаний край хвоста: гострий його кінчик замотався-затіпався.

І Грицько, і Івась разом струснулись, сплюнули.

— Господи! і бадляється... Ящірку ріже-ріже, а там і хліб буде різати,— промовив Івась.

— То що? він же витреться,— спокійно відказав Василь.

Хлопці знову сплюнули.

— А дивись, дивись, які гарні хрящики, та як ловко уляглися, мов квіточки,— казав Василь, довбаючись у хвостик у ножем.

Його сірі очі блищали, у їх світилася глибока думка; вона скрашала його оливкувате лице з широкими скулами, з гулястим носом, з широким ротом, його круглу попельнасту голову, його постать широку-розвалькувату, короткошюю, мов аж сутулу. І Грицько, і Івась, стоячи біля його, виглядали такими вродливими, тільки то була врода лиця, краса зоколу, а не та таємна краса задуманої голови, котра віддає від кожного, у кого нарождаються глибокі, розумні думки.

— Ходімо, Іване, хай йому біс! — сказав Грицько, ще раз сплюнувши.— Ми прийшли за ним його кликати їсти, тепер хай він до нас і не доторкається, хай оту ящірку злопа.

Грицько пішов, Івась стояв і боязко дивився на те, що робив Василь. Кожен раз, як той штрикав ножиком у хвостик, по його лиці пробігали уразливі смуги і гидливо кривили рота. Василь робив своє — довбавсь.

— Та покинь, Василю! — сказав Івась.

— А ти чого пристав? — скрикнув Василь.— Той пішов, іди і ти за ним! — Він ще на Грицька розсердився, а тут і цей доїда. Його сірі очі вип'ялись, мов хотіли вискочити з лоба.

— Не займай його, Іване,— гукнув з-за чорнобилі Грицько,— іди сюди. Ти ж бачиш, який він розумний та письменний,— ящірок уже ріже. Мати як почує, то на увесь світ оповістить.— І Грицько уїдливо зареготався.

— Грицьку! Я тебе не займаю, не руш і мене,— покійно і твердо відказав Василь і, кинувши все з рук, повернувся до чорнобилі лицем; воно у його стало аж муре, одні сірі очі, як у kota, горіли аж зеленим огнем.

— Чого ви до мене прийшли?— скрикнув він.— Кликав я вас? Ви там собі що не робили — я не йшов підглядати, не мішайтеся і до мене!

Івась порвався не йти, а бігти,— такий грізний та страшний стояв коло його Василь; за Івасем, регочучи, побіг і Грицько.

— Хай тобі біс! Зоставайся з своєю ящіркою. Ріж її і їж, та ще й матері на борщ понеси — подякує! — кричав на бігу Грицько.

Здоровенна грудка землі пропуміла над його головою.

Грицько, прихилившись, подрав чимдуж далі.

— Проклятий москальчук! — жалівся він Івасеві.— Не одхилися я — мабуть, убив би: отакою грудомахою попер, повз ухо так і продзижчала. Підожди ж ти мені! — і він посварився кулаком.

— Що ти йому зробиш, такому здоровкові? — сказав Івась.

— Хто здоровий? Він? — скрикнув Грицько.— Здоровий, як бугай, а трусливий, як заєць! Хіба не вівяв його Микита Здоренко? А сам не подужаю, попрсю Педченка,— украду уже в батька тютюну на

люльку, як тільки дам,— то так накладе йому боки, що тільки держись!

— Чуєш,— помовчавши, почав знову Грицько,— коли будемо гнати до водопою,— не жени його ні овець, ні телят. Коли ж так,— хай сам, чортів цвик, гоне, а то звик панувати...

— Мені, Грицьку, вже їсти хочеться,— сказав Івась і напрямився до балочки, де під лихою сірячиною лежала торба з харчу. Іван порився у торбі, витяг чималий шматок хліба, невеличку тараньку і, зайшовши у тінь, під бурту, почав тараню чистити. Грицько підійшов до брата.

— Давай усю тараню поїмо,— сказав Грицько,— йому нічого не залишимо.

— Нехай йому з його таранею,— одказав Івась.

— Ну, так заховаймо де. Їй-богу, давай заховаймо! — Очі у Грицька весело заграли, він мерщій схопився і побіг переховувати торбу.

Поки Івась чистив тараню, Грицько носився з торбою, хотів заховати у бур'яні — видно, намірявся занести аж в осоку до озера — та роздумав.

— Годі тобі носитися з нею, іди вже їсти! — гукнув на його Івась.

Так Грицько і не переховав торби, тільки кинув на сонці у траві та й побіг до брата.

Сонце стояло якраз над головою; не гріло — палило; польовий вітер такий сухий, гарячий. Овечата ледве сновигали по траві, шукаючи тіні, і, не знаходячи, жалібно деренчали, голови їх хилилися, боки ходором ходили; чорний бичок, лупаючи очима, де стояв, там і ліг, руденьке телятко бекало, мов жалілося; та й душно ж як! Справді було душно, аж варко, так душно. Нігде було заховатися, нігде голову приткнути у тінь, бо й тіні не було, сонце стояло якраз над головою. Степ мов палав під тим світом, зв'ялена трава хилилася додолу, нігде ні птичого гласу, ніякого гуку не чути, хіба де здалека донесеться, як хававкне перепел, ударить раз-удруге та й замовкне. І в Ратієвщині помовклоптаство; одно поховалося по гніздах, друге полетіло за здобиччю, одна тільки бездомна птиця — зозуля, перелітаючи з деревини на деревину, сумно кувала.

Брати, пообідавши своєю сухою стравою і напоївши овечат і чорного бичка,— Грицько так-таки і не схотів гнати до водопою Василевого товару,— повклалися прямо на траві, на сонці, їх запечена шкура казала, що не первина їм лежати при такій спеці. Тепер вони тільки трохи набік поодвертали голови, сонце догрівало найбільше у спину. Івась зразу заснув. Грицькові ж не спалося; йому хотілося діждатися того часу, коли вернеться Василь і почне їсти: чи справді він буде тим ножиком, що різав ящірку, різати і хліб. Для сього разу він і нове прозвище пригадав Василеві: ящучур! «І знайомим хлопцям розкажу, щоб і вони так його дражнили,— думав він,— я йому не сим, то другим віддячу!»

Ні з ким він ніколи так не ворогував, як з Василем, і Василь не любив Грицька; брати двоюрідні — вони жили гірше чужих, гризлися, як кішка з собакою. Аби що запримітив Грицько за Василем,— зараз і вибива йому очі, на глузд піднімає. І Василь не міне случаю, щоб чим Грицькові дозолити; тільки все стиха, крадькома, як кішка, мов і не він, то кийок мережаний поламає, то пужалко цяцьковане закине, то м'яч украде і захарпає, а часом і боки накладе Грицькові. Така спірка, така ворожнеча ніколи між ними не втихає, щодня вони за що-небудь та й погризуться. От і тепер досада їсть Грицькове серце, і він тільки дожида случаю оддячити, дожида Василя.

Йому не довго довелося дождити. Широка розвалькувата постать Василева замаячила, чимчикуючи від Ратієвщини прямо до бурти. Здоровенна голова, мов гарбуз, міцно сиділа на короткій шиї, кругле, широке лице лисніло від поту; сірі очі бистро бігали. Ось він уже наближається до того місця, де лежить Грицько. Ступінь-другий... і високо стрибає через його.

— Тобі не можна обійти! — обізвався Грицько, піднявши голову.

— Чого ж ти ліг на дорозі? — відказав Василь і прямо почвалав до торби. Тут ж коло неї опустився він на траву, витяг хліб, тараню і почав троцити. Він не чистив тарані, як Івась, а з цілої кусав шматки, випльовуючи луску з рота.

— Іч, прокляті! Положили торбу якраз на сонці — хліб на сухар зісохся! — сказав він, витяг но-

жик з кишені і, як штрикав ящірку, почав штрикати та колоти хліб.

Грицько крадькома поглядав на його і про себе реготавсь. «Хоч би подавився, ящучур!» — подумав.

Василь, поколовши хліб, глитав його, як індик зерно.

— Чи вже напували?— спитав він, попоївши і вмощуючись на торбі лягати.

— Своїх напували,— повагом одказав Грицько.

— А моїх? — скочивши, мов ужалений, скрикнув Василь.

— Сам де був? Ящірок поров? — уїдливо спитав Грицько.

Хвилину Василь постояв, це зразу — прискочив до Йвася, що, розплатавшись на траві проти сонця, спав, як убитий, і штовхнув його у бік ногою.

— Іване! Чому ти не напував товару? — скрикнув він.

Івась спросоння не розібрав нічого, підвівся, сів і, лупаючи, дивився на Василя сонними та мутними очима.

— Навіщо ти його будиш? Нащо займаєш? — скрикнув Грицько, схопившись з місця й підбігаючи до Василя.

— А твоє яке діло? Ти спрос?

— Дуля тобі в нос! — скрикнув Грицько.— Тільки мені його займи — то дивись! — він показав йому кулака.

Івась, полупавши очима і поскрібши у потилиці, знову ліг і зразу заснув.

— Не дуже лиш носися з своїми кулаками, бо поодбиваю! — сказав, одходячи, Василь.

— Хто, ти? — кричить Грицько.

— Я! — одрубав Василь.

Грицько погнався, Василь потяг навдъори. Грицько став, плюнув і, вернувшись на місце, ліг. Він удовольнився,— Василь утік від його, злякався! Шкода, що Івась спить, не бачив. І Грицько радий закрив очі.

Василь, походивши манівцями, одлучив своїх овечат, зайняв руденьке телятко і погнав до водопою.

Він довго не вертався; уже і Грицько заснув, і Івась прокинувся, а його все не було. Сонце повернуло

з полудня; його косе проміння зробилось ще пекучіше, ще гарячіше; вітер зовсім затих: сухе, жовте, аж червоне, повітря віддавало горілим, і в полі здавалось мов серед печі. Івась, прокинувшись, довго сидів, чувхався, утирався від поту, поки трохи прочумавсь. Що йому зразу почулось — це якесь чудне деренчання, мов хто на дудці грав. Що воно? де воно? Він озирнувся, розглядав. Грицько он лежить, спить; овечата розбрелися, скубуть травичку. Чого ж їх так мало? І руденького теляти немає... Де се воно подівалося? Івась кинувсь до Грицька.

— Грицьку, Грицьку! Чого не всі вівці? Де руденьке телятко?

— Василь погнав до водопою,— промовив Грицько, лупнувши очима і позіхаючи.

Івась постояв над ним.

— Грицьку! годі вже спати, пізно. Ось устань; щось десь грає, та ловко так.

Грицько підвівся. Хрипле деренчання хвилику промчалось над ними.

— Чув? Що воно? — питав Івась.— А ходім подивимось.

Грицько встав, потягаючись.

— Воно щось біля озера грає,— сказав, дослухаючись, Івась.

— Поженім напувати, то й подивимось.

— Завертай,— сказав Грицько.

Івась побіг збирати овечат до гурту. Незабаром брати погнали їх до озера.

Сонце якраз світило їм у вічі: променясті стяги стрибали перед ними по траві, бігали, грали, аж дивитися було боляче. А як спустилися вони у балку, проміння перестало стрибати, дробитись, а рівенько і гладенько тяглося вповодж озера: чисте плесо, мов розтоплене золото, палало-горіло; стоптана стежка, вонючі багна, оситняг, явір — все те покрилося мов золотим серпанком. По той бік очерет стояв чорною стіною, стиха похитуючи червонуватою кунцею, злегка шелестячи пожовклим листям. З правого боку озера, обложившись зеленим очеретом, сидів Василь і посилав дудів у зелену дудку; дудка ревля-хрипіла.

— Бач, то Василь грає! — скрикнув Івась і перший побіг до його.

— Це ти сам зробив? — спитав Василя.

— Сам.

— Та ну?

— А хто б же?

Івась помовчав.

— Ану я, чи заграю?

Василь дав дудку Івасеві. Івась страх зрадів, коли дудка і в його заграла.

— Грицьку! Ось іди сюди! Бач — грає! — радіючи, гукав він до брата.

Грицько помалу наближавсь; його здержувала недавня лайка з Василем. «Певно, він і досі дметься», — думав Грицько і не помиливсь. Василь неласкаве подививсь на його, хоч нічого не сказав.

— Ось на, заграй! — тиче Івась Грицькові дудку.

Грицько узяв і почав роздивлятися.

— Це ти, Василю, зробив? — спитався він, щоб зав'язати розмову.

— Авжеж, тебе не питав, — неласкаво одказав Василь.

Грицько помовчав, обдивився ще раз дудку, потім тихенько подув, — товсто і хрипло загула дудка. Івась зареготався.

— А ловко! — сказав Грицько. — Ще якби отут дірочки попрорізувати, тоді б можна, як на сопілці, і пальцями перебирати.

— Ану, давай, — радісно обізвався Василь, забуваючи про свій гнів, і почав збоку прорізувати дірочки. Після сього голос дудки не так деренчав і грати стало зручніше.

— Дай і мені, Василю, ножика, я й собі зроблю, — прохав Івась.

— Возьми.

Довго мусувавсь Івась і все нічого не вдіє, то, дивись, денце зовсім одріже, то дірку під колінцем велику зробить, — не грає дудка!

— Давай я, — сказав Грицько і почав робити. Івась дививсь. Дудка вийшла тонша голосом від Василевої.

— Тепер же і я знаю! — закричав, граючи очима, Івась і знов принявся за роботу.

За сим разом дудка заграла — і таким тонким та різучим голосом, що аж усі здивувались.

— А давай усі разом заграємо! — казав Грицько.

— Давай! давай! — одказали трохи не разом і Василь, і Івась і постановилися в коло.

— Раз! два! три! Починай! — скрикнув Грицько.

Разом три дудки ускочили в хлоп'ячі роти, роздулися широко щоки, мов хто туди кулаки попідкладав, вип'ялися очі, і три голоси, пискучий, тонкий і товщий, зично пронеслися у вогкому повітрі над озером. То була не мистецька гра майстрів-музик, а певне, і їй не зраділи б так хлопці, як своєму незумілому гранню. Вони нічого не грали та й не вмiли що-небудь грати, а так дудили, деренчали, той — своє, а той — своє. Отже, як їм мило було так дудити, як близько доходило до серця те хрипле деренчання; очі радістю грали, пальці бігали по дірочках, а щоки одно роздимались, аж червоніли. Івась, граючи, притупцював, Грицько розхитувався на всі боки, на що Василь, завжди непривітний, і той поводжував плечима. Про спірку, про змагання де і споминка ділася, все забулося, все те було з кимсь іншим, а не між ними; вони тепер рідні, брати, більше ніж рідні й брати, — вони майстри одного любого їм діла!

Непримітне час минав, непримітне сонце пливло до спокою; воно вже так низенько осіло; понад самою землею стоїть його іскристе коло, розстилаючи аж червоний світ по траві.

Ось уже довга тiнь від очерету простяглася вподовж озера, добирається до бугорка, де грають хлопці.

— Годі! Нехай йому! — скрикнув перший Василь. — Он уже сонце сідає, а я ще й не полуднував. — І, недовго думаючи, опутився коло торби і почав жувати хліб. Тараню він з'їв за обідом, зостався один хліб, та й той зсох на сухар.

Грицько та Івась теж почали полуднувати. У їх зосталася ще одна таранька, мати дала по одній кожному. Вони, ще збираючись на пастівник, порахувалися одну з'їсти у обід, другу за полуднем. Тепер ото, глянувши, як давиться Василь черствим хлібом, раз по раз поблимуючи сірими очима на те, як чистить Івась тараню, — розділили її не надвоє, а натроє. Василеві дали від голови, Грицько узяв серединку, а Івасеві достався хвостик.

Сонце западало, у повітрі робилося свіжіше; роса

виступала на траві, де пройшла вечірня тінь: овечата, бички щиро прийнялися щипати вогуку траву, за день вони так вижарилися на тому сонці,— де вже його по такій спеці пастишь,— що надвечір прийшлося нагонити утеряне за день, і вони ген порозтікались понад усім озером. Хлопці, сидючи на бугорці, полуднували; вони сиділи лицем до Ратієвщини. Густа тінь чорніла між гілками здорового садка, прикритого зверху сонячним сяєвом; з тії темної гущавини доносилося нестямне щебетання соловейків.

— Та й солов'ї у Ратієвщині як свищуть. І скільки то їх? — обізвавсь Івась.

— А вже до гаспида! — додав Грицько...

— Чого там тільки немає! — зітхнувши, промовив Василь.

— Там, кажуть, й райські яблучка є? — спитав Івась.

— Мати розкажує,— одказав Василь,— що не тільки райські яблучка, а й агрус, порічки, виноград,— отакими кетягами так і висить! А груш тих, а ягід усяких, а яблук?

— Брат ти мій! — скрикнув Грицько.— Що, коли б я там був? — і його очі загорілися.

— А що, якби тобі, Грицьку, узяв та й віддав усе оте дворище? Що б ти робив? — спитав трохи перегодом Івась.

— Я б тоді паном діло зажив. Та де б тобі,— більше б пана був, до царя рівнявся. Усе б у садку і сидів та овоч їв.

— А я не так би зробив,— одказав Івась.— Я б перевів туди і батька, і матір, тебе, узяв би Василя і Галю узяв би. Жили б ми там укупі, розкошували разом.

— А ти, Василю, що зробив би? — спитав Грицько.

Василь мовчав і дивився на Ратієвщину; він упинаясь очима у неї, як кішка упинається у мишу; як кібець у горобця. Посеред їх, у зелених зрачках, горить-тліє огонь заздності,— так би і вхопив, так би і проглинув, коли б сила!

— Чи правда, Василю, не розказувала тобі мати,— не дождавши одказу, почав знову Грицько,— там, кажуть, за старого князя людей живцем у землю хова-

ли, і тепер ті люди у глуху ніч устають, блукають по садку, по двору, все шукають могили покійного пана?

Василь мовчав.

— Нащо ж її шукати, коли він там же під каплицею похований,— одказав Івась.

— То ж то й є, що під каплицею. Через те вони і не найдуть; у каплицю їм не можна увійти, а знадвору не досягнуть.

— А якби досягли? — спитав Івась.

— То б рознесли на шматочки!

У Івася мороз поза спиною пробіг, в очах боязнь засвітила. Грицько замовчав, він ждав одказу від Василя, а той, лежачи животом на землі і підперши голову руками,— і не змельне — все дивиться на Ратівщину.

— Василю! — обізвав його Грицько.

— Га?

— Ти не чув? — і він знову його перепитав.

— Ні, не розказувала,— одказав понуро Василь.

— Може, воно й брехня, а чого люди не накажуть,— почав знову Грицько.— Розказують, що покійний пан дітей не любив. Люди ховалися з дітьми по льохах та по погребях, бо, як побачить або зачує голос, зараз і велить собакам віддати.

— Як, живе? — скрикнув Івась.

— Ні, звярять у казані з кашею та й віддадуть.

Івась аж затрусився, так йому стало страшно.

— У його не такі, як у нас, собаки були, а хорти. А то, кажуть, не хорти, а справжні куцьки. Там для їх і комори здоровенні були відбудовані. У тих коморах вони й жили. Ото для їх і їсти варили, і все тільки на ніч. Щовечора отакі казани каші наварять та й поставлять, а до світа вони й порожні.

— Так він і з чортами знався? — спитав Івась.

— Авжеж. Де б він того й багатства набрав? Спершу він, кажуть, був бідний, а то зразу розжився. Не як і розжився, як вони нанесли йому за те, що душу свою їм одписав. Розказують, що на паску, саме як люди у утрени стоять, то вони аж дмуться та пруть цілими тачками гроші,— одні золоті, другі срібні, треті мідні. Отакі ворохи понасипають! Гроші ті лежали, либонь, у льохах під будинком. І як умер старий та пішли шукати, аж там замість грошей в одному кут-

ку цегла, у другому — череп'я, а в третьому — кінські кіз'яки. А як несли ховати тіло, то піднявся такий страшний вітер, що люди не змогли і нести, поставили труну на землі. І як поставили,— як лусне щось, мов з гармати випалило, а з труни так вихор і піднявся стовпом угору, як сажа, чорний. І як пройшов той вихор та обдивилися люди, аж у пана так живіт і репнув. Ото, кажуть, чорти його душу брали до себе.

Грицько замовк, і всі мовчали. Сонце все нижче та нижче спускалося, пронизуючи червоним світлом тихе повітря, понад землею простяглася довга тінь. Ратієвщина, наче в золото окутана,— горіла-сіяла.

— Ох-хо-хо! — не скоро, не скоро промовив Івась,— що то колись тут було, а тепер,— пуста пустиня.

— Воно отак уже довіку буде,— одказав Грицько.— Це місце закляв старий князь, і ніхто його посісти не зможе, а хіба тільки оддасть чортові душу, то тоді посяде. І тоді, кажуть, усе знову вернеться, як і було, і цегелля ті, і череп'я, і кіз'яки так й обернуться знову у гроші...

Грицько замовк; у Івася мороз ходив поза спиною, і він боязко струшувався, а Василь аж дух за таїв, та все дивиться на Ратієвщину.

Світ закрутився, заіскрився і зразу згас,— то сонце посунуло за гору. Темна тінь знялася, розіслалася над землею; Ратієвщина з зеленої зробилася чорна, одні верхів'я високого дерева ще горіли; то останнє сонячне проміння іскрило поверх його. Ось і воно знялося угору; всюди зробилося темно, тільки небо, де сіло сонце, мов далека пожежа, горіло-палало. З міста доносився глухий клекіт, над озером уставав легенький туман; дужче закумкали жаби в болоті, зашвирили черепахи у сазі, а солов'ї — як не розірвуться в Ратієвщині.

— Сонце сіло — час додому,— сказав Грицько.— Іване! Завертай овечат.

Івась, у котрого голова ще горіла і серце так дуже кидалось від страшних Грицькових переказів, тихо почав підводитись. Грицько мусувавсь коло торби, а Василь — одно лежав, одно дивився на Ратієвщину.

— Василю! А ти доки будеш лежати? Пора додому! — сказав Грицько.

Василь глибоко зітхнув.

— Ох! Хіба уже я не доживу до того...— промовив.

— До чого? — спитав Грицько.

— А Ратієвщина моя буде! — аж скрикнув він.

Івась глянув на Василя — задуманий, суворий, аж чорний, а Грицько, усміхаючись, промовив: «Дожи-ва-в-ай!»

Хутко хлопці зібралися в дорогу. Івась і Грицько ішли по боках і доглядали овечат, щоб не розбігались. Попереду повагом виступали телята, а позаду ледве ноги волік Василь. Задумана голова його важко схилилася на груди, лиха сір'ячина нерівно лежала на плечах, один край її волікся по траві. Василь того не примічав, він нерадісно волікся за отарою, немов загубив що або ішов на кару.

Ось уже кінчилась і толока; сіріла курявом широка проїжджа дорога, овечата, зійшовши на неї, зняли хмарою кіптягу, капляли, мекали. Василь, все похнюпившись, волікся.

Ось уже завидніли і їх дворища на краю міста, на Довгоселівці. Василь, забачивши їх, повернувся назад, подивився на Ратієвщину, — чорною непроглядною стіною чорніла вона у сірому мороці вечора; ззаду неї горіло і червоніло небо, від чого вона здавалася ще чорніша. Василь прикро подивився, важко і глибоко зітхнув, повернувся і сердитий, лаючись, почав одрізняти своїх овечат.

РІДНА МОВА

Стаття

Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування.

Навчаючись з малих літ балакати, ми разом з тими словами, що доводиться їх запам'ятати, набуваємо і розуміння того, що ті слова визначають,— чи назву якої речі, чи думку про що-небудь. Тобто — ми разом з словами набираємося і розуму, набуваємо чужих думок, навчаємося самі думати і ті думки викладати словами. Наші діти у свою чергу додають до здобутого від нас скарбу мови своїх вимовів того, що їм за свого життя довелося навчитися, передумати, пережити... Таким побитом і складається людська мова, що з кожним новим коліном все більше та більше шириться — зростає.

А як люди добрали способу зазначати слова значками, як завелось поміж людьми письменство, то воно ще більше допомогло їм розвинути свою мову, бо поміж людьми виявились такі митці, що все життя своє призвичаїли до свого діла. Одні складали дзвінкі вірші, додаючи цим краси та виразності вимовам; другі писали яскраві оповідання, збагачуючи мову невмирущими зразками; треті — мисливці — виясняли всяку таємницю, що їй так багато на світі — і цим ширили людське знання.

Багато такі митці-письменники допомагали кожному народові розвинути його мову і тим високо підносили його угору серед інших народів, бо немало славиться поміж людьми той народ, у якого його мова розвинута та збагачена творами всякого письменства.

Коли ми з сього боку будемо зоглядати свою рідну мову, то мусимо зазначити, що хоч у нас теж на-

бралося чимало письменників, що збагачують її своїми творами і не покладаючи рук працюють на спушеній уже письменством ниві рідного слова,— оже становище нашої мови не досягає такої високості, звідки б і інші народи мусили широко користуватись її скарбами.

Нічого й дивуватися цьому, бо письменники почали прикладати своїх рук до рідного слова трохи більше сотні літ, тоді як у других народів вони працюють більше тисячі. Та й то ще треба зазначити, що спершу бралися до того діла поодинокі народодлюбці, а решта, вихована в школах, куди рідна мова і близько не підпускалася,— мала її за мову незграбну, мужичу, що до якого часу мусила слугувати домашній потребі, а не задля широкої постаті освіти та науки. І тепер ще є чимало своїх-таки мудраків, що, забувши, якого вони роду і плоду,— негують своєю рідною мовою, пророкуючи їй короткий вік, доки прості люди просвітіяться наукою і одкинуть тоді свою мову як нікчемну, занедбають її, як ні на що не потрібну.

Такі речі давно вже ми чуємо. Та не зупинили вони любові до рідного слова справжніх народодлюбців, не затлумили їх віри у будущину своєї мови, що й без письменства, а однією творчою силою народного духу виконали такі яскраві зразки тендітних пісень, глибоких дум, цікавих казок, приповісток. Та сама творча сила поривала і щирих народодлюбців до рідного слова, наструнчувала їх до праці, допомагала виконати свої мистецькі завдання.

Час минав, а число отих народодлюбців-письменників, не дивлячись на всякі утиски та пророкування своїх і чужих мудраків, все більше та більше зростає; праці їх все ширшу постать займають, і ми тепер бачимо, що й інші народи починають цікавитись творами наших видатніших письменників і перекладати їх на свою мову, щоб познайомитись з їх самобутньою творчою силою та тими здобутками, які вони прилучають до того всесвітнього добра, що вчені зовуть культурою.

А це ясує, що ми після довгого сну розбуркалися і починаємо очима водити, доводимо світові, що ми, як і другі, хочемо жити та того всесвітнього добра — культури намножувати. І на цьому шляху не зупине

нас пророкування мудраків, бо творча сила ожила і рідну мову воскресила.

А щоб наші мудраки знали, що то таке «рідна мова», то ми мусимо отут подати переклад невеличкого по розміру та безмірно глибокого по змісту твору великого письменника братнього нам народу Тургенєва, що ось що сказав про рідну мову:

«В часи зневіри, в годину важких думок про долю мого рідного краю,— ти одна моя підпора і замога, о велика, могутня, правдива та вільна рідна мова! Якби не було тебе, то як не впасти в розпуку, бачачи усе те, що коїться дома?.. Та як його і не доняти віри, щоб таку мову не було дано великому народові!»

[1918]

З М І С Т

М. Ш у м и л о. У широких берегах	5
Морозенко	17
Серед степів	45
Пригода з «Кобзарем»	69
Казка про Правду та Кривду	89
Чіпка	113
День на пастівнику.	147
Рідна мова	173

ДЛЯ СЕРЕДНЬОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

ПАНАС МИРНЬИ
МОРОЗЕНКО

Избранные произведения
(На украинском языке)

Редактор Г. С. Ревенко. Художній редактор Є. О. Звездов. Технічний редактор Ф. Н. Резник. Коректори Г. В. Книш, Р. М. Зарембовська. Здано на виробництво 20. X. 1969 р. Підписано до друку 27. I. 1970 р. Формат 84×108^{3/32}. Папір № 2. Фіз. друк. арк. 5,5. Обл. вид. арк. 8,93-1-5 вкл., (0,25) = 9,18. Умови, друк. арк. 9,24+ +5 вкл. (0,53) = 9,77. Тираж 100.000. Зам. 1123. Ціна 41 коп. видавництво «Веселка», Київ. Кірова, 34. Друкофсетна фабрика «Атлас» Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР. Львів. Зелена, 20.

ПАНАС МИРНИЙ
МОРОЗЕНКО

Київ

1970

41 коп.